ओ३म्

(विशेषतो बालोपयोगी)

विधिसारसंग्रहः ॥

राजकीयपाठशालाभूतपूर्वमुख्याध्यापक-

कल्लेत्युपाह्व-

पंडित नाथरामशास्त्रि-संगृहीतः ॥

सोऽयम्

पं० माधवराम-केशवरामाभ्यां

श्रीनगरस्थ-कोठीबागान्तरे,

मार्कण्डायल मुद्रणालये मुद्रापितो

भूदेवमनस्तोषाय भूयात् ॥

विक्रमसंवत् १९९९ । श्रावणमासः ॥

ओ ३ म्

(विशेषतो बालोपयोगी)

विधिसारसंग्रहः ।

राजकीयपाठशालाभूतपूर्वमुख्याध्यापक-

कल्लेत्युपाह्व-

पंडित नाथरामशास्त्रि-संगृहीतः ॥

सोऽयम्

पं० माधवराम-केशवरामाभ्यां

श्रीनगरस्थ-कोठीबागान्तरे,

मार्कण्टायल मुद्रणालये मुद्रापितो

भूदेवमनस्तोषाय भूयात् ॥

विक्रमसंवत् १९९९ । श्रावणमासः ॥

सूचीपत्रम् ।

उपहारीकृतस्यास्य ग्रन्थस्य स्वीकृतौ मुदा । आविष्कुर्वन्तु करुणां करुणार्द्रहृदो बुधाः ॥ १ ॥ दोषोऽत्र कोपि मे चेत्स्याद्दोषज्ञाः क्षान्तिसागराः । शान्ता दान्ता निजौदार्यचित्ताः क्षाम्यन्तु तन्मम ॥ २ ॥ अतिवेलाभिमानाग्निदाहज्वरविकारिणः । पामरा अवजानन्तु हानिर्नात्र समाबुद्धः ॥ ३ ॥ सन्तुष्टः कामधुपकोटिकामदोऽनेन कर्मणा । मत्पितॄणां त्रिलोकीशो वासुदेवोऽस्तु मुक्तये ॥ ४ ॥ न किमु न लभ्यते भगवति त्वयि विश्वपतौ सुकृतसमर्पणेन भवबन्धनमुक्तिरतैः । अविकलभक्तिरक्तपरमार्तिहरेश्वर मे पितृगणमच्युतोद्धर परं नय धाम निजम् ॥ ५ ॥ पाशर्णत्रयमुक्तये न सुकृतं विष्णो मयात्रार्जितं तद्बद्धो भवबन्धबद्धशरण भ्रष्टो भवाम्भोनिधौ । तच्चेष्टस्व ममाशु मुक्त्यधिगमे पाशाकुलेभेन्द्रवद् विप्राणां कुलदेव मां स्ववशविधेऽनाथं स्वनाथं क्रियाः ॥ ६ ॥

नाहं प्राक्तनजन्मनि क्वचिदपि त्वत्कीर्तिलीलास्रवत्, पीयूषस्य चमत्कृतिं जनिहरां सम्भुक्तवान्मुक्तिदाम् । तद् हाहा पतितोऽस्मि दुस्तरभवाम्भोधौ शरण्यार्तिहन्; कृष्णेति प्रलपन्मुहुर्मुहुरतो मामुद्धराद्य प्रभो ॥ १ ॥ पाषाणप्रकृतिश्च गौतमवधूः सन्तारिता सङ्कटात्, भूमन्दुष्कृततूलराशिदहन स्वीयाङ्घ्रिधूलीकणैः । दुर्वारात्कठिनादमूमुच इनं ग्राहाद्गजानां हरे, मन्मुक्तौ भगवन् श्रमोऽस्ति किमु ते यन्मौनमुद्राश्रिता ॥ २ ॥ आत्मानं पितरौ प्रियामनुचरान्पुत्रान्प्रियान्बान्धवान्, सोदर्यान्सुकृतं प्रतार्य च मया मूढेन यत्सञ्चितम् । तद् द्विड्भिर्धनमद्य लुण्ठ्यत इदं यन्नेक्षमाणस्य मे, हा कृष्णेहि तदीदृशान्तसमये कारुण्यमुद्भावय ॥ ३ ॥ यत्रानेहसि

मातृपितृसुहृदस्ते भ्रातरो ज्ञातयः, पुत्रास्तेऽनुचरा धनं सह-
चरी त्यक्ष्यन्ति मां दूरतः । वाताद्यैस्त्रिभिरेव तत्र कुपितैः
संरुद्धकण्ठं प्रभो, श्रीकृष्णेत्य खगेन्द्रवाहन कृपासारामृतैः
सिञ्च माम् ॥ ४ ॥ हा कृष्णाच्युत माधवार्तशरण त्रैलोक्य-
रक्षापर, मग्नं तारय पारयाशु करुणासिन्धौ भवाब्धौ चिरा-
त् । स्वाङ्के लालय पालयार्तमरतिं मामन्तकालेऽसमे, सर्वा-
पत्समुदायनिघ्नहृदयं त्वं रक्ष रक्ष प्रभो ॥ ५ ॥ त्वत्तः कोऽ-
स्ति परः प्रभो प्रभुतमो दाहार्तिनिर्वापणे, भक्तानां भवदाह-
दग्धमनसामार्तिघ्नधुर्येश्वर । ज्ञात्वा मां परमापदां पदमलं का-
लाहिपाशाकुलं, तूर्णं त्वं गरुडाधिरूढ भगवन्नेह्याश्रितं सा-
न्त्वय ॥ ६ ॥ शक्तिर्ह्रासमुपागतेन्द्रियगणे प्रज्ञावसन्ना च मे,
कायो जीर्णतरः स्खलन्प्रतिपदं जीनोष्ट्रकल्पाकृतिः । तृष्णैका
तरुणायते प्रतिदिनं हा कृष्ण कृष्णान्तकाद्, भीतं मां कृपया
त्वया प्रबलया त्वं रक्ष रक्षाधुना ॥ ७ ॥ जीर्णत्वेन समस्त-
रोगनिचयग्रस्तत्वहेतोरहं, शक्तेर्भ्रंशवशाद्धवाम्यविरतं हा स्प-
न्दितुं चाक्षमः । तन्मेऽन्ते सविधे भवाशु कृपया कारुण्यवारां-
निधे, मूर्ध्न्याधाय निजं कराब्जममृतस्यन्द्यातुरं सान्त्वय ॥ ८ ॥
घोरो दण्डधरः फणाधरकरो यर्ह्यन्तकोऽन्ते मम, कण्ठे क्षे-
प्स्यति पाशमाशु रसनां स्वां लेलिहानो रुषा । स्वाङ्के ला-
लितविग्रहे मयि तदाविर्भावय प्रेमतो राधारासमपास्य कृष्ण
मुरलीनादामृतं मुक्तिदम् ॥ ९ ॥ भुक्तं तद्धि मया, त्वया प्र-
भवता दत्तं यदद्यावधि, किन्त्वेतावदिदं प्रभोऽद्य भगवन् त्वं
प्रार्थ्यसे श्रूयताम् । अन्ते तिष्ठ ममान्तिकेऽक्षिविषयः कन्दर्प-
कोटिच्छविर्हारी पीतपटच्छटोऽधरलसद्वंशीधरः श्रीधरः ॥ १० ॥

ॐ

विधि सारसंग्रहः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ओमित्यन्तः स्फुरति हृदि यत् तद्यदीयं स्वरूपं सर्वापद्भ्यो भवजलनिधेस्तारको यत्प्रणामः । यश्चैश्वर्यादिभिरनुपमो यस्य वासस्त्रिलोक्यां यस्मिंस्त्रैलोक्यमपि परमं धाम यस्तत्प्रपद्ये ॥ १ ॥ महामोहतमिस्रान्ध्यनाशनं धाम यत्परम् । भास्वरं तद्गणेशाख्यं वारं वारं प्रणौम्यहम् ॥ २ ॥ अन्तरायागपंक्तीनां कल्पान्तचण्डवायवः । श्रीगणेशपदद्वन्द्वप्रणामाः सन्तु कामदाः ॥ ३ ॥ प्रणामाः कोटिशः सन्तु श्रीगणेशपदाम्बुजे । यद्ध्यानेनोद्याद्विघ्नघोरौघविलयः क्षणात् ॥ ४ ॥ भक्तप्रत्यूहतर्वालीश्छेत्तुं परश्वधायुधः । भूयात्सिद्धिप्रदो मेऽत्र श्रीगणेशोऽम्बिकात्मजः ॥ ५ ॥ सृष्टिरक्षाप्रलयकृत्कार्यसिद्धिः परात्परे । यस्मिन्निम्ना सदास्ते स श्रीगणेशोऽस्तु सिद्धिदः ॥ ६ ॥ प्रचण्डदुरितव्याध्याधितापहरणे पटुः । सोमः सोमावतंसो मे शिवायास्तु सदा शिवः ॥ ७ ॥

ॐ यत्पादाब्जनखश्रिया प्रतिहतश्रीकालिकेन्दुः शिवो
देहार्धार्पणतश्च लब्धमहिमा मृत्युं जिगायाजितम् ।
पद्द्वन्द्वार्चनमस्तु सन्ततमिति ब्रह्मादिशीर्षाण्यगु-
र्यस्या आसनतां, शिवं दिशतु नः सेश्वरी सा शिवा ॥

[१] यदि पूर्णिमायाममावस्यायां वाऽग्निग्रहणेच्छा स्यात् [अग्निवासाग्निकोष्ठयोरग्न्याधाननक्षत्राणां—उदगयनादेः सत्त्वे] तदायं विधिः । दशम्यां नक्तव्रते एकादश्यां चोपवासे विष्णुपूजादिरतो भवेत् । ततो द्वादशीव्रताहःप्रभाते ब्रह्म-कलशपूजां विधाय प्रधानानि दद्यात् ॥ तद्यथा—अग्नये नमः, वायवे नमः इत्यादीनि ६ । अग्निनारयि०, प्रजापते०, । उदग्ने शुचयः०, अग्न पवस्व०, तन्नस्तन्तु०, अग्ने नय०, ॥ पूर्णिमापर्वतन्त्रप्रधानानि । अमावस्याप्रधानानि वा । तद्वि-ष्णोरित्यादयः पञ्चायतनमंत्राः ॥ देवस्य पतिना० इत्यादि । पञ्चगव्यस्य मन्त्रितस्य पानम् ॥ कलशपूजां विष्णुपूजापू-र्विकां विधायाग्निकर्म कुर्यात् ॥ पूर्वं स्वगृह्योक्तविधिनाऽ-ग्निसाधनं कार्यम् ॥ पात्रं तिलाक्षतैरित्यादि । परिसमुह्य ३ पर्युक्ष्य ३ परिषिच्य ३ ॥ आदौ पञ्च० । पृथक् २ उ-द्वाहं कुर्यात् । विमुच्य ३ । पुनःपरिसमुह्य० ६ । स्तराः ४ ॥ अग्नये स्वाहा, प्र०, सू०, प्रजा०, ॥ विमुच्य ३ ॥ ततो वैश्वदेवविधिः—परिसमूहनादि० ६ । स्तराः ४ । व्याहृ-तिहोमः । वैश्वदेवस्य सिद्धस्येत्यादि० । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । विमुच्य । ततः पर्वतन्त्रं कुर्यात् । प्रतिपदमा-रभ्य पूर्णिमान्तं, अमावस्यान्तं वा पक्षयागवद्धारणानि । विमुच्य ३ । पुनः परिसमुह्य० पर्युक्ष्य० ६ । याकाचि-द्यो० । गोग्रासादि । कलशाच्छिद्रम् । ब्राह्मणभोजनादि ॥

[२] यदि पित्रोः श्राद्धतिथौ पक्षयागप्रथमं कर्तुम

स्यात्तदा पर्वतन्त्रसाधनविधिना पूर्ववत् उद्वाहं साधयित्वा व्याहृतिं वैश्वदेवादि च सर्वं सम्पाद्याष्टकां कुर्यात् । ततः श्राद्धमारभेत । अन्ते च तिलोदकात्पूर्वं श्राद्धतिथेरारभ्य धारणानि दद्यात् । आगामिन्यां पूर्णिमायाममावस्यायां वा धारणद्वयमेव ॥

अग्न्याधाने विशेषविषयः ।

[३] पक्षयागाकर्तुः (अनाहिताग्नेः) यदि श्राद्धतिथिः प्रतिपत्स्यात्, तच्छ्राद्धं च प्रतिपदि अमावस्यां वा पर्वतन्त्रेण सह प्राप्तं भवेत्, तदाऽऽदावुद्वाहविधिः । ततो धारणचतुष्टयम् । ततः पर्वतन्त्रम् । ततो व्याहृतिवैश्वदेवादिविधिः । ततोऽष्टका । ततः श्राद्धं । पश्चात्तिलोदकात्प्राक् धारणचतुष्टयम् ॥ — तदुक्तम् — "आदौ पर्व सिनीवाल्यां वैश्वदेवं ततः परम् । अष्टकां च ततः कुर्यात्ततः श्राद्धं समाचरेदिति" "पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततः श्राद्धं समाचरेदिति" ॥ पर्व—पर्वतन्त्रम् । सिनीवाली—अमावस्या ॥ पक्षान्तं कर्म—पर्वतन्त्रम् । पिण्डयज्ञं—अष्टकाम् ॥

[४] एवं यदि पक्षयागाकर्तुः प्रतिपत्तिथिश्राद्धे पूर्णिमासम्बन्धः स्यात् (पर्वतन्त्रं श्राद्धं चेतिद्वयं युगपत्स्यात्) तदा आदौ उद्वाहसाधनम् । धारणचतुष्टयम् । व्याहृतिवैश्वदेवादिविधिः । ततोऽष्टका । ततः पर्वतन्त्रम् । ततः श्राद्धम् । तिलोदकात्प्राक् धारणानि चत्वारि तदुक्तम्—

"वैश्वदेवं तु निर्वर्त्य पितृयज्ञस्य साधनम् । अनाहार्यं ततः कुर्यात्ततः श्राद्धं समाचरेदिति" । पितृयज्ञोऽष्टका । अनाहार्यम्—पर्वतन्त्रम् ॥

[५] पञ्चयागकर्तुरपि (आहिताग्नेः) प्रतिपत्तिथिश्राद्धे "आदौपर्वेत्यादि, वैश्वदेवं तु निर्वर्त्येत्यादि च विधिद्वयं स्वयमेवोह्यम् ॥ विशेषस्त्ववश्यमूह्यः ॥

[६] प्रतिपत्तिथौ आद्ये और्ध्वदेहिके (एकादशदिने) यदि अमावस्यासम्बन्धि पञ्चयागदिनमपि स्यात् तदापि "आदौ-पर्वं सिनीवाल्यां" इत्युक्तविधिना सर्वं विधेयम् ॥ तद्यथा— उद्वाहादि सावयित्वा, विमुच्य, पुनः परिसमुह्येत्यादि ६ । स्तराः ४ । अग्नये स्वाहा, प्र०, सू०, प्र०, विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । षोडश स्तराः । पञ्चयागं कृत्वा विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । व्याहृतिः वैश्वदेवादिश्च । विमुच्य । पुनः परिसमुह्य ६ । स्तराः १६ । ततोऽष्टका । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । ततः श्राद्धम् । ब्राह्मणाच्छिद्रानन्तरं विमुच्याग्निं । सव्येन परिसमुह्य पर्युक्ष्य च ६ । अन्वष्टकां कृत्वा विमुच्य । सव्येन गेहाग्निं परिसमुह्य० ६ । चातुष्कोष्ठाः स्तराः । अग्नये स्वाहा प्रजा० इत्याहुतिद्वयं हुत्वा । विमुच्य । पुनः परिसमुह्य पर्युक्ष्य ६ । अचेत्यग्निः० । (इत्थमग्निस्थापनेन द्वादशाहे अष्टकैव केवला कर्तव्येति विचार्यम्) तिलोद-कादिसमाप्तिः ॥ [७] प्रतिपत्तिथौ—एकादशदिवसे

(आद्ये और्ध्वदेहिके) यदि पूर्णिमापर्वतंत्रं च स्यात् तदा "वैश्वदेवं तु निर्वर्त्य" इत्यादिक्रमेण आदौ उद्वाहः । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । अ० प्र० सू० प्र० इत्याहुतिचतुष्टयं हुत्वा विमुञ्चामि इति ३ ॥ पुनः परिसमूहनादि ६ । वैश्वदेवं कृत्वा विमुच्य ३ । पुनरपि परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । ततोऽष्टकां कुर्यात् । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । पर्वतन्त्रं समाप्य विमुच्य ३ । पुनः परिसमुह्य पर्युक्ष्य च ६ । श्राद्धमारभेत । ब्राह्मणपूजाच्छिद्रानन्तरं विमुच्याग्निं । सव्येन परिसमुह्य पर्युक्ष्य । अन्वष्टकां कृत्वा । तमग्निं विमुच्य । गेहाग्निं सव्येन, परिसमुह्येत्यादि ६ । स्तराः ४ । अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्याहुतिद्वयेन अग्निं द्वितीयदिनार्थं प्रतिष्ठाप्यैव विमुच्य । परिसमुह्य पर्युक्ष्य च ६ ॥ अचेत्यग्निरिति । ततस्तिलोदकादिना श्राद्धसमाप्तिः (द्वादशेऽह्नि अष्टकैव) ॥

[८] (यदि द्वादशेऽह्नि एव प्रतिपत्तिथिः स्यात् तत्रैव पर्वतन्त्रप्राप्तिरपि तदा पूर्णिमानुरूपं अमावस्यानुरूपं च विधिद्वयं वैश्वदेवं तु० आदौ पर्व० इत्यादिक्रमेण स्वयमेवोह्यम्)॥ तद्यथा— पूंशे प्रशे अत्र यस्य कस्यचित्पत्न्यागाकर्तुरेकादशाहःकृत्यमौर्ध्वदेहिकं पूर्णिमायां प्राप्तं, तद्-द्वितीयदिने प्रतिपत्तिथौ सपिण्डीकरणं पर्वतंत्रं च प्राप्तं तदैकादशाहःस्थापिते एवाग्नौ प्रतिपत्पर्वतंत्रं विधेयम् ॥ वैश्वदेवं तु निर्वर्त्येत्यादिना पूर्वं व्याहृतिवैश्वदेवादि, ततोऽष्टका, ततः पर्वतंत्रम् ।

तिलोदकात्पूर्वं धारणचतुष्टयं दत्त्वा अग्निं समापयेत् ॥ एवममावस्यासंयोगेऽपि द्वादशदिने आदौ पर्वं सिनीवाल्या-मित्यादिक्रमः ॥ [१] यदि एकस्मिन्नेव दिने अमावस्यां प्रतिपदो मासिकं पार्वणश्राद्धं पर्वतंत्रं च पक्ष-यागकर्तुः प्राप्तं (अंदि प्रदि)। तत्र–आदौ पर्वं सिनीवाल्या-मित्याद्युक्तक्रमः ॥ तद्यथा–पात्रं तिला० इत्यादि। इदंहविः०। सू० प्र० स्वाहा । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि– १ । आदौ पक्ष० । पक्षयागं कृत्वा त्र्यायुषं विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि– १ । स्तराः ४। वैश्वदेवादि। ततोऽष्टका। विमुच्य । पुनः परिसमुह्य पर्युक्ष्य ६ । ततो मासिकं श्राद्धम् । ब्राह्मणाच्छिद्रं । विमुच्य ३ । सव्येन परिस-मूहनादि– ६। ततोऽन्वष्टकादि। गेहाग्नेः परिसमूहनादि–१। स्तराः ४ । धारणद्वयं । अग्नये स्वा० प्र० स्वा० । वि-मुच्य । पुनः परिसमुह्य पर्युक्ष्य ६ । अचेत्यग्निः०। तत-स्तिलोदकादि सर्वं। कलशाच्छिद्रं । उदकलशं० ॥ तदनु पार्वणश्राद्धे कलशपूजनादि । पात्रंतिला० । नतु निर्दग्धं रक्षो० इति । परिसमूहनादि १ । स्तराः ४। इदंहविः०। सू० प्र० । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि १। स्तराः४। वैश्वदेवादि । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि १ । षोड-शस्तराः । अष्टकारम्भः । अन्ते त्र्यायुषं। विमुच्य । पुनः परिसमुह्य पर्युक्ष्य । ततः पार्वणश्राद्धं। तिलोदकादौ विमु-च्य । सव्येन । परिसमूहनादि १। स्तराः ४। अ० स्वाहा

प्र० सू० प्र० । द्वितीयस्यां अ० प्र० सू० प्र० । एवं पूर्णिमान्तं । पूर्णिमायां अ० प्र० । विमुच्य । परिसमुह्य पर्युक्ष्य ६ । तिलोदकं । गोग्रासादि । उदकलशं० ॥

[१०] अथ पूर्णिमायां वैश्वदेवं तु निर्वर्त्यैत्यादिक्रमः—यदि पूंदि-प्रदि एकस्मिन्नेव पूर्णिमादिने प्रतिपदः श्राद्धं प्रतिपदो मासिकं पर्वतंत्रं च प्राप्तं तदायंक्रमः—आदौ मासिकश्राद्धे कलशपूजादि । पात्रं तिला० । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदंहविः० । सू० प्रजा० । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । वैश्वदेवं समाप्य । अष्टकारम्भः । तत्र त्र्यायुषं विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । स्तराः १६ । पत्नयागारम्भः । अन्ते त्र्यायुषं । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । ततो मासिकश्राद्धं तिलोदकान्तं । विमुच्य । सव्येन परिसमूहनादि ६ । अन्वष्टका । सव्येन गेहाग्नेः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । अ० प्र० धारणद्वयं । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । अचेत्यग्निः ० । ततस्तिलोदकादि । कलशाच्छिद्रं । उदकलशमुप० ॥ तदनन्तरं पार्वणश्राद्धं पुनः कलशपूजनात्प्रभृति—पात्रं तिलाद्यतैः० । निर्दग्धं इति न कुर्यात् । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदं हविः० । सू० प्र० । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । वैश्वदेवादि । ततोऽष्टका । ततः पार्वणश्राद्धं । तिलोदकात्पूर्वमन्ते धारणानि च इति सर्वं पूर्ववत्सम्पादयेत् ॥

[११] अथ कदाचित् पूंप्र प्रदि द्विदि पत्नयागकर्तुः द्वितीयस्याः श्राद्धं प्रतिपदि

प्राप्तं । तस्मिन्नेव दिने पत्नयागस्यापि प्राप्तिः । तत्रायं विधिः— तद्यथा—पात्रं तिला० । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदं हविः० । स्रु० प्र० स्वाहा । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । आदौ पञ्च० । पूर्वमेव पत्नयागविधिः । अन्ते च त्र्यायुषं० विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । अ० प्र० स्रु० प्र० स्वाहा । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । वैश्वदेवादि । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । अष्टकां कुर्यात । विमुच्य । परिसमुहनादि ६ । श्राद्धमारभेत । तिलोदकात्पूर्वं विमुच्य । सव्येन परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । धारणानि—द्वितीयस्यां अ० प्र० स्रु० प्र० पुनरेवं तृतीयामारभ्यामावस्यन्तं, अमावस्यां अ० प्र० । विमुच्य । पुनः परिसमुह्य पर्युक्ष्य ६ । अचेत्यग्निः । तिलोदकादि सर्वम् ॥ (अत्र वैश्वदेवं तु निर्वर्त्य इति क्रमो न कार्यः । द्वितीयस्याः श्राद्धतिथित्वात् । प्रतिपदश्च पर्वतंत्रतिथित्वात्) ॥

[१२] एवं अंग्र प्रदि द्विदि अत्र द्वितीयस्याः श्राद्धं पत्नयागकर्तुः प्रतिपदि प्राप्तं तस्मिन्नेव दिने पत्नयागश्च । तत्र सर्वोपि क्रमः उपरिलिखितवदेव । (अत्रादौ पर्व सिनीवाल्यामित्युक्तक्रमः स्वयमेवप्रवर्तते) तद्यथा—पात्रं तिला० । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदं हविः० । स्रु० प्र० स्वाहा । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । पत्नयागं विधाय त्र्यायुषं विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ ।

स्तराः ४ । अ० प्र० सू० प्र० । विमुच्य । पुनः परिस-मूहनादि ६ । स्तराः ४ । वैश्वदेवविधिः । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । अष्टकाविधिः । व्यायुषं । विमुच्य । पुनः परिसमुह्य पर्युक्ष्य च । श्राद्धं कुर्यात् । तिलोदकात्पूर्वं विमुच्य । सव्येन परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । द्वितीयस्यां अ० प्र० सू० प्र० । एवं तृती-यामारभ्य पूर्णिमान्तं, पौर्णमास्यां अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । विमुच्य । पुनः परिसमुह्य पर्युक्ष्य च तिलोदकं । गोग्रासादि । कलशाच्छिद्रादि सर्वम् ॥

[१३] यदि एकस्यां तिथौ पित्रोः श्राद्धद्वयं प्राप्तं स्यात्, (यथा तृप्र–चद्विपंदि) चतुर्थीश्राद्धं चतुर्थ्यां प्राप्तं । पंच-मीश्राद्धं च चतुर्थ्यामेव प्राप्तं तदायं क्रमः पञ्चयागक-र्तुः–उद्वाहयोग्यस्य वा ॥ तद्यथा– पूर्वं चतुर्थीश्राद्धे–पात्रं तिला० । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदं हविः० । सूर्याय स्वाहा प्र० स्वाहा । विमुच्य । पुनः परिसमूह-नादि ६ । स्तराः ४ । वैश्वदेवविधिः । ततोऽष्टका । श्राद्धं समाप्य तिलोदकात्पूर्वं अ० प्र० इति धारणद्वयं । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । श्राद्धशेषं समापयेत् ॥ तदनन्तरं पंचमीश्राद्धे नवीनकलशपूजनादि । पात्रं तिला० । परिस-मूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदं हविः । सू० प्र० । वि-मुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । वैश्वदेवादि । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । अष्टका ॥

विमुच्य । पुनः परिसमुह्य पर्युक्ष्य च द्वितीयश्राद्धारम्भः । तिलोदकात्पूर्वं विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । पंचम्यां अ० प्र० सू० प्र० एवं षष्ठ्याः प्रभृति पूर्णिमान्तं अमावस्यन्तं वा । विमुच्य । परिसमुह्य पर्युक्ष्य च । अचेत्यग्निः । श्राद्धसमाप्तिः । पक्षयागाभावे उद्वाहं साधयित्वा तदन्ते धारणचतुष्टयं । पश्चाद्याहुतिवैश्वदेवादि । ततोऽष्टका । तदन्ते चतुर्थीश्राद्धं । ततस्तिलोदकादादौ अ० प्र० इति धारणद्वयं । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । श्राद्धसमाप्तिः ॥ पंचमीश्राद्धे पुनः कलशपूजादि । पात्रं तिला० परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । सूर्याय स्वाहा । प्र० स्वाहा । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । वैश्वदेवादि । विमुच्य । परिस० ६ । आदौ पंच० । अष्टका । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । पंचमीश्राद्धं । तिलोदकात्पूर्वं विमुच्य । सव्येन परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । पञ्चम्यां अ० प्र० सू० प्र० । विमुच्य । घर्मं देहि० । श्राद्धसमाप्तिः- ॥　　　　[१४] अथ यदि चंप्र, अंदि, प्रदि, इत्यत्र अमावसीश्राद्धं पक्षयागकर्तुः अमावस्यां प्राप्तं तस्मिन्नेवदिने पक्षयागश्च प्राप्तस्तदायं विधिः । पात्रं तिला० । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदंहविः० । सूर्याय० प्रजा० । विमुच्य । वैश्वदेवाद्यारम्भः । ततोऽष्टका । विमुच्य । परिसमुह्य पर्युक्ष्य च । श्राद्धादिक्रिया । तिलोदकादादौ विमुच्य पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ ।

अ० प्र० सू० प्र०। विमुच्य। पक्षयागारम्भः। अग्नये इन्द्राग्निभ्यामिति। आज्यभागान्ते अमावसीप्रधानाहुतयः। ऋतुतिथ्यादिसमाप्तिः। पुनः परिसमूहनादि ६। स्तराः ४। प्रतिपदि अ० प्र० सू० प्र०। एवं द्वितीयस्यां। अन्ते पूर्णपञ्चदश्यां अ० प्र०। विमुच्य। परिसमूहनादि ६। अत्रेत्यग्निः०। तिलोदकगोग्रासादि सर्वम्॥ पक्षयागाकर्तुस्तूद्वाहं साधयित्वाऽष्टकां च विधाय तिलोदकात्पूर्वं पक्षयागः। उद्वाहविशेषस्तु स्वयं विचार्यः। अत्रामावसी श्राद्धतिथिरस्ति। पर्वतंत्रतिथिश्च प्रतिपत्। अतः आदौ पर्व सिनीवाल्यां० इत्यादिविधेर्नावकाशः॥ (अत्र च प्रतिपत्तिथिरानुषङ्गिकी, तत्सम्बद्धं पर्वतन्त्रं चानुषङ्गिकमेव। अतोऽमावसीतिथिश्राद्धस्य सम्बन्धं विहायौचित्यात्तिलोदकावसर एव पर्वतन्त्रस्य कर्तव्यता)॥

[१५] अथ यदि पूर्णिमाश्राद्धं पूर्णिमायामेव प्राप्तं। तस्मिन्नेव दिने पर्वतन्त्रं च प्राप्तं। यथा–चंम, पूंदि, मदि,। अत्रापि सर्वं पूर्ववदेव॥ अत्र हि पूर्णिमा श्राद्धतिथिः। पर्वतंत्रतिथिश्च प्रतिपदऽतो वैश्वदेवं तु निर्वर्त्येत्यादिविधेर्नावकाशः॥ तद्यथा— पात्रं तिला०। परिसमूहनादि ६। स्तराः ४। सू० प्र० विमुच्य। पुनः परिसमूहनादि ६। स्तराः ४। व्याहृतिं वैश्वदेवादिकं च कृत्वा विमुच्य पुनः परिसमूहनादि ६। आदौ पंच०। अष्टकां कुर्यात्। व्यायुषं० विमुच्य ३। पुनः परिसमुह्य पर्युक्ष्य च श्राद्धमारभेत।

तिलोदकात्पूर्वमपसव्येनैव अग्निं विमुच्य । सव्येन परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । पूर्णपञ्चदश्यां अ० प्र० सू० प्र० । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । पर्वतन्त्रं कुर्यात् । त्र्यायुषं० । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । प्रतिपदि अग्नये० प्र० सू० प्रजा० एवं द्वितीयामारभ्य, अन्ते चामावस्यां अग्नये स्वाहा प्रजा० । विमुच्य ३ पुनः परिसमुह्य पर्युक्ष्य । अचेत्यग्निः० । तिलोदकादि । श्राद्धसमाप्तिः ॥ उद्वाहे तु अत्र किंचिद्विशेषः–उद्वाहं साधयित्वा धारणानि ४ दत्त्वा वैश्वदेवादि अष्टकां च विधाय श्राद्धमारभेत । तिलोदकात्पूर्वं पर्वतन्त्रं कुर्यात् । अन्ते च धारणानि ४ । विमुच्य । तिलोदकादि श्राद्धसमाप्तिः ॥

[१६] अथ यदि प्रतिपदः श्राद्धममावस्यां प्राप्तं पर्वतन्त्रं च तत्रैव, तदा आदौ पर्व सिनीवाल्यामित्यादिक्रमो ऽवश्यं कर्तव्यः । यतः पर्वतंत्रतिथिरपि प्रतिपदेव । श्राद्धतिथिरपि प्रतिपदेव ॥ एवं पूर्णिमादिने प्रतिपदः श्राद्धं यदि प्राप्तं स्यात् । पर्वतंत्रं च तत्रैव । तदापि तत्र वैश्वदेवं तु निर्वर्त्यैत्यादिक्रमोऽवश्यं कर्तव्यः । अत्र प्रतिपत् श्राद्धतिथिः । पर्वतंत्रतिथिश्च प्रतिपदेव ॥

[१७] यदि चंप्र अंदि प्रदि इत्यत्रामावस्याः श्राद्धं अमावस्यां प्राप्तं, प्रतिपदः श्राद्धमपि अमावस्यामेव प्राप्तं, तदायं क्रमः ॥ — तद्यथा– पक्षयागकर्तुः पूर्वममावस्याः श्राद्धे पात्रं तिलाक्षतैः० परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ ।

इदं हविः० । सू० प्र० स्वाहा । विमुच्य । पुनः परिस-मूहनादि ६ । स्तराः ४ । व्याहृतिः वैश्वदेवादि च । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । अष्टकां समाप्य श्राद्धारम्भः । तिलोदकात्पूर्वं विमुच्य । सव्येन पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । अग्नये स्वाहा प्रजा० । विमुच्य । परिसमुह्य पर्युक्ष्य । अचेत्यग्निः० । तिलोदका-दिसमाप्तिः ॥ द्वितीयस्य प्रतिपच्छ्राद्धस्य आरम्भः — पुनः कलशादिप्रतिष्ठा । अमावसीपर्वतन्त्रप्रधानानि, अष्टकाप्रधाना-नि च । पात्रं तिला० । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदं हविः० । सू० प्र० । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । आदौ पर्व सिनीवाल्यां० इत्युक्तक्रमेण पर्व-तंत्रम् । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ स्तराः ४ । व्याहृतिवैश्वदेवादि । ततोऽष्टका । ततः श्राद्धम् । तिलो-दकात्पूर्वं विमुच्य सव्येन परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । अ० प्र० सू० प्र० । एवं द्वितीयस्यामित्यादि अन्ते च पूर्णपञ्चदश्यां अ० प्र० । विमुच्य । परिसमुह्य पर्युक्ष्य । अचेत्यग्निः० । तिलोदकादि सर्वं समापयेत् ॥ एवमेवात्र पूर्णिमासत्त्वे वैश्वदेवं तु निर्वर्त्यैत्यादिक्रमः कर्तव्यः ॥

[१८] यदि सप्तम्यां पितुः श्रद्धं स्यात् । नवम्यां मातु-र्वार्षिकं सपिण्डीकरणश्राद्धं । अत्र यदि पूर्वमेव षष्ठ्यामा-शौचमापतेत् । तदा तस्य पर्वतन्त्रकर्तुः प्रतिपद्दिने एका-दशेऽह्नि आशौचनिवृत्तौ श्राद्धं मासिकं सपिण्डीकरणं पर्व-

तन्त्रं च युगपत्प्राप्तं । अथात्र को विधिः- अत्रादौ पितुः श्राद्धम् । कलशऽष्टकाप्रधानानि । पात्रं तिला० परिसमू-हनादि ६ । स्तराः ४ । सू० प्र० । विमुच्य । पुनः प-रिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । व्याहृतिवैश्वदेवादि । विमुच्य । अष्टका । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । ततः श्राद्धं, तिलोदकात्पूर्वं अ० प्र० इति धारणद्वयं । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ अचेत्यग्निः ० । तिलोदकादिसमाप्तिः । अनन्तरं सापिण्ड्यात्पूर्वकर्तव्ये मासिके पुनः कलशस्थाप-नादि । पात्रं तिला० । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । सू० प्र० इति धारणद्वयं । पश्चात् वैश्वदेवविधिः । वि-मुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । अष्टकां कुर्यात् । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । ततो मासिक-श्राद्धारम्भः । तिलोदकात्पूर्वमन्वष्टकादि । अ० प्र० स्वाहेति धारणद्वयं । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । तिलोदकादि । उदकलशमुपनिधायेति ॥ तदनु सपिण्डीकरणश्राद्धमारभेत । अत्र पर्वतन्त्रं कुर्यात् । तद्यथा- पुनः कलशस्थापनं । अष्ट-कायाः प्रधानानि । अमावस्याः पूर्णिमाया वा प्रधानानि च । कलशपूजादि । पात्रं तिला० । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदं हविः० । सू० प्र० । विमुच्य । पुनः परि-समूहनादि ६ । स्तराः ४ । व्याहृतिवैश्वदेवादि । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । अष्टकां कुर्यात् । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । अमावस्याः

पूर्णिमायां वा पक्षयागः । पूर्णा । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । ततः सपिण्डीकरणश्राद्धम् । अन्ते अन्वष्टका च । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । अ० प्र० सू० प्र० स्वाहा एवं पक्षान्तं तावद्धारणानि । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । अचेत्यग्निः० । ततस्तिलोदकादि सर्वम् । उदकलशमुप० ॥ (अत्र अशौचनिवृत्तौ प्रतिपच्छ्राद्धादितिथिर्नास्ति । सात्वशौचनिवृत्तिनिमित्तिका । अतोऽत्र–आदौ पर्व सिनीवाल्यामित्यादिश्लोकद्वयस्य नावकाशः) ॥ [१९] अथ यदि चंदि पूंदि इत्यत्र पक्षयागकर्तुः पूर्णिमाश्राद्धं चतुर्दश्यां प्राप्तं तदायं क्रमः । पात्रं तिला० परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदं हविः० । सू० प्र० स्वाहा । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । व्याहृतिर्वैश्वदेवादि । विमुच्य । श्राद्धारम्भः । श्राद्धान्ते तिलोदकात्पूर्वं पूर्णपञ्चदश्यां अ० प्र० स्वाहा इति आहुतिद्वयमेव । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । अचेत्यग्निः० । तिलोदकादि । श्राद्धसमाप्तिः ॥
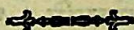
अथान्त्येष्टिविधयः ॥

[२०] अथ शुक्लपक्षमृतस्य पक्षयागकर्तुर्विधिः ॥ पात्रं तिला० । निर्दग्धं० । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदं हविः० सू० प्र० स्वाहा । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । शवस्नानादि ॥ शुक्लप्रतिपदि पक्षयागं कृत्वा मृतस्य

साग्निकस्यापि एष एव विधिः ॥

[२१] अथ शुक्लपक्षमृतस्य पक्षयागाकर्तुर्विधिः ॥ पात्रं तिला० । परिसमूहनादि १ । आदौ पंच० । उद्वाहयागत्रयं साधयित्वा विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि १ । स्तराः ४ । धारणाति अग्नये स्वाहा प्र० सू० प्र० इति चत्वारि हुत्वा । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । शवस्नानादि—. [२२] पक्षयागकर्ता कृष्णपक्षाष्टम्यां अथवा (कृष्णपक्षस्य कस्मिंश्चिद्दिने) मृतश्चेत् स्यात्, तदा कृष्णपक्ष-पक्षयागं कुर्यात् । तद्यथा— पात्रं तिला० । परिसमूहनादि १ । स्तराः ४ । इदं हविः० । सू० प्र० । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि १ स्तराः ४ । अष्टम्यां अ० प्र० सू० प्र० स्वाहा एवं नवम्यां० दशम्यां एकादश्यां० द्वादश्यां० त्रयोदश्यां० चतुर्दश्यां० अमावस्यां अ० प्र० सू० प्र० स्वाहा विमुच्य नयामि । (अर्थात् मृतितिथिमारभ्य अमावसीमभिव्याप्य चत्वारि २ धारणानि इति) पुनः परिसमूहनादि १ । आदौ पंच० । अग्नये इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामि । एवं प्रोक्षामि । आज्यभागान्ते भुवोयज्ञस्य० उभावां० ये के च ज्मा० इति प्रधानानि । ऋतुतिथिः । तन्त्रसमाप्तिः । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि १ । स्तराः ४ । धारणानि— प्रतिपदि अ० प्र० सू० प्र० स्वाहा । एवं द्वितीयस्यां० तृतीयस्यां० चतुर्थ्यां० पञ्चम्यां० षष्ठ्यां० सप्तम्यां अ० प्र० सू० प्र० स्वाहा (अत्राष्टमीमृतस्य शुक्-

अष्टमीधारणानि न देयानि) (अर्थात् कृष्णपक्षीयमृततिथि-धारणानि हुत्वा शुक्लपक्षीयमृतिदिनधारणानि न देयानि "दद्यात्षष्ठ्याहुतीः क्रमादिति" दर्शनात्) ॥ विमुच्य नया-मि । पुनः परिसमूहनादि ६ । शववस्नानादि- ॥

[२३] पक्षयागस्य अकर्ता कृष्णपक्षे मृतश्चेत्स्यात् तत्र विधिः- पात्रं तिला० । परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । उद्वाहयागत्रयं संसाध्य विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । अ० प्र० सू० प्र० इति चत्वारि धारणानि हुत्वा विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । मृतितिथेरारभ्यामावसीमभिव्याप्य चत्वारि २ धारणानि दत्त्वा विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । उत्तरतः सं० । अग्नये इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्व० । एवं प्रो-क्षामि । आज्यभागान्ते भुवोयज्ञ० उभावां० ये के च ज्मा० । ऋतुतिथ्यादितंत्रसमाप्तिः । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । शुक्लप्रतिपद आरभ्य मृतितिथ्यन्तं (नतु मृत-तिथौ) धारणानि । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । शवस्नानादि— ॥

[२४] शुक्लपक्षपूर्णिमायां पक्षयागकर्ता पक्षयागकरणं विना पूर्णिमामध्ये मृतः तस्य विधिः- पात्रं तिला० । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदं हविः० । सू० प्र० । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । उत्तरतः संस्तीर्य० । अग्नये अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं निर्व० । एवं प्रोक्षामि । आज्यभागान्ते । भुवो० ।

आन्यन्देवो० । युवमेतानि० । प्रतद्विष्णु० । ऋतुतिथ्यादि-तन्त्रसमाप्तिः । विमुच्य । परिसमूहनादि ६ । धारणानि न दद्यात् । शवस्नानादि— ॥

[२५] यदि तु पक्षयागकर्ता पूर्णिमामध्ये पर्वतन्त्रं कृत्वा मृतः, तस्य पुनः पर्वतंत्रं न कार्यम् । तद्यथा- पात्रं तिला० परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदं हविः० । सू० प्र० स्वाहा । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । शवस्नानादि ॥—(अत्र पूंदि) ॥ [२६] यदि पूंशे पूंप्र पूर्णिमामध्ये पक्षयागस्य अकर्ता म्रियेत, तस्य विधिः- आदौ उद्वाहयागत्रयं साधयित्वा विमुच्य पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । अ० प्र० सू० प्र० इत्याहुतिचतुष्टयं हुत्वा विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । शवस्नानादि । (अत्र पूर्णिमायां पर्वतन्त्रस्य न प्राप्तिः । तत्तु प्रतिपद्यस्ति । अतोऽत्रोद्वाहं कृत्वा पूर्णिमापर्वतंत्रं न क्रियते ॥)

[२७] यदि पूंदि १२ शुक्लपक्षपूर्णिमाघटिकाः १२ उल्लङ्घ्य प्रतिपत्तिथ्यन्तरे पक्षयागकर्ता पक्षयागं कृत्वा अकृत्वा वा मृतः, तस्य पुनरपि कृष्णपक्षपक्षयागः कार्यः, कृष्णप्रतिपदि मृतत्वात् । तद्यथा- पात्रं तिला० । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदं हविः० । सू० प्र० स्वाहा । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । अग्नये इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं नि० । एवं प्रो० । आज्यभागान्ते - भुवो० उभा० ये के च० । ऋतुतिथ्यादिसमाप्तिः । विमुच्य । पुनः परिस-

मूहनादि ६ स्तराः ४ । मृततिथिं प्रतिपद्मारभ्यामावसी-मभिव्याप्य चत्वारि २ घारणानि दत्त्वा विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ शवस्नानादि । (नात्र शुक्लप्रतिपदो घारणानि पुनर्देयानि । कृष्णप्रतिपदि तु पूर्वं दत्तान्येव) ॥ अत्र पूर्णिमापक्षयागमकृत्वापि कृष्णप्रतिपदन्तरे मृतस्य कृष्णपक्षपक्षयाग एव कर्तव्यः न प्राप्तोपि पूर्णिमापक्षयागः । उक्तं च-एवमनुमत्यां पर्व-तंत्रं कृत्वा ऽसमाप्य वा । कृष्णपक्षश्च ज्ञातश्चेदिन्द्राग्नी जुहुयात्तदा (अत्र असमाप्य चेत्युक्तम्) ॥ प्रतिपद्युता पूर्णिमा अनुमती ॥ —

[२८] यदि शुक्लप्रतिपदि पर्वतंत्रदिने पक्षयागस्याकर्ता मृतः, तस्यादौ उद्वाहः साध्यः । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । अ० प्र० सू० प्र० स्वाहा । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः १६ । (उद्वाहे कृते अमावसीपर्वतंत्रस्य उचितत्वात्) उत्तरतः संस्तीर्णे० । अग्नये इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्व० । एवं प्रोक्षामि । आज्यभागान्ते-भुवोयज्ञस्य० उभावां० ये के च ज्मा० ऋतुतिथ्यादिसमाप्तिः । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । शवस्नानम् ।

[२९] यदि कृष्णप्रतिपदि पर्वतंत्रदिने पक्षयागस्य अकर्ता मृतः । तस्य- पात्रं तिला० परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । उद्वाहः साध्यः । घारणचतुष्टयं देयम् । विमुच्य । पुनरग्नेः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । (पर्वतंत्रदिनत्वात् शुक्लपक्षपक्षयागः कार्यः) अग्नये अग्नीषो-

माभ्यां निर्वपामि । एवं प्रोक्षामि । आज्यभागान्ते-भुवो० आन्यन्दिवो० युवमेतानि० प्रतद्विष्णु० । तन्त्रसमाप्तिः । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । (शुक्लगतिरानेतव्या । अतः कृष्णपक्षयागोपिसमाप्तव्यः) उत्तरतः० । अग्नये इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामि । एवं प्रोक्षामि० । आज्यभागान्ते-भुवो० उभावां० ये के च० । ऋतुतिथ्यादिसमाप्तिः । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । प्रतिपदः मरणदिनादारभ्यामावसीमभिव्याप्य चत्वारि २ धारणाणि । (अ० प्र० सू० प्र० इति षष्ठ्याहुतीर्जुहुयात्) पुनः परिसमूहनादि ६ । शवस्नानादि ॥ [३०] यदि चंशे चंप्र । अंशे अंप्र । प्रप्र । शुक्लपक्षप्रतिपदि पक्षयागकर्ता पक्षयागकरणं विना मृतः । तस्य- पात्रं तिला० । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदं हविः० । सू० प्र० स्वाहा । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । उत्तरतः सं० । अग्नये इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वं० एवं प्रोक्षामि । आज्यभागान्ते । भुवो० । उभावां० । ये के च ज्मा० । ऋतुतिथ्यादिसमाप्तिः । विमुच्य । (शुक्लप्रतिपदि मृतत्वान्न धारणानि) पुनः परिसमूहमादि ६ । शवस्नानादि—

[३१] कृत्वाऽकृत्वा सिनीवाल्यां यागं यदि मृतो द्विजः । पर्वतंत्रं पुनः कुर्याद्दद्यात् षष्ठ्याहुतीः क्रमात् । यदि अंदि १२ तस्या एवामावस्या अन्तरे पर्वतंत्रं कृत्वा अकृत्वा वा मृतः, तस्य पुनरपि कृष्णपक्षयागं कुर्यात्—

(शुक्लगतेरालेतव्यत्वात्) तद्यथा- पात्रं तिला० । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । इदं हविः० सू० प्र० स्वाहा । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० अग्नये इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्व० एवं प्रोक्षामि । आज्यभागान्ते । भुवो० उभा० ये के च० । ऋतुतिथ्यादिसमाप्तिः । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । मृतिदिनादारभ्य षष्ठ्याहुतयः । यथा अमावस्यां अ० प्र० सू० प्र० । एवं प्रतिपदादिषु । अन्ते चतुर्दश्यां अ० प्र० सू० प्र० । (नतु पूर्णपंचदश्यां) ॥ विमुच्य पुनः परिसमूहनादि ६ । शवस्नानादि-॥

[३२] यश्च पक्षयागकर्ता (अंदि १) पक्षयागकरणं विना शुक्लप्रतिपन्मध्ये मृतः, तस्य पक्षयागः कार्यः। यथा- पात्रं तिला० । परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । सू० प्र० । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच०। अग्नये इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्व० एवं प्रोक्षा० आज्यभागान्ते- भुवो० उभा० ये के च उभा० । ऋतुतिथ्यादि । अत्र धारणानि न दद्यात् ॥ विमुच्य पुनः परिसमूहनादि ६ । शवस्नानादि ॥ (प्रतिपदि मृतत्वात् शुक्लगतिः स्वयं सिद्धा । केवलममावसीपर्वतंत्रमेव कर्तव्यम्) ॥

[३३] अंशे अंप्र अमावसीमध्ये पक्षयागस्याकर्ता मृतः । तस्य उद्वाहः साध्यः ॥ पात्रं तिला० परिसमूहनादि ६ । आदौ पंच० । सर्वमुद्वाहतंत्रं सम्पाद्य । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि ६ । स्तराः ४ । अ० प्र० सू० प्र० । विमुच्य ।

ततः कृष्णपक्षयागः, यथा-परिसमूहनादि १ । आदौ पंच० । अग्नये इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामि । एवं प्रोक्षामि । आज्यभागान्ते भुवो यज्ञस्य० उभावां० ये के च० । अतुतिथ्यादिसमाप्तिः । विमुच्य । पुनः परिसमूहनादि १ । स्तराः ४ । अमावस्यां अ० प्र० सू० प्र० एवं शुक्लप्रतिपदादिषु । अन्ते चतुर्दश्यां अ० प्र० सू० प्र० । पूर्णपंचदश्यां तु नैव धारणानि देयानि ॥ पुनः परिसमूहनादि ६ । शवस्नानं ॥

[३४] अमावसीतिथिघटिका उल्लंघ्य, पर्वतन्त्रं कृत्वा प्रतिपन्मध्ये मृतः, तस्य पुनः पर्वतंत्रं न कुर्यात् । तद्यथा- पात्रं तिला० । परिसमूहनादि १ । स्तराः ४ । इदं हविः० । सू० प्र० स्वाहा । विमुच्य । पुनः परिसमुह्य पर्युक्ष्य । अग्नौ पुष्पं । शवस्नानादि ॥

[३५] एवमेव पूर्णिमातिथ्यन्तमभिव्याप्य पर्वतंत्रं न कुर्यात् । यदि तु कृष्णप्रतिपत्प्रवेशे कश्चिन्म्रियेत तदा कृष्णपक्षयागः॥

—:o:*:o:—

मले मासिकपिण्डादिनिर्णयः ।

मलमासे सति प्रेताय दातव्यमासिकपिण्डादिनिर्णयः ॥ मुहूर्तमार्तण्डे- "वर्षमध्ये चेत्सवेदाधिकम् । तत्र स्यान्मासिकं, मृत्युमासात्स द्वादशो यदि । प्रेतक्रिया समाप्यात्र इत्यादि" ॥ [मरणे के वर्ष में यदि अधिमास आवे, तो उस अधिमास (मलमास) में भी मासिक करना निषिद्ध नहीं । और मृत्युमास से यह मलमास यदि बारवां हो

(अर्थात् वार्षिकसपिण्डीकरण के दिन मलमास हो) तो मलमास में ही वार्षिकसपिण्डीकरण का करना उचित है ॥ (इति अन्ते मले सति द्वादश मासाः)] ननु "मलिम्लुचान्यमासेषु मृतानां श्राद्धमाब्दिकमिति" शुद्धमासमृतानां मलमासे मृताहश्राद्धकर्तव्यताभिधानमयुक्तम् । नैष दोषः । तस्याभिधानस्य प्रथमाब्दिकविषयत्वात् ॥ "आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे" इति स्मरणात् ॥ तथा हारीतोपि- "प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया सुतैः । कचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरम्" इति ॥ [प्रश्न- (उपोद्घात यह है कि प्रतिसांवत्सरिकश्राद्ध, मलमास त्यागकर शुद्धमासमें ही करना चाहिए) तो यह कैसे कहा है, कि शुद्धमासमें भी मरे हुए को मलमासमें श्राद्धकरना चाहिए। उत्तर। यह दोष नहीं । क्योंकि यह उसके लिये कहा है, जिसको पहिला वार्षिकसपिण्डीकरण मलमासमें आवे (प्रत्याब्दिकके लिये नहीं) हारीतने भी कहा है, कि प्रत्याब्दिक सदा द्वादशमासके अनन्तरही करना चाहिए । परन्तु कदाचित् (जब मलमास प्रत्याब्दिक पर हो) तो त्रयोदशमासके अन्त पर प्रत्याब्दिक करना चाहिए ॥ परन्तु पहिला वार्षिकसपिण्डीकरणश्राद्ध मलमासमें भी करना उचित है (इति अन्ते मले सति द्वादशैव मासाः)] कालमाधवीये मासनिर्णयः-अत्रापि पूर्ववदेव सर्वं वर्णितमस्ति । "मलमासमृतानां तु श्राद्धं यत्न-

त्रिवत्सरम् । मलमासे तु कर्तव्यं नान्येषां तु कदाचनेति" अतः शुद्धमासमृतानां मलमासे मृताहश्राद्ध (द्वितीयाद्याब्दिक) कर्तव्यताविधानमयुक्तम् । तत्तु विधानं प्रथमाब्दिकविषयम् । 'आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे, इति स्मरणात् । तथा हारीतोऽपि– 'प्रत्यब्दं द्वादशे मासि,– इति पूर्वमुक्तम् । अतो द्वादशे मासि पूर्णे सति अनन्तरदिने पिण्डक्रिया कार्येति व्याख्येयम् । तस्मात् शुद्धमासप्रमीतानां प्रथमाब्दिकं मलमासे कर्तव्यम् । द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्धमासे इति ॥ (पुनः पुनरेतदेव कथितमस्ति) [कालमाधवके मासनिर्णयमें पूर्वोक्तरीतिसे ही सारा वर्णन किया है । मलमासमें मरे हुए को ही प्रतिवार्षिकश्राद्ध 'मलमास यदि उस दिन हो, मलमासमें ही करना चाहिये । औरोंको शुद्धमासमें । इसलिए शुद्धमासमें मरेहुए को द्वितीयाद्याब्दिक 'अर्थात् दूसरे वर्षसे लेकर जो वार्षिक आवे, मलमासमें करनेको उचित नहीं । प्रथमाब्दिक तो मलमासमें ही कर्तव्य है । क्योंकि स्मृतियोंमें कहा है कि– प्रथमाब्दिक अवश्य मलमासमें करनेको योग्य है ॥ हारीतने भी ऐसा ही कहा है (जो पहिले ही लिखा है) ॥ कि— प्रतिसांवत्सरिक त्रयोदशमासके पहिले दिन करना चाहिए । मलमासके होने पर तो चतुर्दशमासके पहिले दिन करना उचित है । परन्तु प्रथमसांवत्सरिक मलमासमें ही करना चाहिये । अतः शुद्धमासमें मरे हुए का

प्रथमाब्दिक मलमासमें ही करनेको योग्य है। द्वितीयाब्दिक जिसमें आवें शुद्धमासमें ही (मलमास छोड़कर) करने चाहिए] (इति अन्ते मलमासे सति द्वादशैव मासाः कर्तव्याः) संवत्सरप्रदीपिकातः- यस्तु संवत्सरे द्वात्रिंशे असंक्रान्तिकस्य मलत्वमङ्गीकुर्वाणः आवद्यमावस्यामारभ्य भावदि दर्शान्तं तावन्मृतः, अथवास्मिन्वर्षे षडगतन्दागतस्य मलत्वमङ्गीकुर्वन् आवदि दशमीमारभ्य भावदि दशमीं तावन्मृतः। तस्य संवत्सरे त्रयस्त्रिंशे ऽस्य मलमाससत्तायां द्वादशमासगणनया मलमास एव मासेऽनैव प्रथमाब्दिकं श्राद्धं कर्तव्यम्। वसिष्ठः- असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः। तथैव मासिकं, पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा॥ हारीतः- अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धमभ्युदयं तथा। तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमादृते॥ सर्वदा द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया बुधैः। कचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरम्॥ यमः- आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे। त्रयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम्॥ तथाच- प्रथमाब्दिकं यत् तद्-द्वादशगणनया प्राप्तं मलिम्लुच एव कार्यम्। द्वितीयाब्दिकं तु त्रयोदशे तु संप्राप्ते त्वयाद्यानुसारेण कर्तव्यम्॥ तथा पारिजातेप्येवमेव-द्वितीयाब्दिकं तु शुद्ध एव कार्यम्। तस्मिंस्तु प्रकृते मासि कुर्याच्छ्राद्धं यथाविधि इति सत्यस्मरणात्॥ कचित्त्रयोदशेऽपि स्यादित्यनेनापि एतदेव व्यञ्जितम्। [इसका आशय

यह है, कि मरेहुए के द्वादशमासमें यदि मलमासान्तर्गत प्रथमवार्षिक आवे, तो वह मलमासमें ही करना चाहिए । वसिष्ठ कहते हैं- कि मालमासमें भी प्रथमवार्षिक करना चाहिये । तथा मासिक, द्वादशदिनका सपिण्डीकरणभी मलमें करनाचाहिये । हारीत कहते हैं- कि अधिमासमें श्राद्ध, आभ्युदयिककर्म, तथा कोई काम्यकर्म न करनाचाहिए । परंतु प्रथमवार्षिक निषिद्ध नहीं । सर्वदा० इति इसका अर्थ पहिलेही लिखा है ॥ पहिला वार्षिक मलिम्लुचमें भी करना चाहिए । परंतु तब दूसरावार्षिक त्रयोदशमासके अन्त पर करना चाहिए ॥ यह यमवाक्य है ॥ तथाचेत्यादि का भी यही सारांश है ॥ तथा पारिजातमें भी ऐसाही लिखा है । कि- दूसरा वार्षिक (शुद्ध) मास पक्ष तिथि आदि युक्त दिनमें (त्रयोदशमासान्तपर) करना चाहिये । सत्यकी स्मृति यह है-कि द्वितीयवार्षिक यथाविधि प्रकृतमास में करनाचाहिए । 'कचित्त्रयोदशेपिस्यात्-, इसका भी यही गरज़ है ॥ (अतोऽन्ते मलेसतिद्वादशैव मासाः)] मदनपारिजाते-यदा प्रथमसंवत्सरे दैवादधिमासस्त्रयोदशस्तदा प्रथमाब्दिकमधिमास एव । अब्दे परिपूर्णे सपिण्डनपक्षाश्रयणे सपिण्डीकरणमपि तत्रैव ॥ तदाह वसिष्ठः-असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥ यत्तु सत्यव्रतेनोक्तम्- वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि । मलमासे न कर्तव्य

व्याघ्रस्य वचनं यथेति-एतदधिमासादन्यत्र मृतस्य सांवत्सरिकश्राद्धविषयम्-प्रथमाब्दिकव्यतिरिक्तविषयं च ॥ [मदनपारिजातमें कहा है-कि मरेहुए को पहिले वर्षमें दैवसे जब त्रयोदशमासके आरम्भ पर मलमास हो, तो प्रथमवार्षिक-सपिण्डीकरण मलमासमें ही करना चाहिए। इस पर वसिष्ठका वचन जो यहां है। उसका अर्थ पहिलेही आया है। सारांश यहहै कि मलमासमें ही पहिला वार्षिक-सपिण्डीकरण करना चाहिए। सत्यव्रतने जो यह कहा है-कि मातापिताके मरनेकी तिथि पर यदि मलमास हो तो उनका श्राद्ध न करना चाहिए (अर्थात् शुद्धमासमें करना आवश्यक है) क्योंकि व्याघ्रका वचनभी ऐसाही है ॥ यह सत्य है। परंतु अधिमासको छोडकर मरे हुए के सांवत्सरिकश्राद्धके निषेध पर यह वाक्य है ॥ यह निषेधवाक्य प्रथमसांवत्सरिकके विषयपर नहीं (मलमास यद्यपि हो तथापि प्रथमवार्षिक उसीपर करना सर्वसम्मत है)॥ अतोऽन्ते मले सति द्वादशैव मासाः-इति स्पष्टम् ॥] — (अथादौ-मरणकाले मलमासे सति द्वादशैव मासा इति लिख्यते। आदिपदस्य मरणमेवार्थः इतिच अघोरेखाङ्कितैः पदैः स्वयमेव विचार्यम् ॥ आद्यन्तयोर्मले मासे मासान्द्वादश कारयेदित्यत्रापि-आदिपदस्यायमेवाशयः) ॥ (सम्प्रदायप्रदीपिकायां) तत्र मलमासमध्ये यो मृतः तस्य यथाक्रमं श्राद्धषोडशकं प्रेतत्वमोचकं सम्पाद्य यस्मिन्कस्मिश्चित्कस्माद

द्वादशे मासे प्रथमाब्दिकं विधेयम् (अतो मलमासे मृतस्य द्वादशैव मासाः) ॥ तथाचापरार्के हारीतः-सर्वदा द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया बुधैः । क्वचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वातु वत्सरम्-अस्यार्थः-सर्वदा द्वादशे मासे परिसमाप्ते त्रयोदशारम्भे प्राप्ते पिण्डक्रिया । (श्राद्धदिने) अधिमासोपनिपाते तु त्रयोदशेऽतीते चतुर्दशारम्भे प्राप्ते पिण्डक्रिया । आद्ये तु वत्सरे (मृत्युदिने) अधिमासे सति द्वादशे व्यतीते त्रयोदशे एव कार्यम् न चतुर्दशे इति ॥ एतच्च यस्य मासस्य- (मरणमासस्य मरणदिने इत्यर्थः) द्वित्वं लगति तद्विषयम् ॥ अन्यथा- (मरणकालात्पश्चात्, वार्षिकसपिण्डीकरणात् द्वादशमासादित्यर्थः पूर्वमपि, मलमासे सति अर्थात् मलमासस्य मध्यपातेऽपि द्वादशे व्यतीते त्रयोदशादौ प्रथमवार्षिकं विधेयमित्यर्थकरणे) त्रयोदशे मासिके दत्तो जलाञ्जलिः स्यादिति ॥ अत्रायं चतुर्थे श्लोकपादे वाक्यार्थः- द्विराषाढशुदि प्रतिपदमारभ्याधिमासे यो मृतः तस्य न वृद्धिः । तत्पूर्वकालमृतस्य तु वृद्धिरस्त्येवेति । तथाहि- यदि संवत्सराभ्यन्तरेऽधिमासः स्यात्तदा मासिकार्थे द्दिनमेकं वर्धयेदिति विष्णुवचनेऽप्ययमेवाभिप्रायः । मासिकार्थमित्यत्र यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायेन मासिकानि दशैकं चेति संख्यातानि एकादश मासिकानि । नच मलमासे मृतस्य तेष्वेकमपि मासिकं मलमासे सम्भवति इति कुतोऽत्र वृद्धिः । एतच्च तत्पुनामित्रयोदशमासगणनया सम-

दद्यात्तं प्रेतपिण्डेषु-इति । तत्सिद्धं मलमासमृतस्य द्वादशैव
मासा इति ॥ — [मलमासमें जो मरा हो उसको क्रमसे
प्रेतत्वसे छुडानेवाले षोडशश्राद्ध करके क्रमप्राप्त जिस किसी
द्वादशमासके अन्त पर प्रथमवार्षिक करना चाहिए (इस-
लिए यह स्पष्ट है-कि मलमासमें मरेहुए को बारहमासका
वर्ष होता है)॥ अपरार्कमें हारीतने कहा है- सर्वदा द्वा-
दशमासोंके समाप्त होने पर त्रयोदशमासके पहिले दिन
प्रत्याब्दिक श्राद्ध करना चाहिए ॥ (श्राद्धके दिन) यदि
मलमास हो तो चतुर्दशमासके पहिले दिन श्राद्ध करना
चाहिए (अर्थात् शुद्धमासमें)। परंतु मरनेके काल यदि म-
लमास हो, तो पहिले वर्षमें त्रयोदशमासके प्रथम दिन-
ही आद्याब्दिक श्राद्ध करना चाहिए । (अर्थात् मलमें
मरेहुए को बारह मास का ही वर्ष है)॥ (फिर यही
आशय स्पष्टतासे कहा है । कि- यह तब जानना चा-
हिए । जब मरणमासका द्वित्व अर्थात् मलमास हो (म-
रणके समय मल हो)॥ अन्यथा-मलमासके मध्यपातमें
भी यदि बारह मासका ही वर्ष माना जाये, तो तेरवें मा-
सके- पीछे श्राद्धका कोई विषय नहीं है। आशय यह
कि मलमासके मध्यपतित होने पर (अर्थात् मरणकालके
पीछे और वार्षिकसपिण्डीकरणदिनसे पहिले यदि मल-
मास हो) तेरवें मासके अनन्तर चतुर्दशमास के आदि-
दिन वार्षिकसपिण्डीकरण करना चाहिये॥ यहां इस उपर्यु-

क्र श्लोकके चतुर्थपाद का वाक्यार्थ यह है-कि छिराषाढशुदि प्रतिपदाके आरम्भसे मलमासमें जो मरा हो। उसको मासिककी वृद्धि नही है ॥ (उसको आदिमें मलमास होनेसे द्वादशमासका ही वर्ष होताहै)। उस प्रतिपदासे पूर्वकालमें जो मरा हो,उसको तो मासिककी वृद्धि होती है (मलके मध्यपातसे उसको तेरह मासका वर्ष है) ॥ यदि मृतवर्षके अभ्यन्तर (अर्थात् मरणकालसे पीछे और वार्षिकसे पहिले) यदि मलमास हो, तब मासिकके लिये एक दिन बढाना चाहिए ॥ ऐसे विष्णु-वचनका भी यही अभिप्राय है ॥ क्योंकि- षोडश श्राद्धोंमें से आद्यौर्ध्वदैहिक त्रैपाक्षिक पंचपाक्षिक ऊनषाण्मासिक ऊनसांवत्सरिक छोड कर शेष ग्यारहही मासिक हैं (यह पांच तो पूरे मासके न होनेसे मासिक नहीं कहलाते हैं) ॥ क्योंकि मासिकार्थं इस पदके वचनसे मासिकही ग्रहण करनेके योग्य हैं ॥ मलमें जो मराहो, उसको मलमासमें किसी मासिक के आनेका सम्भव नहीं है। इसलिये मलमासमें मरेहुए को कैसे मासिककी वृद्धि होसकती है । मासिककी वृद्धि न होनेसे सतारह प्रेतपिण्डभी कैसे बनसकते हैं। इसलिये यह सिद्ध हुआ-कि मलमासमें मरेहुए को बारह मासका ही वर्ष है] ॥ मलमासमृतस्य द्वादशमाससमासिगणनया प्रथमाब्दिकमिति हि क्रम आद्यवत्सरे एव । नतु प्रतिवत्सरं द्वितीयादिष्वाब्दिकेषु । द्वितीयाब्दिकस्य तु

त्रयोदशे संप्राप्ते (तदन्ते) कर्तव्यता । अत एवानन्तभट्टेन-
आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे । त्रयोदशे तु
सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम्-इति वाक्ये 'न कुर्वीत, इति
नकारेण पाठे पराभूत्याऽस्मिन्विषये योजितम् ॥ तथाह्य-
स्यार्थो व्याख्यातः-मलिम्लुचे मृतस्य प्रथमाब्दिकं यत् तत्त्र-
योदशे सम्प्राप्ते न कुर्वीत । किंतु द्वादशे एव । तु पक्षान्तरे
मलमासमृतस्य पुनराब्दिकं-द्वितीयाब्दिकं यत् तत्त्रयोदशे स-
म्प्राप्ते कुर्वीत । न द्वादशे इत्यर्थः ॥ [मलमासमें मरे हुए
का प्रथमवार्षिक द्वादशमासोंकी समाप्ति पर करनाचाहि-
ए, यह क्रम तो प्रथमवर्षमें ही है । प्रतिवर्ष वार्षिकों पर
(दूसरे तीसरे आदि वार्षिकों पर) यह क्रम तो नहीं है ।
बल्कि दूसरा वार्षिक त्रयोदशमासके अन्त पर कर्तव्य है ॥
इसीलिए अनन्तभट्टने आब्दिकं० इति श्लोकमें 'न, शब्द
और मिलाकर इस विषयपर इसप्रकार अर्थकी योजना
किई है- कि-मलमासमें मरेहुए को प्रथमवार्षिक त्रयोद-
शमासके अनन्तर न करना चाहिए । किंतु द्वादशमासके
अनन्तर ही करना चाहिए । परंतु मलमासमें मरेहुए का
दूसरा वार्षिक त्रयोदशमासके अनन्तर करना चाहिए ।
द्वादशमासके अनन्तर नहीं ॥ (इससे भी यह सिद्ध हुआ
कि- मलमासमें मरेहुए का वर्ष द्वादशमासका ही है) ॥]
यश्चास्मिन्नेव त्रयस्त्रिंशे वर्षे (संवत् ३३) द्विआषाढवदि
तृअदि १९ नदि १६ अधिमासप्रवेशोऽपि २० अत्रैकस्यामेव

दशम्यां तिथौ मलमासप्रवेशात्पूर्वं सप्तदशीं दिनघटीमारभ्य परस्मिन् घटिकात्रये यो मृतस्तस्य यथाक्रमप्राप्तायां पूर्णिमान्तमासपरत्वेन श्रावणकृष्णदशम्यां प्रत्यब्दं क्षयाहः (मलस्य मध्यपाते १३ मासाः) ॥ यस्त्वस्यामेव दशम्यां तिथौ प्रविष्टे मलमासे विंशतितमघटिकोत्तरकालं परस्मिन् चषकेऽपि मृतस्तस्य "मलमासमृतानां तु सौरं मासं समाश्रयेत्" इति वचनेनात्र मिथुनसंक्रान्तिसत्तया प्रत्यब्दं क्षयाहः (मले मृतस्य १२ मासाः) ॥ आषाढकृष्णदशम्यामित्येकस्मिन्नेव मासे तिथिकृतः पौर्वापर्यविपर्ययः—इत्युपहसितं षडगनन्दागतमलमासखण्डनकृता शुभाकरराहुलेन । तद्भूषणमेव नतु दूषणम् ॥ तथाहि—अस्य मलिम्लुचमासस्य चौरवत् अत एव मलिम्लुचत्वं सार्थकमिति (दिग्दर्शनार्थमत्रानीतम्) ॥ (सारांशस्तु—मलप्रवेशात् कतिपयचषकानन्तरमपि मृतस्य द्वादशमासो वर्षः मलेमृतत्वात् । मलप्रवेशात्कतिपयचषकेभ्योपि पूर्वं मृतस्य त्रयोदशमासो वर्षः ॥ मलस्य मध्यपतितत्वात् ॥ इति पूर्वपक्षिणोऽपि मतमेतद् ग्रन्थकर्तुरभिमतमेवात्र) [इसका सारांश यह है-कि मलमासका प्रवेश जब होचुका हो तो कुच्छ चषकोंके भी पीछे जो मराहो, उसके लिए बारह मासका वर्ष है (क्योंकि मलमासमें मरा है) ॥ जब तो मलमासका प्रवेश न हुआ हो, जो कोई उस मलप्रवेशसे कुच्छ चषकभी पहिले मरे, उसकेलिए त्रयोदशमासका वर्ष है (क्योंकि मलमास मध्यपतित है) ॥

इसलिए यह सिद्ध हुआ कि—"आद्यन्तयोर्मले मासे मासान्द्वादश कारयेत्„ इस वाक्यके आदिपदका अर्थ मृतवर्षका आदि (अर्थात् मरणका समय) सिद्धान्तित है। अन्तपदका अर्थ मृतवर्षका अन्त (अर्थात् ऊनसांवत्सरिक) नियत है। जब मरणकाल और ऊनसांवत्सरिक मलमासमें हों, तो द्वादशमासका ही वर्ष है॥ इति॥]

[अब यह लिखा जाता है कि कब त्रयोदशमासका वर्ष होता है, कब मासिककी वृद्धि होती है। किस किस मासिककी वृद्धि होसकती है। और वह मासिक वृद्धि कब (किस मासमें) करनी चाहिए॥]　　　द्विराषाढशुदि प्रतिपदमारभ्याधिमासे यो मृतस्तस्य न वृद्धिः। तत्पूर्वकालमृतस्य तु वृद्धिरस्त्येव। तथाहि—यदि संवत्सराभ्यन्तरेऽधिमासः स्यात्तदा मासिकार्थे दिनमेकं वर्धयेदिति विष्णुः॥ [द्वितीय आषाढशुक्ल प्रतिपदाके आरम्भसे जो मलमासमें मरा हो, उसको किसी मासिककी वृद्धि नहीं होगी (मलमें मरणे से १२ मास ही हैं)॥ उससे पूर्वकालमें जो मरा हो, उसको तो मासिककी वृद्धि अवश्य करनी है (क्योंकि उसे मलमास मध्यपतित है)। क्योंकि विष्णु कहते हैं—कि यदि संवत्सरके मध्य मलमास आवे, तो मासिकके लिये एकदिन बढाना चाहिए॥]　　　अपिच—यस्तु संवत्सरे द्वात्रिंशे भावदि दर्शमारभ्य त्रयस्त्रिंशद्द्विराषाढवदि दर्शं तावन्मृतः। अथवा ऽत्रैव द्विराषाढवदि दशमीं तावत्

षड्गतन्द्रागतस्य मलत्वमङ्गीकुर्वाणो मृतः । तस्य यस्य कस्य चिन्मासिकस्य प्रथममासिकादूर्ध्वमेकादशमासिकान्तस्य मले प्राप्त्या वृद्धिवशात्त्रयोदशे मासि सांवत्सरिकं कार्यम् ॥ तथाहि–संवत् ३२ भाद्रशुक्लमृतस्य पुनः संवत् ३३ भाद्रशुक्ले श्राद्धकर्तव्यतया त्रयोदशमासत्वं स्पष्टमेव ॥ एवमत्रान्यमासेष्वपि यथायथं योज्यम् ॥ तथा च विष्णुः– "यदि संवत्सराभ्यन्तरे ऽधिमासः स्यात्तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्धयेत्," अत्राभ्यन्तरपदोपादानादवधिभूतयोराद्यस्यौर्ध्वदैहिकनाम्न ऊनसांवत्सरिकनाम्नश्चान्त्यस्य श्राद्धपिण्डस्य निवृत्तिः । तथाहि–चैत्रमैत्रयोर्मध्याद्यज्ञदत्तमानयेत्युक्ते कश्चिच्चैत्रमैत्रौ नानयति । किंतु तन्मध्यवर्तिनं यज्ञदत्तमेव । तथात्रापि मध्यवर्तिन एव वृद्धिः । नत्वाद्यन्तयोः । मासिकपदेन पाक्षिकयोर्निवृत्तिः । एकमिति संख्यानियमादूनस्य निवृत्तिः ॥ तस्मात्प्राप्ते द्वितीयमासिके तृतीयमासिके षाण्मासिके वा मलिम्लुचे न द्वयोः पिण्डयोर्वृद्धिः । किन्त्वेकस्यैव । अतो वृद्ध्यापि सप्तदशत्वमेव प्रेतपिण्डेषु श्राद्धेषु । न सदाचारविरुद्धमष्टादशत्वमपि ॥ [अब यहां यह कहाजाता है–कि कब त्रयोदशमासका वर्ष होजाता है । और किस पिण्डकी वृद्धि करनी चाहिए–जैसा कि– कोई संवत् ३२ भाद्रकृष्ण अमावसीसे लेकर संवत् ३३ की द्वितीयाषाढकृष्ण अमावसीतक मरा, उसको प्रथम मासिकसे एकादश मासिक तक कोईमासिक मलमासमें रहेगा । इसलिए एक मासिकपिण्डकी

वृद्धिसे तेरहवें मासके अन्तपर सांवत्सरिक करना चाहिए॥ उदाहरण यह है-कि संवत् ३२ भाद्रशुक्लमें मरेहुएको दूसरे संवत् ३३ भाद्रशुक्लमें सांवत्सरिकश्राद्ध कर्तव्य है । अतः स्पष्टतासे तेरह मासका वर्ष रहा॥ दूसरेप्रकारके मलमासमें और और मासोंमें भी इसीप्रकार विचारना ॥ "यदि संवत्सरके भीतर (मध्य) मलमास हो, तो मासिकके लिए एक दिनकी वृद्धि किईजावे,, यह विष्णुका वचन है । यहां अभ्यन्तरपदके होनेसे दो तरफकी अवधिकी अपेक्षा है उपरकी अवधि आद्यौर्ध्वदैहिक है, अन्तिम अवधि ऊनसांवत्सरिक है । इन दोनों पिण्डोंकी वृद्धि नहीं होसकती है । (आशय यह है कि मरनेके पीछे यद्यपि आद्यौर्ध्वदैहिक पर मलमास हो, तो तेरहमासका वर्ष तो बनजाता है । परंतु आद्यौर्ध्वदैदिकके पिण्डकी वृद्धि नहीं होसकती है, वहां प्रथममासिक पिण्डकी वृद्धि समझनी चाहिए। मरनेके समय और ऊनसांवत्सरिकपर मलमास हो तो द्वादशमासका ही वर्ष रहताहै अतः ऊनसांवत्सरिकपिण्डकी वृद्धि नहीं है॥) उदाहरण यह है-जैसे चैत्र, मैत्र, के मध्यवर्ती यज्ञदत्तको लाओ, ऐसा जब कहाजावे तो चैत्रको तथा मैत्रको भी नहीं लाया जाता है । बल्कि तन्मध्यवर्ती यज्ञदत्त ही लायाजाता है । वैसेही यहां भी मध्यवर्ती मासिक की ही वृद्धि होती है ॥ आद्य और अन्तिम पिण्ड की वृद्धि नही होती ॥ मासिकपदके होनेसे (विष्णुवचनमें) पाक्षिकपिण्डोंकी नि-

वृत्ति है । एकं इति, पदसे संख्याका नियम है । अतः ऊनषाण्मासिककी निवृत्ति है अर्थात् उनपिण्डोंकी वृद्धि नहीं। इसलिए यह सिद्ध हुआ । कि- मलमासमें यद्यपि द्वितीयमासिकके साथ त्रैपाक्षिकभी आवे । तृतीयमासिकके साथ पांचपाक्षिक भी आवे, ऊनमासिक का भी षाण्मासिकके साथ मल हो, तो भी दोपिण्डों की वृद्धि नही करनी चाहिए, किंतु एकही की ॥ इसलिए वृद्धि होने पर भी १७ पिण्डही देने होते हैं । १८ पिण्ड नहीं । क्योंकि उसमें सदाचारका विरोध होता है ॥ अब पिण्डवृद्धि कब करनी चाहिए-यह लिखा जाता है] "संवत्सरस्य मध्ये चेदधिमासकः ततो द्वादशे मासि कार्यं तदधिमासकम्,,॥ [इसका अर्थसार व्याख्यानुरूप यह है । कि- संवत्सरके मध्यमें यदि मलमास आवे तो वृद्धिका पिण्ड त्रयोदशमास होने पर भी द्वादशमासकी कल्पना करके उसके अन्त पर आकृष्ट करके 'ऊनसांवत्सरिके सप्तदशे, ऐसा कह कर सतारहवां पिण्ड देना चाहिए । मध्यमें मल होनेपर भी संख्या और क्रम न त्यागना चाहिए । एकको ही द्वितीयावृत्ति नहीं करनी चाहिए ॥ कहा भी ऐसाही- "तदेवं संख्यानतिक्रमेण श्राद्धेषु यथाक्रमं क्रियमाणेषु अधिकस्य सप्तदशस्यान्त्य एव कर्तव्यता प्रस्फुटं स्फुरति ॥,,]

मलमासकार्यनिर्णयः ।

अथान्यदपि किंचित्प्रकृतानुसारि लिख्यते- "मलमासमृतानां

तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम्। मलमासेऽपि कर्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा॥ अपिशब्दः एवकारार्थे॥ मलमासमृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम्। मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषां तु कदाचन॥ वर्षे वर्षे तु यत् श्राद्धं मृताहे, तन्मलिम्लुचे। कुर्यात्तत्र प्रमीतानामन्येषामुत्तरत्र तु,,॥ इत्यादिवचनबलान्मलमासमृतस्य पुनर्मलमासप्राप्तौ मलमास एव श्राद्धं नोत्तरत्रेति सिद्धम्॥ [मलमासमें मरे हुए का श्राद्धादि जबकभी श्राद्धदिन पर मलमास आवें, उसी मासमें करना-चाहिए। इसके लिये शुद्धमासकी प्रतीक्षा नहीं है॥ शुद्धमासमें मरेहुएको तो मलमासमें ब्राह्मण-भोजन कराके शुद्धमासकी प्रतीक्षा करके शुद्धमें ही श्राद्धादि करना॥] "आब्दिकाहनि सम्प्राप्ते मलमासो भवेद्यदि। श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत एवं कुर्वन्न मुह्यति,,॥ तथा- "वर्षे वर्षे तु यत् श्राद्धं मातापित्रोर्मृताहनि। मासद्वयेऽपि तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा,, [इत्यादि जो कुछ दोनो मासोंमें व्याघ्रआदिने श्राद्धकी कर्तव्यता बतलाई है, वह तो क्षयमासके लिए है]॥ क्षयमासलक्षणं तु,- "राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेत दिवाकरः। क्षयमासः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः,,॥ तथा- "असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित्। क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यदा स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं स्यात्,, [यह कदाचित् ही चिरकालके पीछे आता है। अथवा ऊपर जैसा कि लिखाहै, कि मलश्राद्धमें ब्राह्मणभोजन श्राद्धदिनके

साफल्यके वास्ते करना चाहिए इति- बहवः ॥ अथवा काश्मीरके विद्वानोंका यह आचार इस विषय पर प्रशंसनीय है-कि वह मार्तण्डक्षेत्रमें जाकर मलिम्लुचकी श्राद्धतिथि पर अथवा रविवार पर श्राद्ध करते हैं। फिर शुद्धमासमें भी यथाविधि श्राद्ध करते हैं] तथाचापरार्के- "क्रियते पतितानां तु गते संवत्सरे क्वचित् । दशधर्मप्रधानत्वाद्दयाकूपे स्वबन्धुभिः ॥ मार्तण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरौ स्मरन् „॥ स्कन्दपुराणे- "अदग्धानामपिण्डानां पतितव्रतिनां तथा । श्राद्धं पिण्डप्रदानं च नैव कुर्यादिति श्रुतिः- तेषां मलिम्लुचे मासि सूर्यक्षेत्रे प्रयत्नतः। सितासिताभ्यां पक्षाभ्यां या तिथिः श्राद्धकर्मणि । तस्मिंस्तस्मिन्नविक्षेत्रे मासे चैव त्रयोदशे । श्राद्धं पिण्डप्रदानं च कुर्यान्मार्तण्डपादयोरिति„ ॥

[और- यद्यपि मलमासमें मरेहुए के प्रतिवार्षिक पर सौरमानका आश्रयण करना लिखा है, तथापि "चक्रवत्परिवर्तेत सूर्यः कालवशाद्यतः । अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्तव्यं मासचिह्नितम्॥मासचिह्नं तु कर्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि-„ ॥ इत्यादिवचनबलात् क्षयाहे सा सा संक्रान्तिरस्तु वा मास्तु तत्तन्मासएव सांवत्सरिकं श्राद्धं मासचिह्नितं विधेयमिति॥ "महालये कन्यां गच्छतु वा नवे„त्यादिवदन्यत्रापि रविसंक्रमस्य तुल्यन्यायत्वात्„ — अर्थात् सूर्यकी गति कालवश चक्रके समान होती है । इसलिए वार्षिकश्राद्ध मासके ही चिह्नसे करना चाहिए । इस वचनके बलसे श्राद्धके दिन

वह वह संक्रान्ति हो अथवा नहो, पौष-माघादिमासके ही चिह्नसे उस उस मासमें ही वार्षिक श्राद्ध करना चाहिए ॥ जैसे महालय (पितृपक्ष) में कन्याराशिगत सूरज हो अथवा नहो श्राद्धादि करतेही हैं, ऐसी ही बात इस वार्षिकश्राद्ध में भी समझनी चाहिए। सूरजका संक्रमन्याय प्रतिविषय समान है ॥] "रघुनन्दनप्रणीते संस्कारतत्त्वेऽपि संगृह्य पिण्डनिर्णयादिरित्थमेव वर्णितोऽस्ति-पुनः तत्सङ्ग्रहणं त्वत्र पिष्टपेषणमिव भाति,, ॥ मलमासे वर्ज्यावर्ज्यनिर्णयः-

"अनन्यगतिकं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चाधिमासक्षयमासयोः कार्यम् ॥ सगतिकं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च वर्ज्यम् ॥ तथाहि- सन्ध्याग्निहोत्रादि नित्यं, ग्रहणस्नानादि नैमित्तिकं, रक्षोघ्नेष्ट्यादिकं च काम्यं, मलमासेपि कार्यम् ॥ अन्यत्सगतिकं शुद्धमास एव कार्यम् ॥ आरब्धकार्यस्य मलमासेप्यनुष्ठानम् । नूतनारम्भः समाप्तिश्च न कर्तव्या । अलभ्ययोगे श्राद्धं, व्रतादिकं, नैमित्तिकं प्रायश्चित्तं, नित्यश्राद्धं ऊनमासिकादिश्राद्धानि दर्शश्राद्धं च मलमासेपि कुर्यात् ॥,,

निर्णयसिन्धौ- "यद्यपि कालादर्शे सर्वं वार्षिकं मासद्वये कार्यमित्युक्तं तथापि- हेमाद्रिमाधवापरार्कादिसतात् प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे ॥ द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्धमासे एव कार्यम् । असंक्रान्तेपि कर्तव्यमितिहातीतोक्तेः ॥ आब्दिकं प्रथमं यत्स्यादित्यादिस्मृत्यन्तरोक्तेश्च,, ॥ वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं इति वचनं तु द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ॥ आब्दिकं प्रथमं यत्स्या-

दिति वचनात् ॥ तथाच- "यत्र द्वादशं मासिकं शुद्धमासे भवति, तत्र त्रयोदशेऽधिक एवाद्याब्दिकं कार्यम् ॥ यत्र त्वधिकमध्ये द्वादशं मासिकं, तत्र तस्य द्विरावृत्तिं कृत्वा चतुर्दशे शुद्धएव प्रथमाब्दिकमिति निष्कर्षः,, ॥ तेन द्वितीयादि शुद्धमासे एव, ॥ पृथ्वीचन्द्रोदये दिवोदासीये मदनपारिजातेप्येवम् ॥ (यत्रेत्यादिनिष्कर्षस्यायमाशयो मन्मतौ प्रतिभाति। अन्यथाऽन्यैःस्पष्टार्थैर्वाक्यैर्व्याघातः स्यात्) "यत्रेति-यत्र द्वादशं-द्वादशमासस्यादिदिने कर्तव्यं, मासिकं-पंचदशं श्राद्धमित्यर्थः, शुद्धमासे भवति-मलमासरहितं स्यात् । तत्र त्रयोदशे-त्रयोदशमासादौ मलमासएवाद्याब्दिकं कार्यम् ॥ यत्र तु द्वादशमासस्यादौ कर्तव्यं मासिकं पंचदशं श्राद्धमित्यर्थः मलमासे स्यात्तस्य द्विरावृत्तिं कृत्वा चतुर्दशमासादौ प्रथमाब्दिकम् इति ॥,, अथवा द्वादशमितिस्थाने "द्वादशे,, इति शुद्धः पाठः स्यात् (द्वादशमासस्यादौ इत्यर्थः) अर्थस्तु पूर्ववदेव ॥ अन्यथा द्वादशस्योनत्वात्कथं मासिकत्वं भवेत्,,॥ धर्मचिन्तामणौ वृद्धमनुः— [१] "पूर्वापरतिथी यत्र संरुण्द्धि मलिम्लुचः । दिने समस्ते, श्राद्धादि तत्र कार्यं परे तिथौ ॥ पूर्वा अपरा च यत्र तिथिः सर्वस्मिन्नपि दिने मलेन व्याप्ता, तत्रापरस्यामेव तिथौ श्राद्धं विधेयम् । आदिपदेन जन्मोत्सवादिग्रहणम् । यथा- वैवदि पंशे १२ अत्रैव मलप्रवेशः शे १ । द्वि वैवदि पंशे १ अत्रैव मलनिर्गमः प्र १। अत्रैव वैशाखपंचमीश्राद्धं जन्मोत्सवादि च द्वितीयवदि पंचम्यां

विधेयम्॥ एतदेव दृष्टान्तपूर्वकमाह– "यथाह्यनुदितेऽप्यर्के नैकट्यादुदयस्य च। उषःकाले द्विजैः कर्म क्रियते सकलं तथा–॥ अस्तं गन्तुं प्रवृत्ते च मले, शुद्धे समागते। प्रारम्भेणोदयस्यास्मिन् श्राद्धं कार्यं परे तिथौ॥ यथार्कोदयं विनैव, उदयस्यानन्तरमेव भावित्वेन उषःकाले रात्रिशेषेऽपि दिनकार्यं विधीयते। तथैव मलिम्लुचे समाप्तिं गच्छति, शुद्धे चोदेतुं प्रारब्धे श्राद्धादि विधेयमित्यर्थः,, ॥ (२) द्वयोः पुनरेकस्यां शुद्धायां सत्यां तस्यामेव विधेयम्॥ (३) द्वयोरेव च तिथ्योः शुद्धयोः सत्योः प्रथमपरित्यागे कारणाभावात् पूर्वस्यामेव विधेयम्॥ (४) मलप्रवेशो यस्यां तु तिथौ सा गर्हिता मता। तस्याश्च शुद्धा घटिका नो शस्ताः श्राद्धकर्मणि॥ (५) मलेन गन्तुकामेन समाक्रान्तापि या तिथिः। सैव शुद्धा सदा ज्ञेया पितृकर्मणि नान्यथा॥ (६) अनाक्रान्ततिथौ विद्वान् पितृदेवक्रियां चरेत्। मलेन या वृता सा तु त्याज्या सर्वसुकर्मसु॥ (७) सन्धियुक्तां त्यजेत्पूर्वामसन्धौ स्वतिथिः स्मृता। विहायैतां सन्धियुक्तां तयोरन्या परा स्मृता॥ परा–अग्निमा॥

(१) [हम पहिले यह कहचुके हैं–कि किसी मासके द्वित्व होनेसे जब मलिम्लुच हो, तो श्राद्धतिथि दो बार आती है। फिर मलिम्लुच मासकी श्राद्धतिथि छोडकर शुद्धमासकी श्राद्धतिथि पर श्राद्ध करनाचाहिए॥ परन्तु यदि उपरि दर्शित उदाहरणके अनुसार मलमासके प्रवेशका दिन सारा मलसे व्याप्त हो, मलमासके निकलनेका दिनभी सारा मलसे

व्याप्त हो, और यही दिन किसीकी श्राद्धतिथि हो। जैसे वैशाखकृष्णपंचमी श्राद्धतिथि है, वहदिनभी सारा मलसे व्याप्त है। द्वितीयवैशाखकृष्णपंचमीभी सारी मलसे व्याप्त है। अब इस ऐसे विषय पर द्वितीयवैशाखकृष्णपंचमीपर श्राद्धकरना सर्व ऋषि सम्मत है। क्योंकि द्वितीय पंचमीके अनन्तर ही मलमासका छुटकारा होता है। यथा-सूर्यके उदयसे दिन माना जाता है। मगर विद्वान् लोगभी सूर्योदयके विनाही उषः (अतिप्रातः) कालपर रात्रिशेष परभी सूर्यका उदय भावी मानकर दिनकार्य स्नानसन्ध्यादि करते हैं। ऐसे ही जिसदिन मलिम्लुचकी समाप्ति होनीवाली हो, शुद्धमासका आरम्भ होनेलगा हो, उसीमें श्राद्ध और जन्मोत्सवआदि करना चाहिए॥ (२) दो तिथियोंमें से यदि एक तिथि शुद्ध (मलरहित) हो, तो उसीमें श्राद्ध आदि करना चाहिए॥ (३) यदि दोनों तिथियां शुद्ध ही हों तो पहिली तिथिका त्यागना निष्कारण है- पहिली श्राद्धतिथि पर ही श्राद्ध करना चाहिए। एवं जन्मोत्सवादि भी॥ (४) मलका प्रवेश जिस तिथि पर हो, उसमें यद्यपि पहली कुच्छ घडियां शुद्ध भी हों, उन पर भी श्राद्धादि करना अच्छा नहीं॥ (क्योंकि पूरा मल आनेवाला है)॥ (५) मल जब निकलनेवाला हो, उससे श्राद्धतिथि कुच्छ घडियोंतक यद्यपि व्याप्त हो, तोभी वही तिथि श्राद्धकर्ममें शुद्ध समझनी चाहिए॥ (क्योंकि मलकी अवधान है और मल निकलनेवाला है)॥

(६) यदि दो तिथियोंमें से एक मलरहित हो तो विद्वान् पितृक्रिया तथा देवक्रिया उसमें करे । यदि मलसहित हो, तो सब क्रियाओंमें त्यागनी चाहिए ॥ (७) पहिली तिथि यदि मलकी सन्धिवाली हो, तो त्यागनी चाहिए । मलकी सन्धि न होनेपर अपनी तिथि मुनियोंने कहीहै । सन्धियु-क्त पूर्वतिथिको त्यागकर, आनेवाली तिथि सन्धियुक्तभी श्रा-द्धादि कर्ममें ग्राह्य है] ॥ "मासादि निर्णयः- मस्यन्ते परिमी-यन्ते स्वकलावृद्धिहानितः । चन्द्रस्यैते स्मृता मासास्त्रिश-त्तिथिसमन्विताः ॥ सूर्यस्य राशिगतिर्यत्र परिमीयते स सौरो मासः ॥ अहोरात्राणां त्रिंशत्संख्या परिमीयते यत्र यज्ञादौ स सावनः ॥ ब्रह्मसिद्धान्ते-तदुक्तं- "चान्द्रः शुक्लादिर्दर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः । एकराशौ रविर्यावत् कालं मासः स भास्करः,, इति ॥ नाक्षत्रमपि मासं केचिदिच्छन्ति । "सर्व-र्क्षपरिवर्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते,, ॥ तत्र सौरमासस्याद्यन्तौ मेषादिराशीनामाद्यन्ताभ्यां व्यवस्थितौ । सावने पुरुषेच्छादि-र्नियामकः । नाक्षत्रे नक्षत्रं नियामकम् । चान्द्रस्तु दर्शान्तः पूर्णिमान्तो वेति विकल्प्यते । वचनविशेषस्तु ब्रह्मसिद्धान्ते-अमावस्या परिच्छिन्नो मासः स्याद्ब्राह्मणस्य तु । संक्रान्ति-पौर्णमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोः इति ॥ यस्मिन्मासे पूर्णिमा चित्रानक्षत्रेण युज्यते स चैत्रः । एवमन्यमासेष्वपि । चित्रा-दिनक्षत्राणामुपलक्षणत्वमतः प्रत्यासन्ननक्षत्रयोगेऽपि न संज्ञा-विरोधः ॥ चान्द्रादिमासानां कस्यचित् क्वचित्प्रशस्तत्वम्-

उक्तं तत् ज्योतिर्गर्गे–सौरो मासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः । आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते ॥ अथ स्मार्तो मलमासो भानुमासाख्यः– तस्य स्वरूपं ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितम्– चान्द्रो मासो ह्यसंक्रान्तो मलमासः प्रकीर्तितः इति । मलत्वं च कालाधिक्यात् । तथाच गृह्यपरिशिष्टे–मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकमिति । कालाधिक्यं च विष्णुधर्मोत्तरेऽभिहितम् ॥ सौरेणाब्दस्तु मानेनेत्यादि–अस्यार्थः–सौरसंवत्सरः षड्भिर्दिनैः सावनादतिरिच्यते । एकादशभिर्दिनैश्चान्द्रादतिरिच्यते । तथाच चान्द्रसंवत्सरद्वयात्सौरसंवत्सरद्वयं द्वाविंशत्या दिनैरधिकं भवति । तत ऊर्ध्वं सौरमासाष्टकं चान्द्रान्मासाष्टकात्सार्धैः सप्तभिर्दिनैरतिरिच्यते । तथाच मिलित्वा दिनार्धन्यूनो मासो भवति । सोऽयमधिको मास इति । अवशिष्टदिनार्धपूरणं च यथोक्तकालादूर्ध्वं षोडशभिर्दिनैः सम्पद्यते ॥ अतएव सिद्धान्तेऽभिहितम्–द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा । घटिकनां चतुष्केण पतति ह्यधिमासकः इति ॥ काम्यकर्मसु गर्हित एष मासः ॥ पुरुषस्य सूर्यस्याभावादस्य मासस्य नपुंसकत्वम् ॥ शातातपः–वत्सरान्तर्गतः पापो यज्ञानां फलनाशकृत् । नैर्ऋतैर्यातुधानाद्यैः समाक्रान्तो विनाशकैः ॥ मलिम्लुचैः समाक्रान्तं सूर्यसंक्रान्तिवर्जितम् । मलिम्लुचं विजानीयात्सर्वकर्मसु गर्हितम् ॥ एष स्मार्तो "दर्शद्वयमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः । मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेदित्यादिस्मृति-

दर्शितः,, । श्रौतस्तु मलमासः षडशनन्द्रागतो ज्योतिर्वित्प्र-सिद्धः ॥ ,, (अन्यदपि भाषायां किंचिद्दर्श्यते) [जिन्होंने हिमालयकी तरफ किसी देशमें जन्म पाया हो वह मलमा-सके अधिकारी हैं॥ तथा-जिन्होने विन्ध्याचलसे पूर्वाचलके अन्त तक और दक्षिणदिशाके अन्त तक जन्म पाया हो, वह भानुमासके अधिकारी हैं॥ शास्त्रोंका सिद्धान्त यह है-कि मलमासमें मरना, तथा पञ्चकमें और त्रिपुष्करमें मरना मरेहुएके लिए अत्यन्त अनिष्ट है । इन तीनोंका उपाय वि-ष्णुबलि आदि है ॥

पंचकादिनिर्णयः ॥

पंचक तथा त्रिपुष्करमें मरे हुए के गृहस्थजनोंका उपाय तो यह है, कि-वह पंचकके नक्षत्र जितने शेष रहे (प्रेतको एक समझकर) उतने, पिष्टके पुत्तल (मनुष्याकृति) बना-कर उनको प्रेत जैसें समझकर प्रेतदेहके संस्कारोंसे संस्कृत करके चितापर चढाकर प्रेतके साथ दाह संस्कार करें ॥ और पीच्छे शान्तिहवन भी करें । यह गृहस्थ जनको अ-पनी विघ्नशान्तिके लिए है । प्रेतका उपाय तो विष्णुबलि है॥ एवं त्रिपुष्करके लिए भी समझना॥ परंतु स्मृतिरहे-कि पुत्तलोंका काम सारा तब करना चाहिए, जब कि पंचकमें वा त्रिपुष्करमें कोई मरा हो। यदि पञ्चक लगनेसे पहले ही कोई मरा हो, पञ्चकके मध्य दाहक्रिया भी हो, उस विष-य पर पुत्तल न बनाने चाहिए । यद्यपि पञ्चक पर दाहक्रि-याभी अनिष्ट ही है, परन्तु उसका उपाय ऐसा नहीं है ॥

तदुक्तं- "भवतीषु ततः कश्चिद्यः प्राप्नोति मृतिं जनः इति,, "पंचके पुष्करे चैव मृतानां ननु जन्मिनाम् । पिष्टपुत्तलका-न्कुर्याच्छिष्टनक्षत्रसंख्ययेत्यादि,, ॥ "त्रिपुष्करे पंचके च मल-मासेऽपि सुन्दरि । दैवात्प्राणान्विजह्याद्यो यमलोकोऽस्य दा-रुणः ,, ॥ मरणे जनने नाशे लाभे च त्रिगुणप्रदः । त्रिपुष्कर इति शेषः [त्रिपुष्कर क्या और कब होता है- द्वितीया, सप्तमी, द्वादशी, जब तिथि हो । तथा- पुं०, उत्तराषाढ, कृ० उत्तरफा० पूर्वभाद्र० विशाखा, यह नक्षत्र हों । सूर्य भौम जीव शनि यह वार हों, तब त्रिपुष्कर होता है ॥]

अष्टकाकरणाकरणनिर्णयः ।

अष्टका- "मातापित्रोरेव कुर्यादष्टकान्वष्टके अपि । पितामहयोरप्येशि पुत्राभावे चरेद्बुधः । नान्यस्य कस्यचिद्देवि हीत्थं शास्त्रविनिर्णयः,, ॥ [माता पिताको ही अष्टका तथा अन्वष्टका करनी चाहिए । और पितामह पितामहीको भी तब करनी चाहिए, जबकि उनको अपना पुत्र न हो । और प्रथमवर्षके पीछे उनको भी नहीं । अर्थात् प्रथमवर्षतक ही उनको करे] ॥ अष्टकानिषेधः- "गङ्गायां भास्करे तीर्थे गयायां वै महालये । मधुमत्यामष्टकया पितृहानिः सदा भवेत्,, ॥ [गंगा, सूर्यतीर्थ गयाक्षेत्र तथा मधुमतीके तीर्थश्राद्ध पर और महालय (पितृपक्ष) के श्राद्धपर अष्टका न करनी चाहिए ॥ परंतु काश्मीर के कई लोग महालयश्राद्धपर भी अष्टका करते हैं (तत्संप्रदायम्.)] मदन पारिजाते—

दौहित्रो वाथ पौत्रो वा सर्वं श्राद्धं समाचरेत्। अष्टकान्वष्टके चैव न कुर्वीत कदाचन ॥ [दौहित्रके लिये अष्टका सर्वदा निषिद्धही है, मातामहादिको उनके पुत्र न होने पर भी दौहित्र अष्टका न करें ॥ पौत्र पितामह पितामहीको उनके पुत्राभाव पर वर्षान्ततक ही अष्टका करे, अन्यथा नहीं॥] विष्णुः– "तीर्थे महालये चैव गयायां भास्करे युगे । पुत्रजन्मनि सोमार्कग्रहणे पितृपर्वसु । श्राद्धं विदध्याद्विधिवदष्टकाभिर्विवर्जितम्,, ॥ महालयमपरपाक्षिकमिति ॥ शातातपः– "महालये मन्वन्तरादौ हि पैतृकं कर्माष्टकान्वष्टकावर्जं कार्यम्,, मनुः– "कन्यागते विवस्वति तीर्थेऽपिच विशेषतः। अष्टकान्वष्टके चैव न कार्ये धर्मवृद्धये ॥ पार्वणं मातृपित्रोश्चेत्कार्या वै पितृमुक्तये । चेन्मातृपित्रोः पार्वणं महालयादौ स्यात् तदाष्टका तयोः कार्या । अन्यत्र तीर्थादौ अष्टकानिषेधः,, ॥ [इस मनुके दूसरे श्लोकार्धसे भी यह निर्णय अनुमेय है, कि माता पिताके विना और किसीको अष्टका नहीं है ॥ अर्थका सारांश यही है–कि तीर्थ, महालय, गया, सूर्यतीर्थपर, युगनिमित्त, पुत्रजन्मनिमित्त, ग्रहणनिमित्त, पितृपर्वों परभी, श्राद्ध करना चाहिए, परंतु अष्टकाके रहित ॥ यह विष्णुवचन है ॥ महालयपदसे अपरपाक्षिकका अर्थ है ॥ शातातपका वचन भी यही है कि– महालयादिपर पैतृकं कर्म अष्टकारहित करना चाहिए। मनु– सूरज जब कन्याराशिमें हो (महालयहो) तथा तीर्थ हो धर्मवृद्धिके लिये अष्टका

नहीं करनी चाहिए॥ परंतु मातापिता का पार्वण (वार्षिक) श्राद्ध यदि अपरपक्षमें आवे, तो उनको अष्टका अवश्य वार्षिकश्राद्धनिमित्त करनी चाहिए] ॥ "वर्तमानेऽपि पितरि मृतिं याति पितामहे। पौत्रः पुत्रायते, कुर्याद्वपनमष्टकामपि ॥ अत्र पितरि परदेशे वसति, तदायं विधिः ॥ पूर्वं मृते तु पितरि, तदनु च पितामहे। पौत्रो ऽष्टकां च कुर्वीत॥ "वपनं सप्तसु स्मृतमिति,, वचनान्न वपनविधिः पौत्रस्य । एवं पितामह्या अपि,, ॥ [पिता जीवित हो, मगर परदेशमें हो, पितामह मरे, तो पौत्र ही पुत्रवत् रहता है । अतः ऐसी दशामें वपनभी तथा अष्टकाभी करे॥ परंतु पिता जब पहिले मरचुका हो, उसके पीछे पितामह मरे, तो पौत्र अष्टका-तो करे, मगर इस दशामें वपन न करना चाहिए। क्योंकि वपनके विषय सात ही हैं॥ (गंगा, सूर्यक्षेत्र, माता, पिता, तथा गुरुके क्षयाह पर, मधुमती, और यज्ञ पर वपन लिखा है] ॥ मदनपारिजातमें— "अष्टकान्वष्टकाश्राद्धमग्निग्रहणमेव च। एक एवौरसः कुर्यान्न दौहित्रो न कन्यका,, इति ॥ [एक ही औरसपुत्र मातापिताके श्राद्धादि पर अष्टका अन्वष्टका तथा अग्निग्रहण करे। दौहित्र अथवा कन्या (दायहर बनने पर भी) अष्टकादि न करे] धर्मचिन्तामणौ— "अग्न्यनधिकारिणामन्नभोजने दोषं प्रस्तुत्य 'पुत्रिका कुरुते श्राद्धं साग्निकस्यापि, सा पुनः। नाग्नावधिकृता, तस्या अपि स्याद्दोषदूषितम्,, अत्रामितिशेषः॥ उत्तरम्— तथाच नास्त्येव,

तदन्नस्य शुद्धत्वे अविवादात् । नन्वग्निनैव शुद्धिर्भवति इति, तद्व्यतिरेके केन शुद्धिः स्यादित्यत आह– "शुद्धिः स्यात्तत्र हि ध्रुवम् । वैश्वदेवेनेत्यादि० ॥ (अत एवैतत् ज्ञायते, अपुत्रस्य पित्रादेः श्राद्धे आत्मजाया दौहित्रस्य भागहारित्वेऽपि नाष्टकादिवैशिष्ट्यं किंतु वैश्वदेवमात्रमेवेति,,)॥ [इसका सारांश यह है कि पुत्रिकाको माता पिताके श्राद्ध पर अग्निका अधिकार नहीं है। तथा दौहित्रको भी मातामहादिके श्राद्धपर अष्टकाका अधिकार नहीं है । वैश्वदेवमात्रके करनेसे ही उनका अन्न पवित्र होता है]॥ स्मृतिसारे– "द्वासप्ततिश्राद्धकाले त्वष्टका निषिद्धा । चेत्पार्वणं तत्र विधिविशेषः ॥ ,,

अशौचनिरूपणम् ॥

धर्मसंकोचनिमित्तमशौचकालो निरूप्यते–. (मदनपारिजाते) १. "आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं तत्र सूतकम्–इति ॥ स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् ॥ स्नानमात्रं पितुस्तु स्यात् ॥ पाते मातुर्यथामासम् ॥ पित्रादीनां दिनत्रयम् । इतिमरीचिः,, ॥ सप्तममासप्रभृति प्रसवरूपत्वात्पूर्णाशौचमेव भवति ॥ २. तत्र मृतजाते जातमृते वा सपिण्डानां जन्मनिमित्तं सम्पूर्णाशौचमस्त्येव ॥ यथाह हारीतः– "जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमशौचम् इति,, ॥ यच्च जाते मृते, मृते जाते, कुलस्य सद्यः शौचमिति वृद्धविष्णुवचनम्, तत्तु शिशुमरणनिमित्ताशौचाभावप्रतिपादनपरम् । न प्रसवहेतुकस्य ॥

मरणनिमित्ताशौचमपि स्नानादपैति ॥ ३. नाभिच्छेदात्प्राक् मरणे मातुः संपूर्णं सूतकम् ॥ पित्रादीनां तु जनननिमित्ताशौचं त्रिरात्रम् ॥ तथाच बृहन्मनुः– "जीवञ्जातो यदि मृतस्ततः सूतकमेवतु । सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् इति„ ॥ ततः– तदनन्तरमेव नाभिवर्धनादर्वागित्यर्थः । नाभिवर्धनोत्तरकालं तु शिशूपरमे पित्रादीनां जननाशौचं सम्पूर्णमेव ॥ "यावन्न च्छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते इति„ ॥ ४. जनननिमित्तमस्पृश्यत्वं मातुर्दशाहादिकम्, पितुस्त्वस्पृश्यत्वं सचैलस्नानादपगच्छति ॥ सपिण्डानामस्पृश्यत्वं नास्तेव ॥ ५. पैठीनसिः– "सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत्, मासेन स्त्रीजननीमिति„ ॥ इति जननाशौचम् ॥ अथ मरणाशौचम्– १. अनुपनीतस्य प्राक् नामकरणान्मरणे सद्यः शौचमेव । नामकरणानन्तरमग्न्युदकदानं वैकल्पिकम् एवमुपनयनपर्यन्तं मातापित्रोस्त्रिरात्रमितरेषां सपिण्डानामेकाहमशौचम् ॥ "अजातदन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामेकरात्रमशौचकमिति„ यमस्मरणात् ॥ २. वैकल्पिकोऽपि संस्कारस्तूष्णीमेव– अमंत्रकमेवेत्यर्थः ॥ धर्मचिन्तामणौ– बालकेऽनुपनीते यो मृते कुर्यात्क्रियादिकम्– स महापातकी, तस्य दानात् (क्षीरादेः) तृप्तिरमन्त्रकम् ॥ न पुनः श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । ३. ऊनद्विवर्षस्याग्निसंस्काररहितस्य निखननमेव ॥ तथाच याज्ञवल्क्यः– ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्यादुदकं ततः ।

आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः इति ॥ इतरः- पूर्णद्विवर्षः ॥ ४. जातदन्तस्य प्रथमवर्षे अकृतचूडस्य वर्षत्रयाभ्यन्तरे मृतस्याग्निसंस्कारे सत्यपि एकाहः । "जातदन्तेप्यकृतचूडे त्वहोरात्रेण शुद्धिरिति,, विष्णुस्मरणात् ॥ प्रथमवर्षे चूडाकरणे त्वग्निसंस्कारस्य चूडाकरणानन्तरं नियतत्वात्त्रिरात्रमेव ॥ ५. स्त्रीणां मृतौ वाग्दानादर्वागेकाहः । वाग्दानादूर्ध्वं विवाहसंस्कारात्प्राक् पतिकुले पितृकुले च त्रिरात्रम् ॥ विवाहानन्तरं संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे ॥ तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां, तदैकरात्रं त्रिरात्रं चेति । प्रसवे एकरात्रं, मरणे त्रिरात्रमिति विवेकः ॥ ६. धर्मचिन्तामणौ- पुत्रत्वेन वृता कन्या १ द्व्यामुष्यायणः, मातामहसम्बद्धो दौहित्रो द्वितीयो द्व्यामु०, उभयसम्बद्धस्तृतीयः, स्वात्मनि सति या पुत्रिका स्वमात्मानं विमोक्तुं स्वकीये पितृपक्षे यं स्थापयति स चतुर्थो द्व्यामु०, पुत्रभूतकन्यामरणे सति यस्तस्याः पुत्रः कन्या वा श्राद्धं तत्पितृपक्षे सम्पादयति स पंचमः, तथाचोक्तम्- जीवितान्ते तु तत्पुत्र इत्यादि । पुत्रिकापुत्रसन्तानाभावे तद्भ्रत्रादिः षष्ठः, इत्येते द्व्यामुष्यायणभेदाः षट् सम्पद्यन्ते । एतेषां द्व्यामुष्यायणानां यावज्जीवं गोत्रद्वयाशौचम्, मरणे तु गोत्रद्वयविषये सापिण्ड्यकरणं विहितमिति सिद्धान्तः ॥ ७. दत्तके आनीते कृतचूडाकर्मणि चाष्टमासानन्तरं मृते च सति दाहार्हतया तद्दाहादिकरणादेव पित्रोराशौचमेकाहमेव ॥ मेखलाहोमे कृतेऽपि ऋषिब्रह्मपूजनात्प्राक् दत्तकस्य

मृतस्याशौचमेकाहमेव । नहि गोत्रिणाम् ॥ ऋष्याद्य एव गोत्रदानेऽधिकारिणः, अतस्तत्पूजनानन्तरं गोत्रिणोऽपि पूर्णाशौचभाज इति ॥ ८. स्यालश्चेद्दत्तकत्वेन पुत्रः स्यात्, पातयेत्कुलम् । तत्पुत्रस्तु (दत्तकः) स्वर्गदाता न स दूष्यः कदाचन ॥ एकजातिकस्यान्यवृक्षादेरानीता शाखाऽन्यस्मिन्वृक्षे विधिना रोपिता प्ररोहं प्राप्य यथा क्षीरनीरवदविभक्ता समरसैवाभिन्ना भवति, तद्वदन्यत एकवर्णात् विशेषतः स्वकुलजाद् गृहीतो (दत्तकः) सुतो भवति ॥ ९. अत्रविशेषमाह– क्षीरकण्ठो ऽत्र जननीस्तनपायी विशिष्यते (दत्तकत्वेनेतितात्पर्यम्) संस्कृतश्चेदथानीतः स न तृप्तिप्रदो भवेत् ॥ संस्कृतः– कृतोपनयनादिसंस्कारः। आनीतः– दत्तकपुत्रत्वेन स्वीकृतः ॥ ननूपनीतपरगोत्रजपुत्रग्रहणे का हानिरित्यत्राह संस्कृत इति॥ तर्हि वसिष्ठवाक्येन विधवायाः पुत्रदाने पुत्रादाने वाऽनधिकृतायाः का गतिरित्यत्राह– "मृते भर्तरि नादद्यात्परगोत्रजमात्मना । सगोत्रजं वा गृह्णीयात्पुत्रिकापुत्रमेव वा,, ॥ ननु परगोत्रजश्चेदानीयते, स कीदृशः आनेयः, सच किं कर्म कर्तुमर्हति नवेति सन्दिहानं प्रत्याह– "अजातदन्तमकृतचूडं वा भिन्नगोत्रजम् । आददीत, न पौगण्डं (कौमारावस्थातीतं) कुर्याद्विष्णुबलिं च सः ॥ श्राद्धादिकर्म सकलमिति शास्त्रेषु घोषणा ॥ १०. ननुचेदस्यास्तनूजा भवेत्सा किमौर्ध्वदैहिकादि कर्म कर्तुमर्हति नवेत्यत्राह–अभ्रातृका वा पुत्री स्यात्सैव तद्भागमर्हति ॥ ११. विधवातीतपुत्रस्य निजगोत्रेणैव संस्कारः

कारयितव्यः नतु परगोत्रिणा "सगोत्रिणैव संस्कारं कारयेन्ना-न्यगोत्रिणा । इत्थं स्मृतिपथा पुंभिर्गन्तव्यं नान्यथा बुधैः,, ॥ १२. "सगोत्रजा आत्मजाश्च पितृव्यज सपिण्डजाः । पौत्र एते पंचपुत्रा उपनीताश्च तारकाः,, उपनीता अप्येते आनीताः पुत्रकार्यं कर्तुं शक्ताः ॥ दौहित्रः पितृभगिनीसुतो मातुलपुत्रकः । जननीभगिनीपुत्रो भगिनीपुत्र एव च ॥ एते पंचपुत्रा अनुपनीता एवानीतास्तारयन्ति, नतूपनीताः ॥ १३. आधारस्तम्भैकगृहवासिनां भिन्नगोत्रिणामशौचनिर्णयः– एकस्मिन्सद्मनि स्यातां गृहस्थौ भिन्नगोत्रिणौ । यद्येतयोस्तु कदाचिच्चैको यमगृहं गतः ॥ द्वारदक्षिणदेशस्थे प्रेतकुम्भे विगोत्रिणः । अशौचरहितस्यापि नाधिकारस्तदा क्वचित् ॥ श्राद्धादौ, तत्र निलयेऽन्यत्र कार्यं हि यद्भवेत्– तत् श्राद्धाद्यन्यत्र कार्यमित्यर्थः, गृहस्थमरणात्तत्रादीनां वैमुख्यात् । विघ्नकारिणां यमदूतादीनां सामीप्याच्चेत्यर्थः ॥ भिन्ने त्वाधारस्तम्भे स्वगृहेपि न दोषः । एवं सूतकेऽपि ज्ञेयम् ॥ १४. सूतिकार्थे प्रेतार्थे च यत्र चुल्ल्यामन्नपाकस्तत्राप्याशौचं दशाहं वर्तते ॥ १५. एतज्जननं मरणं च ज्ञातमेवाशुचित्वापादकम् ॥ "विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेदिति मनुस्मरणात्,, ॥ दशाहादिकालनियम उत्पत्त्यादिप्रभृत्येव ॥ रात्रावेव समुत्पन्ने मृत्यौ रजसि सूतके । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥ अन्येप्यत्र विकल्पाः । परन्तु काश्मीरिकाचार एष एव ॥ १. प्रोषितस्य जनने मरणे वाऽशौचम्–

मनुः- निर्दशजननश्रवणे पितुः सचैलस्नानाच्छुद्धिः ॥ प्रोषितमरणे तु "प्रोषिते कालशेषः स्यादिति,,—अशौचमित्यर्थः कालशेष एवाशौचं, न श्रवणप्रभृति पुनर्दशाहादिकमित्यर्थः ॥ दशाहाद्यनन्तरं मासत्रयपर्यन्तं त्रिरात्रम् ॥ ततः षण्मासपर्यन्तं पक्षिणी ॥ ततो नवमादर्वागेकाहः ॥ ततः संवत्सरपर्यन्तं स्नानोदकाभ्यामेव शुद्धिः ॥ संवत्सरानन्तरं स्नानेनेति ॥

२. एतन्मातापितृव्यतिरिक्तविषयम्–अत एव पैठीनसिः– "पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् इति,, । सूतकी भवेदित्यनेन प्रेतकार्यकर्तव्यतां दर्शयति ॥ ३. अथ प्रोषितमृतदाहविधिस्तदशौचं च– प्रोषितादिमृतशरीरालाभे तदस्थिभिः प्रतिकृतिं कृत्वा, अस्थामप्यलाभे स्वगृह्योक्तप्रकारेण पर्णशरैः प्रतिकृतिं कृत्वा दाहः कार्यः ॥ तत्राहिताग्नेर्दशाहमशौचम् । अनाहिताग्नेस्त्रिरात्रम् ॥ ४. वृद्धविष्णुः– "ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्य चित् । ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात्,,॥अनेन न्यायेन नगरेपि स्वस्ववेश्यां यावच्छवस्तिष्ठति तावदशौचमिति ज्ञेयम् ॥ अशौचसन्निपाते निर्णयः—

१. शावाशौचमध्ये शावाशौचे, जननाशौचमध्ये जननाशौचे, तत्समे न्यूने वा सति, (नत्वधिके) पूर्वाशौचेनैव मध्यपतितस्य निवृत्तिः॥ "अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति,,॥

२. विशेषः– जननाशौचमध्ये तु शावाशौचे सति शावाशौचमेव सम्पूर्णं कार्यम् । तदुक्तं– "शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं

तु यदा भवेत् । शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधनी ॥,, "सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके वाथ सूतकम् । तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम्,, ॥ (समसंख्याकदिनापनोद्याशौचविषयमेतत्) ततश्चायमर्थः सिद्धः- शावाशौचे वर्तमाने यदि तेन तुल्यकालापनोद्यं शावं सूतकं वा अशौचं जायते तदा पूर्वेणैव शुद्धिः ॥ यदा तु स्वल्पकालापनोद्ये शावे वर्तमाने बहुकालापनोद्यं सूतकं मृतकं वापद्येत । यदिवा सूतकेन वर्तमानेन मृतकं तुल्यकालिकमेवापद्येत । तदोत्तरेणैव शुद्धिः ॥

३. "रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिस्तथेति,, विशेषोऽपि गौतमेनोक्तः- अयमर्थः- रात्रिरेव शेषो यस्याशौचस्य तस्मिन्सति यदा पूर्वप्रकारकमशौचान्तरमापद्येत तदा द्वाभ्यामहोरात्राभ्यां तस्य शुद्धिः । प्रभाते तस्यां रात्रौ व्युष्टायां पुरा सूर्योदयादाशौचसन्निपाते त्रिभिरहोरात्रैः शुद्धिरिति ॥ न पूर्वशेषेणैव ॥ शातातपः- "रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहात्,, ॥ आद्यं भागद्वयमित्यादेरप्ययमेवाशयः॥

४. तथा- मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता । पितुः शेषेण शुद्धिस्स्यान्मातुः कार्या तु पक्षिणी ॥ पितुः शेषेणेति- पित्राशौचकालेनैव शुद्धिर्न मात्राशौच-शेषेणेत्यर्थः । पित्राशौचकालमध्ये तु माता यदि म्रियते तदा पित्राशौचसमनन्तरं मातुः पक्षिणीं कुर्यादिति तात्पर्यम् ॥ पक्षिणी-दिनद्वयम् ॥

५. इयं च शुद्धिः सूतिकामग्निदं च हित्वेतरसपिण्डानाम् । "सूतिकामग्निदं हित्वेत्यघसंग्रहे स्मरणात्,, ॥ ६. "अन्तर्द-

शाहे जननं पश्चात्स्यान्मरणाद्यदि । प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः,, ॥ "आद्यं श्राद्धमशुद्धो ऽपि कुर्यादेकादशे ऽहनि । कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ सद्यः शौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि । स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासमाधिषु,, ॥ "प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् । तथैवाशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥ इति शातातपः,, ॥ (अत एव "कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः,, इति स्मृत्या और्ध्वदैहिकमेकादशाहःकृत्यं पुनर्जननाशौचसंपातेऽपि कुर्वन्ति विद्वांसः)॥ "एवमेव शावाशौचसन्निपातेऽपि,, ॥ प्रजापतिः–"अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यति ॥,, जातकर्मादिकर्मणि तात्कालिकी शुद्धिः ॥ ७. सूतकाद्याशौचे सन्ध्याया न स्वरूपतः परित्यागः । अपितु मंत्रोच्चारणपूर्विकायाः । पुलस्त्येन प्राणायामरहित मानसिकसन्ध्याभ्यनुज्ञानात् । "सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न संत्यजेत् । मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्राणायाममृते द्विजः,, ॥ योगीश्वरः– "सन्ध्यां स्नानं त्यजन्विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् । तस्मात्स्नानं च सन्ध्यां च सूतकेऽपि न संत्यजेत्,, इति ॥ "सूतके सावित्र्या चाञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्,, इत्याह पैठीनसिः ॥ ८. सूतकादौ ग्रहणे जाते स्नानदानश्राद्धादौ न दोषः ॥ ९. अज्ञानादपि सूतकाद्यशौचान्नं भुक्ते सति पश्चादशौचे ज्ञाते मासं श्राद्धं सूतकान्ते एव कार्यम् ।

पश्चादपि चेन्न ज्ञातं तदा कार्यमेव ॥ "उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतको नैव दोषकृत्। एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेत्,, उभाभ्यां दातृभोक्तृभ्याम् ॥ १०. षट्त्रिंशन्मते– विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः ॥ भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके। अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥ व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे। प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारम्भे तु सूतकम् ॥ मृतकस्यापि उपलक्षणम् ॥ प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रत सत्रयोः। नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्क्रिया॥ वृद्धशौनकः– कर्मणि क्रियमाणे तु मध्ये चेत्सूतकं भवेत् । यावत्कर्मसमाप्तिः स्यात्तावन्नैवास्ति सूतकम् ॥ विष्णुबलौ तु– विष्णुक्रिया यदाहि स्यात्स श्राद्धारम्भ एवच । विष्णुक्रिया कृता चेत्स्यात्तदा कर्म न संत्यजेत् ॥ विष्णुक्रियेति प्रथमप्रायश्चित्तकर्मणोप्युपलक्षणभूता ज्ञेया । तेन प्रायश्चित्तमपि कृत्वाऽशौचे पतिते सति विष्णुश्राद्धं कार्यमेव। सूतके मृतके वापि विष्णुश्राद्धं प्रकल्पयेदित्युक्तत्वात् ॥ मोहात्कर्मत्यागे ऋत्विक्कर्तृप्रेतानामनिष्टम् ॥ यज्ञादिवृतानां ब्राह्मणानां तद्वरणेनैव यजमानस्य चाशौचाभावः ॥ एवं श्राद्धादिषु दातृभोक्त्रोर्वेदितव्यः ॥ विष्णुः– न देवप्रतिष्ठोत्सवविवाहेषु पूर्वसंकल्पितेषु, न देशविभ्रमे, नापद्यपि चाशौचमिति ॥ ११. प्रारम्भाभावेऽपि कन्याया अबालत्वे सन्निहितलग्नान्तराभावेऽपि च विष्णुनैवाभ्यनुज्ञा दत्ता ॥ अनारम्भविशुद्ध्यर्थं कूष्मा-

एडैर्जुहुयाद् घृतम् । गां दद्यात्पंचगव्याशी ततः शुध्यति सूतकी ॥ कूष्माण्डैर्मन्त्रैः ॥ १२. देये पितृणां श्राद्धे तु अशौचं जायते यदि । तदाशौचे व्यतीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते ॥ शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते । सातिथिस्तस्य कर्तव्या नत्वन्या वै कदाचनेति ऋष्यश्रृङ्गः ॥ यदि तु अशौचापगमेप्यन्यो मलमासादिविघ्नो जायेत तत्राह राजमार्तण्डे-श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने ह्यन्तरा मृतसूतके । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने मृतस्याविदिते तथा। अमावस्यां प्रकुर्वीत वदन्त्येके मनीषिणः इति ॥ (भाषामें भावार्थमात्र यह है तथा अलग २ दिखाने के लिये यह नम्बर हैं, संस्कृतके साथ क्रम नहीं है) १. अशौच दोप्रकारका होता है, प्रथम जननाशौच- अर्थात् सूतक । और दूसरा मरणाशौच जिसको पातक भी कहते हैं ॥ २. एक वंशके मूलपुरुषसे लेकर सातवीं पीडी तक सपिण्डसंज्ञा होती है । आठसे १४ तक समानोदक कहलाते हैं। १५ से २० तक सगोत्र कहे जाते हैं ॥ गर्भस्रावाद्यशौचव्यवस्था ३. चार महीने तक गर्भके गिरनेको गर्भस्राव कहते हैं । पांचवे और छठे मासमें गर्भपात, और उसके उपरान्त प्रसव कहते हैं । तीन मासके भीतर किसीभी मासमें गर्भके गिरनेसे गर्भिणीको ३ दिनका, और चौथे मासमें चार दिनका अशौच रहता है ॥ पिता आदि सपिण्ड केवल स्नानमात्रसे शुद्ध होजाते हैं ॥ पांचवें और छठे मासमें गर्भपात हो,

तो क्रमसे ५ और ६ दिनका गर्भिणीको अशौच रहता है। पिता आदि सपिण्डों को ३ दिनका सूतक रहता है। गर्भस्राव और गर्भपातमें चारों वर्णोंको एकजैसा ही अशौच रहता है ॥ जननाशौचव्यवस्था ४. सातवें माससे लेकर किसीभी मासमें जन्म हो, तो माता तथा पिता आदि सपिण्डोंको अपने २ वर्णके अनुसार पूरा अशौच (सूतक) होता है ॥ जैसे ब्राह्मणको १० दिन। क्षत्रियको १२ दिन। वैश्यको १५ दिन। और शूद्रको एकमास तक सूतक रहता है ॥ किंतु माताको सूतक निकलनेके बादभी पुत्रजन्म हो तो २० दिन, और कन्याजन्म होनेसे एकमास तक धर्मकार्य करनेका अधिकार नहीं होता ॥ ५. दौहित्रजन्मनि अशौचविचारः- विवाही हुई लडकीको यदि पिताके घरमें पुत्रोत्पत्ति हो, तो माता पिताको ३ दिन, सगेभाई चचाआदिको १ दिनका सूतक होता है। यदि पतिके घरमें बालक पैदा होय, तो माता पिता आदिको सूतक नहीं है ॥ ६. मृतोत्पत्तौ विचारः- यदि मरा हुआ बालक उत्पन्न होय, तो पिता आदि सपिण्डोंको पूरा अशौच (सूतक) होता है॥ बालक जन्म लेकर नालच्छेदनसे पूर्वही मरजाय, तो माताको १० दिनका सूतक, और पिताआदि सपिण्डोंको ३ दिनका जननाशौच (सूतक) होता है। नालच्छेदनके बाद १० दिनके भीतर बालककी मृत्यु हो जाय, तो पिताआदि सपिण्डोंको संपूर्ण जननाशौच (सूतक) रहता है ॥ मृताशौचव्यवस्था-

७. नामकर्म अर्थात् दसदिनके बाद ६ मासके भीतर बालकके मरनेपर मातापिताको ३ दिनका मृताशौच (पातक) होता है॥ सपिण्ड तो स्नानमात्रसे शुद्ध होजाते हैं॥ कन्या-मरनेपर पिताको एकदिनका पातक लगता है। स्मरण रखना चाहिए- कि दो वर्ष तक मरेहुए बालक का दाह नहीं करना चाहिए॥ सातवें माससे तीन वर्ष तक बालकके मरने पर मातापिताको ३ दिन, सपिण्डोंको १ दिन-तक पातक है॥ ३ वर्षतक मुण्डनसंस्कार होगया हो, तो बालकको जलाना चाहिए। ८. तीनवर्षके बाद मुण्डनसंस्कार हुआ हो, अथवा नहुआ हो यज्ञोपवीत संस्कारसे पूर्व बालककी मृत्यु होजाय तो पिताआदि सपिण्डोंको ३ दिनका मृताशौच होता है। यदि यज्ञोपवीत-संस्कार होजानेके पीछे पुत्र मरजाय, तब सपिण्डोंको संपूर्ण अशौच (पातक), समानोदकोंको ३ दिनका पातक रहता है। किंतु सगोत्र स्नानमात्रसे शुद्ध होजाते हैं॥ (कन्याशौचम्) — ९. सगाई होनेसे पहिले कन्यामरने पर तीन पुरुषों तक ३ दिनका पातक रहता है॥ सगाई होजानेसे पीछे और विवाहसे पहिले कन्यामरने पर पितृकुलके और पतिकुलके सातपुरुषोंतक तीन दिनका पातक रहता है॥ यदिविवाहिता कन्या पिताके घरमें मरजाय, वा प्रसूत हो, तो माता पिता सहोदरभाइयोंको तीनदिनका अशौच रहता है। चाचा आदिको १ दिनका॥ परंतु पतिकुलमें संपूर्ण अशौच होता है।

विवाहिता कन्याको १० दिनके भीतर मातापिताकी मृत्युकी खबर मिले, तो ३ दिनका पातक (अशौच), १० दिनके बाद सुने तो १ दिनका अशौच होता है ॥ क. धर्मचिन्ता-मणिमें पुत्रिका तथा दौहित्रादिको छः प्रकारका द्व्यामुष्यायण कहा है। इनको दोनों गोत्रोंका अशौच होता है । मरण-कालके विषय सापिण्ड्यका करना भी इनके द्वारा विधि-विहित है ॥ ख. मेखलाहोम पर ऋषिब्रह्मपूजनके पीछे द-त्तकको ग्रहीताके गोत्रका अधिकार मिलता है। अतः इससे पूर्व दत्तक यदि मरा हो तो मातापिताको एकदिनका ही अशौच है । गोत्रियोंको अशौचही नहीं। ऋषिपूजनके अन-न्तर तो गोत्रियोंकोभी पूर्णाशौच है ॥ ग. सालेको दत्तक-बनानेसे कुलका पतन होजाता है । परंतु सालेके पुत्रको दत्तक बनानेमें पूर्णविधि है ॥ घ. समानजातिवालेसे विशेषतः अपनेवंशके किसीसे ग्रहण कियाहुआ दत्तकपुत्र पुत्र कहलाने के योग्य है ॥ विशेषतः त्रीरकंठ दत्तक बनाना अच्छा है। वह दत्तक बनानेको योग्य नहीं, जिसको जनकने यज्ञोपवी-तका संस्कार किया हो । ङ. विधवाकोभी अपने बन्धुओंके साथ सहमत होकर समानगोत्रज दत्तक, वा पुत्रीका पुत्र दत्तक बनानेका अधिकार है ॥ अथवा भिन्नगोत्रजको भी विधवा दत्तक बनासकती है। जो अजातदन्त हो, तथा जिस-को चूडाकरणसंस्कारभी न किया हो॥ अथवा विधवा अप-नी तनूजा (पुत्री) को ही और्ध्वदैहिकक्रियाकरनेकी आज्ञा

देरखे तथा उसीको अपने धनकी स्वामिनी बनावे ॥ (च) अपने सगोत्रीसे ही दत्तकका संस्कार विधवा करावे, परगोत्रीसे नहीं ॥ छ. अपने गोत्रमें उत्पन्नपुत्र, भाईका पुत्र, पितृव्यका पुत्र, सपिण्डसे उत्पन्नहुआ पुत्र, और पौत्र, यह पांच उपनयनसंस्कारके करनेके पीछेभी दत्तक बनाये जासकते हैं॥ औरोंके उपनीतपुत्र दत्तक नहीं बनाये जासकते हैं ॥ ज. एकही घरमें यदि भिन्न भिन्न गोत्रवाले दो गृहस्थी निवास करते हों, तो एकके मरने पर दूसरे गोत्रवालेको भी उस अशौचाक्रान्त घर पर श्राद्धादिका करना निषिद्ध है । श्राद्धादि तो दूसरे घर जाकर करना चाहिए । इसी प्रकार सूतक में भी जानना ॥ तथा सूतिका वा प्रेतके वास्ते जिस चूल्हेपर अन्नादि पकायाजावे वहांभी दसदिन तक अशौच रहता है ॥ १०. भाईके मरनेपर बहिनको डेढ दिन, तथा बहिनके मरनेपर भाईको डेढदिन अशौच होता है ॥ ११. मामा मामी तथा मासीके मरने पर भनेवे (भगिनीपुत्र) को डेढ दिनका पातक है । भानजे (भगिनीपुत्र) के मरने पर मामा और मासीको डेढ दिनका अशौच होता है । यज्ञोपवीतसंस्कार हुआ हो तो तीन दिनका । भांजी (भगिनीपुत्री) के मरनेपर स्नानमात्रसे शुद्धि होती है ॥ १२. भूवा (पितृष्वसा) तथा मासी और मामीके पुत्रोंको आत्मबान्धव कहते हैं। पिताकी भूवा मासी और मामीके पुत्रोंको पितृबान्धव कहते हैं। माताकी भूवा मासी और मामीके

पुत्रोंको मातृबान्धव कहते हैं॥ इन तीन बान्धवोंमें से किसी-की मृत्यु होजाय तो ३ दिनका पातक है। इनकी बहिन मरे तो डेढ दिनका पातक होता है॥ नानाके मरनेपर दौ-हित्र को ३ दिनका अशौच॥ यज्ञोपवीती दौहित्रके मरनेपर नाना नानीको ३ दिन। बिना यज्ञोपवीतके डेढ दिनका अ-शौच लगता है॥ श्वशुर तथा श्वश्रूके मरने पर जामाताको पास होनेसे ३ दिन। बिना पास होनेसे डेढ दिन॥ जमाई-के मरनेसे १ दिनका पातक लगता है। साला सालीके मरनेसे बहनोईको एकदिनका अशौच है॥ पितृष्वसाके म-रनेपर भतीजा (भ्रातृपुत्र) भतीजी को डेढ दिन। भतीजा मरनेपर स्नानमात्र॥ सपिण्ड पुरुषोंमें से गोदलिया पुत्र हो, तो उसके मरनेपर दोनो तरफ माता पिता और सपिण्डों-को पूरा अशौच होता है। सोदकोंको तीन दिन। सगो-त्रियोंको एकदिन॥ सपिण्डोंसे बिना और किसीसे गोद लिया पुत्र मरजाय तो दोनों तरफ मातापिताको ३ दिनका अशौच है॥ और सपिण्डोंको एकदिन अशौच रहता है॥ आचार्य (गुरु) के मरने पर शिष्यको ३ दिन, और शि-ष्यके मरनेपर गुरुको १ दिनका पातक रहताहै। मित्रके मरनेपर १ दिनका। सन्यासी वानप्रस्थ और जो धर्मयुद्ध पर मर जावे, उनके सपिण्डों को स्नानमात्रसे शुद्धि होजाती है॥ १३. जन्म तथा मरने का यह अशौच ज्ञात (मालोम) होने परही लगता है। १४. जन्म तथा मरने के कालसे ही

लेकर दसदिन आदिका अशौच गिना जाता है । १५. रात के समय-सूर्योदयसे पूर्व यदि जन्म वा मृत्यु हो तो अशौचमें वही पहिला दिन समझना चाहिए ॥ १६. दसदिनके पीछे, विदेशमें उत्पन्न पुत्रका अशौच सुना हो, पिताको वस्त्र के समेत स्नानमात्रसे शुद्धि होती है ॥ १७. परदेशस्थके मरनेके सुनने पर जितने दिन शेष हों उतने दिन अशौच है॥ (अशौच दिनों का नया आरम्भ न करना चाहिए) ॥ दस दिनके पीछे तीन मासतक किसी दिन सुना हो, तो तीन रातका अशौच है । फिर षएमासोंतक दो दिनका । नवममासके अन्त तक एकदिनका । फिर उस वर्षके अन्त तक सुननेसे स्नान तथा तर्पणसे शुद्धि होती है ॥ वर्षके पीछे केवल स्नानसे ॥ १७. परंतु यहतो मातापिताके बगैर (विना) औरोंका विषय है ॥ परदेशमें माता पिताकी मृत्यु जभी दूरस्थपुत्र सुने, श्रवण करनेके दिनसे ही आरम्भकरके बराबर दस दिन तक सूतकी होकर प्रेतकार्य अवश्य करे ॥ १८. ग्राममें मराहुआ यावत्काल वहीं दाहादिके विना रहे, तावत्काल सारे ग्रामवासियोंको अशौच लगता है । एवं नगरवासियोंको भी अपनी २ वेथी पर होता है ॥ दो अशौचों के इकट्ठा होने पर निर्णय ॥ १. मरनेके अशौचके दिनोंमें यदि दूसरा मरनेका अशौच (सम वा न्यून दिनों का) आवे, अथवा जन्मके अशौचके दिनोंमें दूसरा जननाशौच (समसम वा न्यून) आवे, तो पूर्वाशौचदिनोंकी समाप्तिपर

दूसरे अशौचकी भी समाप्ति होजाती है ॥ २. परंतु जनने के अशौच पर, यदि मरनेका अशौच पीछे लगे, वहां मरनेका ही अशौच सम्पूर्ण करना चाहिए ॥ मगर यह तब है, जब दोनों अशौच बराबर दिनोंके हों ॥ ३. यदि पूर्वाशौचमेंसे केवल एक रात्रि शेष हो, ऐसे समय (नं० १ में) पूर्वोक्तप्रकारसे अशौचान्तर आपडे तो दोदिन और बढाने चाहिए । यदि अन्तिम प्रभात पर (सूर्योदयसे पूर्व) पूर्वोक्तप्रकारसे अशौचान्तर आपडे तो पहिले अशौचमें और तीन दिन बढाने चाहिए॥ अर्थात् पूर्वशेषसे ही शुद्धि नहीं॥ ४. माता यदि पहिले मरी हो फिर उन्ही अशौचके दिनोंमें पिताका देहान्त होजाय, वहां पिताके अशौच कालकी समाप्तिपर शुद्धि होती है। पूर्वमृता माताके अशौचकी समाप्तिसे नहीं । यदि पिताही पहिले मरा हो, उसके अशौचके दिनोंमें फिर माताभी मरे, तो पिताके अशौचदिन समाप्तकरके अनन्तर माताके लिए और दो दिनकी वृद्धि करनी चाहिए॥ ५. अघसंग्रहकी स्मृतिसे यह उपर्युक्त अशौचका ह्रास (न्यूनता) प्रसूता और दाहकर्ताके विना है (अर्थात् अशौचकी कमी सूतिका और अग्निदाताको नहीं है) ६. मृतकके दस दिनोंके अन्दर यदि जन्म वा मरनेका दूसरा अशौच आवे अर्थात् आद्यौर्ध्वदैहिकपर दूसरा अशौच हो तोभी श्राद्धकर्ताको अपनी तात्कालिक (श्राद्धकालिक) शुद्धि मानकर ग्यारवेंदिन और्ध्वदैहिक श्राद्ध अवश्य करना चाहिए ॥ परंतु

स्मृति रहे कि कर्ताको श्राद्धकी समाप्तितकही तत्कालिक शुद्धि है। पीच्छे फिरभी वह अशुद्धही है ॥ ७. सूतक वा मृतक पर सन्ध्याका त्यागना अच्छा नहीं, मनसे मंत्रोंका उच्चारण करके प्राणायामके विना संध्यावन्दन करनाही चाहिये। क्योंकि स्नान तथा संध्याके विना सातदिनके पीछे द्विज शूद्र बनजाता है ॥ ८. ग्रहणकाल पर, अशौच होने पर भी स्नान दान तथा श्राद्धादिके करनेमें कोई दोष नहीं है ॥ ९. अज्ञानसे यदि किसीने अशौचवालोंका अन्न खाया हो, पीच्छे अशौचके ज्ञात होनेपर प्राप्त हुआ भी श्राद्ध अशौचकी समाप्तिपर करना चाहिए ॥ यदि अशौच मालोमही नहो, तो अशौचान्नके खानेपर भी अपने दिनही श्राद्ध करना चाहिए। यदि श्राद्धकर्ता तथा भोक्ताको भी अशौच न मालोम हो, तो अशौचका कोई दोष नहीं है ॥ १० विवाह उत्सव तथा यज्ञादिकार्योंके भीतर अशौच आपडे, तो दूसरेलोग आकर अन्न खिलावें, और ब्राह्मणोंको भी उस अन्नके खानेमें कोई दोष नहीं है॥ जब ब्राह्मण भोजन खाते रहे हों, उसीसमय उस घरवालेका अशौच ज्ञातबने, तो दूसरे घरके जलसे भोजनान्तपर आचमन देनाचाहिए, फिर वह ब्राह्मण शुद्धही हैं ॥ यदि कोई काम आरब्ध बनाहो (शुद्धिमें), पीछे अशौचके आनेपरभी अशौच नहीं है। परंतु आरम्भके न होनेपर अशौच आवे, मानना चाहिये ॥ यज्ञपर ब्राह्मणोंका वरण, व्रत तथा सत्र (दानादि) में

संकल्प (प्रतिज्ञा), विवाहादिपर नान्दीमुख, श्राद्धपर श्राद्धारम्भ तथा लदंगभोजनाद्यारम्भ, प्रारम्भ, कहा जाता है॥ ११. यदि कदाचित् विवाहादिपर प्रारम्भभी (नान्दीमुख) न बनाहो परंतु कन्या अधिक आयुवाली हो, तथा दूसरालग्न समीपवर्ती नहो, तो सूतकी पंचगव्य पीकर कूष्माण्डमंत्रोंसे प्रायश्चित्त हवन करके सम्भवपर गोदानकरके शुद्ध (विवाहकेलिये) होजाता है ॥ १२. पितामातादिके श्राद्धकाल पर यदि अशौच आपडे, तो अशौचकी समाप्तिपर श्राद्ध करना चाहिए ॥ अशौचकी समाप्तिपर भी यदि और मलमासादिका विघ्न (वा और कोई विघ्न) आपडे, तो एकादशीपर विशेषकरके कृष्णपक्षकी, अथवा अमावस्यापर श्राद्ध करना चाहिए ॥ "अशौचान्तदिने क्षौरं जनन्याश्च गुरोस्तथेति,, "दशाहाभ्यन्तरे माता पिता वा म्रियते यदि। निजे निजेऽह्नि दशमे विदध्यान्मुण्डनं पुमान्,, ॥ यत्राशौचस्य ह्रासस्तत्रापि दश पिण्डा दातव्याः— "अशौचस्य च ह्रासेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशैव चेति,, शातातपः । 'दशाहानन्तरकृत्यमेकादशाहादिकं तु स्वपुत्रादिनैव कार्यम्,, ॥ 'दशमेऽहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् । तत्र त्याज्यानि वांसांसि केशश्मश्रुनखानि चेत्यादि, ॥ 'आद्यं श्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशेऽहनि इति, । 'सद्यः शौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेहनि । स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासमाधिषु, इति ॥ तथाच संग्रहकारिणः अशौचसन्निपाते तत्तद्विषयानुरूप्येण पूर्वाशौ-

चेनैव शुद्धिमुक्त्वा वक्ष्यमाणं स्मारयन्ति- "इयं च शुद्धिः सूतिकामग्निदं च हित्वेतरसपिण्डानां- सूतिकामग्निदं हित्वे-त्यघसंग्रहे स्मरणात्,, ॥ [इन उपर्युक्त स्मृति वाक्यों का अनुसन्धान करके अशौचसन्निपातमें यह पूर्वाचरित व्यव-स्था यहां लिखी जाती है ॥ १. यदि दसवें दिनकी रात्रिमें दूसरा अशौच होजाय, तो दोदिन अशौच और बढजाता है। पूर्वाशौचके दसवें दिनकी रात्रिके अन्तिम प्रहरमें (सू-र्योदयतक) दूसरा अशौच होजावे तो तीन दिन और अ-शौच बढजाता है- इस विषय पर दसदिनकी पिण्डोदका-दिक्रिया समाप्तकरके, पूर्वाशौचवाला कर्ता अपनी तात्कालिक शुद्धि समझकर एकादशदिनकी और्ध्वदैहिकक्रिया समाप्त करके, बारवें दिनकी सपिण्डनक्रियाके वास्ते त्रैपाक्षिकादि कालकी प्रतीक्षा करे॥ २.एवं चार पांच दिनके पीछे अशौ-चसन्निपातमें भी यही व्यवस्था है ॥ ३. जिसको एक अ-शौचके होनेपर मातापितादिके मरनेका अशौच दूसरा आपडे, उसकोभी ऐसे अशौचसंकरपर मातादिके मरनेके दिनसे द-सदिनोंतक बराबर पिण्डोदकक्रियादि करके ग्यारवें बारवें दिनकी क्रिया पूरी करनी चाहिए। यहां 'पूर्वाशौचेन शुध्य-ति, इस स्मृतिवचनका आशय यह है कि- और २ सपि-ण्डोंको पूर्वाशौचसेही शुद्धि होती है। परंतु 'अग्निदं हित्वा, इत्यादि स्मृतिवचनसे क्रियाकरनेवालेको पूर्वाशौचसे शुद्धि नहीं होसकती है ॥ और पूर्वाशौचकी समाप्तिसे मध्यमेंही

दशोदकादि समाप्त करके एकादशदिन तथा बारवें दिनका स-पिण्डन, करना अनिष्ट है। क्योंकि प्रत्येक स्मृतिमें (दुहिता तथा दौहित्रके विना) दसवें दिनतक दशपिण्डोदकादि, ए-कादशदिनपर और्ध्वदैहिक, निश्चयसे कहा है ४. एवं 'जब माता पहिले मरी हो, उसके अशौचके दिनोंके मध्यमें पि-ताकी मृत्यु होजावे, वहां पिताके दसदिनोंके पीछे शुद्धि होजाती है। पूर्वशेषसे नहीं । इस विषयपर यह व्यवस्था है। कि क्रियाकर्ता माताको दशोदकक्रियादि दसदिन समा-प्तकरके वपनभी करे। और ग्यारवें दिनकी क्रिया (और्ध्व-दैहिक) तात्कालिकशुद्धि मानकर समाप्त करे। सपिण्डनकी क्रिया बाकी रखे ॥ और पिताको भी मृतिदिनसे लगातार उसके दसदिनोंतक दशोदकक्रिया करके फिर वपनकरके ग्यारवें तथा बारवेंदिनका क्रियाकलाप करे। दोनोंके दशम-दिन पर मुण्डनकीविधि 'दशाहाभ्यन्तरे० इत्यादि उपर लि-खी है । (कई विद्वान् कहते हैं, कि एकही बार पीछलेके दसवें दिनपर मुण्डन करना चाहिये) ५. और यदि पिताही पहिले मरा हो, उसके अशौचके दिनोंमें पीछे माताकी मृ-त्यु हो, तो पिताके अशौचदिनोंके पीछे माताके लिये और दोदिन बढाने चाहिए, इस विषयपर भी ऐसी ही व्यवस्था है- कि क्रियाकर्ता पिताकी दशपिण्डोदकादिक्रिया दसदिन करके दसवेंदिन मुण्डनकरे, और तात्कालिकशुद्धि मानकर ग्यारवां दिन करें । बारवां दिन बाकी रखें । माताकी दश-

पिण्डोदकादिक्रिया भी उसके मृत्युदिनसे लेकर दसदिनतक बराबर करते जावे । दसवें दिन फिर मुण्डन करें । और ग्यारवें बारवें दिन पर पूरा क्रियाकलाप करे इति । इस अशौच संकर पर यहभी सम्भव है, कि माताके दसदिनों-तक और २ सपिण्डोंका अशौच न भी रहे । तथापि दा-हकारीकर्ता दसदिनोंतक अशौचवाला होकर बराबर पिण्डो-दकक्रिया करके ग्यारवें दिनपर ही और्ध्वदैहिकक्रिया करे। तथा उसके अनन्तर बारवेंदिन सपिण्डनश्राद्ध भी करे ॥ फिरभी स्मृति रहे कि दाहकर्ताके विनाही अशौचसंकरमें सपिण्डोंकी शुद्धि पूर्वाशौचकी समाप्तिपर होती है । दाहा-दिक्रियाकर्ताको तो पूर्वाशौचकी समाप्तिपर भी शुद्धि नहीं ॥]

वपनम् ॥

(क.) गङ्गायां भास्करे तीर्थे मातृपितृगुरुक्षये । मधुमत्यां च यज्ञे च सप्तसु वपनं स्मृतम् ॥ पित्रोर्जीवतोरपि विमातृम-रणेपि सपत्नीजः पुत्रो दशमेऽहनि वपनं कुर्यात् ॥ गङ्गां प्राप्य सरिच्छ्रेष्ठां कम्पन्ते पापसञ्चयाः । केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति त-स्मात्तान्परिवापयेत् ॥ मार्तण्डपादमूले तु विजयासप्तमी यदि । मलिम्लुचो वा सततं प्रातरुत्थाय मानवः । स्नानं कृत्वा मु-ण्डनं च पुनः स्नानं समाचरेत् ॥ ततः श्राद्धं प्रकुर्वीत चा-कायाः पुलिने शुभे । ब्राह्मणान्भोजयित्वा च हविष्यान्नेन भ-क्तितः ॥ स्वयं कुटुम्बसहितः पश्चाद् भुञ्जीत वाग्यतः ॥ अ-श्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ जीवन्तौ पितरौ यस्य

न कुर्याद्वपनं सुतः॥ पितर्यग्रे प्रमीते तु कुर्वीत वपनं नरः॥ मातर्यग्रे प्रमीतायां न कुर्याद्वपनं द्विजः (तीर्थे) ॥ यदि कुर्यात्तदा तस्य पितृनाशश्च जायते॥ स्त्रीणां त्वेतत्स्थाने अङ्गुलद्वयकेशाग्रच्छेदनम्॥ वपनं सप्तसु स्मृतमित्यत्र मधुमत्यां प्रयागे चेत्यपि पाठः॥ राजा योगी पुरन्ध्री च मातापित्रोस्तु जीवतोः। मुण्डनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्गर्भिणीपतिः॥ गर्भिणीपतेस्तु तीर्थेष्वेव मुण्डननिषेधः। न मातापित्रोर्मरणे॥ प्रयागे वपनं कुर्याद्वाराणस्यां तनुं त्यजेत्। दानं दद्यात्कुरुक्षेत्रे गयायां पिण्डपातनम्॥ सिंहराशिगतो यस्मिन्दिने सुरगुरुर्भवेत्। तस्मिस्तु गौतमीस्नानं (गोदावरी) कोटिजन्माघनाशनम्॥ सिंहगे गुरौ तद्वर्षे गौतम्यामेव सर्वतीर्थवासः॥ गर्भिण्यामपि भार्यायां विवाहेऽप्यथवा कृते। सपितापि वपेत्केशान्गौतम्यां सिंहगे गुरौ॥ हरिहरविनोदे- जन्तुर्जीवत्पितृको नैव कुर्यात् श्मश्रुच्छेदमेकतरक्षये न। द्वयोरन्यस्यान्यतमेपि काले तीर्थे प्राप्ते मुण्डनं चोपवासः॥ [इस श्लोकका अर्थ- जिसको दोनों माता पिता जीवित हों वह श्मश्रुच्छेद (मुण्डन) तीर्थों पर न करे। परन्तु यह मुण्डनका निषेध तब नहीं, जब कि दोमेंसे एकका नाश हुआ हो। अर्थात् तीर्थकी प्राप्ति पर तब मुण्डनभी उपवासभी करना चाहिए॥ काश्मीरिकोंका सम्प्रदाय तो यह है कि पिता यदि मरा हो, तो माताके जीवितहोने पर भी तीर्थों पर मुण्डनादि करते हैं॥ पिता यदि जीवित हो, माता मरी भी हो, तो मुण्डनादि

नहीं करते हैं ॥ तीर्थके प्राप्त करने पर श्राद्धसे पहिले दिन ही वपनकी विधि है। दूसरे दिन श्राद्धादि करना चाहिए॥ श्राद्धके दिन वपन करना निषिद्ध है । उपवास भी श्राद्ध-से पहिले दिनही तीर्थोंपर विधि है । श्राद्धके दिन उपवा-सका निषेध है॥ क्योंकि-] "श्राद्धाह उपवासं च वपनं यः समाचरेत् । स याति नरकान् घोरान्पितृहा चैव जायते । इति स्मृतेः॥ पूर्वेद्युरेव वपनं श्राद्धं कार्यं परेद्यवि इति हरि-हरविनोदे ॥ अन्यदपि। पुण्यक्षेत्रे चोपवसेत् श्राद्धाहे न क-दाचनेति ॥ न जीवत्पितृकः कुर्यात्तीर्थादौ समुपोषणम् । वपनं नापि तस्यात्र प्रायश्चित्तादिकं नचेति,, ॥ [जिसका पिता जीवित हो उसको तीर्थपर उपवास तथा वपनकरना भी निषिद्ध है] अत्र विशेषो मार्तण्डमाहात्म्ये मार्तण्डपादमूले च सप्तम्यां रविवासरे । श्राद्धं पिण्डप्रदानं च कुर्याद्वपनपूर्व-कम् ॥ काश्मीरदेशमासाद्य सूर्यक्षेत्रे विशेषतः । रविवारे प्रकुर्वीत श्राद्धं मुण्डनपूर्वकम् ॥ [और २ तीर्थोंपर ती-र्थश्राद्धसे पहिले दिन मुण्डनभी उपवासभी शास्त्रोक्त है॥ दूसरे दिन श्राद्धादिकी विधि है ॥ परंतु मार्तण्डक्षेत्र पर एकही दिन मुण्डनभी फिर श्राद्धभी करना चाहिए॥] शिखा भ्रूनेत्ररोमाणि वर्जयित्वा तु मुण्डनम् ॥ देवर्षि पितरः सन्ति निर्जराः श्मश्रुवर्जिताः । तत्तुल्यरूपप्राप्त्यर्थं कुर्वीरन्मुण्डनं द्विजाः ॥ अन्यत्रापि- पुनः पत्नी च वपनं कुर्यादन्ते यथा-विधि । पिण्डदानोचितोऽन्योऽपि कुर्यादित्थं समाहितः ॥

दूरस्थो रोगग्रस्तो वा बन्धनागारगोऽपिवा । अशौचलिप्तो वान्यस्मिन्मासि प्राप्तो यदा पुमान् । स कुर्यात्तीर्थश्राद्धादि मुण्डनं च न दोषभाक् । दैवाच्च प्राप्ते तीर्थे तु रात्रावपि च मुण्डनम् । आहैरेव सदा कार्यमिति (विजयलक्ष्म्याद्यर्थमेतत्)

एककर्तृत्वनियमः ॥

(ख.) [दाहक्रियासे लेकर दसदिन तक एकही कर्ता क्रिया करे । यद्यपि पुत्र भी पीछे आवे ॥ तदुक्तम्– असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदिवा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥ दशाहपर्यन्तमेवायं नियमः । अतस्तन्मध्ये देशान्तरात्सन्निहितपुत्राद्यागमनेऽपि प्रथमदिनोपक्रान्तेनैव दश पिण्डा दातव्याः ॥ एकादशाहादिकृत्यं तु सन्निहितपुत्रादिनैव कार्यमिति ॥ तदभावे प्रथमप्रक्रान्तेनैव ॥ विशेषोत्र–अस्थिसंचयनात्पूर्वं पुत्रो यदि समागतः । तदादि सकलं कर्म पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ॥ (ग.) यदि रात्रौ भवेत्तस्य समाप्तिर्दहनस्य तु । परेह्न्युदिते सूर्ये कार्यास्तस्योदकक्रियाः ॥ न कुर्याद्रात्रौ संध्यायां यदि स्यान्निष्फलं भवेत् ॥ (घ.) [वर्षान्त तक ज्येष्ठपुत्रको ही सब क्रियाओंका अधिकार है ॥] एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः । कुर्युर्नैकैकशः श्राद्धमाब्दिकं तु पृथक् पृथक् ॥ आब्दिकं तु पृथक् २ इति विभक्तविषयम् ॥ अन्यत्रापि– नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपिच षोडश । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि ॥ ज्येष्ठ एव हि कुर्वीत यानि श्राद्धानि षोडश ॥ श्राद्धमूनाब्दिकादूर्ध्वं पृथक् कुर्युः

सहाथवा ॥ पारिजातेपि– पिण्डदानं त्वेकेन ज्येष्ठेनैव पातित्यादिदोषरहितेनेतरानुमत्या पुत्रेण कर्तव्यम् ॥ मरीचिः–सर्वैरनुमतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥ विभक्तस्तु स्वस्वशक्त्यपेक्षया स्वाद्धनात्किंचिदुद्धृत्य तज्ज्येष्ठाय निवेदयेत् ॥ विभक्तेषु द्रव्यसमीकरणेनैकस्य कर्तृत्वं षोडशश्राद्धादावेव न वार्षिकादौ ॥

(सपिण्डनश्राद्धे)

१. पुत्र एव सपिण्डत्वं पित्रोरेव समाचरेत् । औरसः क्षेत्रजो वापि धर्म एष सनातनः ॥ भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा । सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥ सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सपिण्डनम् । ऋत्विजं कारयेद्वापि पुरोहितमथापिवा ॥ अपरार्के च— भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा इत्यादि– सपिण्डीकरणं कुर्यात्पुत्रहीने मृते सति ॥ अथवा शिष्य सब्रह्म ऋत्विक् भृत्य पुरोहितैः । कारयेत क्रियाः सर्वाः सपिण्डीकरणं विना । सपिण्डीकरणं पुत्रैः कार्यं नान्यैश्च निश्चितम् ॥ अतिचिरादपि प्रवासावसाने पुत्र एव भ्रात्रादिना षोडशश्राद्धेषु दत्तेष्वपि सपिण्डनं कुर्यात् ॥ अज्ञानादथवा मोहाद्वा कृता चेत्सपिण्डता । तत्रापि विधिवत्कार्या कालादतिचिरादपि ॥ प्रेतानामिह सर्वेषां ये मंत्रैश्च नियोजिताः । कृतार्थास्ते हि संवृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ॥ प्रेतत्वविमुक्तिपूर्विका पितृत्वप्राप्तिः सपिण्डीकरणसाध्या ॥ अपुत्रे संस्थिते कर्ता न भवेच्छ्राद्धकर्मणि । तत्र पुत्री च कुर्वीत

सापिण्ड्यं पार्वणं तथा ॥ पारिजाते— २. मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः । तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥ तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यश्च पूर्ववत् ॥ मातर्यग्रे मृतायां तु विद्यते च पितामही । प्रपितामहिपूर्वं तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः ॥ यत्तु वचनं— 'व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डतेति, तन्मातापितृभर्तृव्यतिरिक्तविषयम् ॥ तथाच स्कान्दे— अक्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते । यदि माता यदि पिता भर्ता, नैष विधिस्तदा ॥ ३. एतच्च सपिण्डीकरणं कालात्ययेऽपि पुत्रसद्भावे पुत्रेणैव कर्तव्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे— श्राद्धानि षोडशादत्त्वा कुर्यान्नतु सपिण्डनम् । प्रोषितावसिते (प्रवासावसाने) पुत्रः कालादतिचिरादपि ॥ यदि श्राद्धानि षोडश कनिष्ठभ्रात्रादिना दत्तानि तदा सपिण्डनमेव ज्येष्ठः पुत्रः कुर्यात् ॥ ४. अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनम् । श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥ स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे । भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥ पत्नी कुर्यात्सपिण्डनमित्यपि पूर्वमुक्तमेव ॥ ५. धनहारी दौहित्रोऽपुत्रयोर्मातामहीमातामहयोरपि सपिण्डनं कुर्यात् (एतत्तु पुनरपि दौहित्रकर्तृकश्राद्धप्रस्तावे वक्ष्यते) ॥ धर्मचिन्तामणावपि षड्विधानां द्व्यामुष्यायणानां गोत्रद्वयविषये सापिण्ड्यकरणं विहितमित्युक्तम् (पूर्वमपि) ॥ तेन दुहित्रा दौहित्रेण वापि सपिण्डनं विहितमेव ॥ ६. संवत्सरादर्वाक् (पूर्वमेव) सपिण्डी-

करणे षोडश श्राद्धान्यपकृष्य कृत्वा ततः सपिण्डीकरणं विधाय पुनस्तानि मासिकानि स्वस्वकालप्राप्तानि कुर्यात् ॥ यदाह गोभिलः- श्राद्धानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात्सपिण्डनम् ॥ लौगाक्षिः- श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम् ॥ उभयत्र द्वादशाहेपि इत्यर्थः ॥ अङ्गिराः- यस्य संवत्सरादर्वाक् (द्वादशेऽह्नि) सपिण्डीकरणं भवेत् । मासिकं सोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥ कृतेऽप्येकादशेऽह्नि पुनरपि संवत्सरमभिव्याप्य कर्तव्यम ॥ ऋष्यशृङ्गः- एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः (अशौचादिना) प्रजायते । मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्यां कुर्यादन्तरितं च तत् ॥ अकृत्वा षोडशैतानि कृत्वा वर्षशतायुतम् (श्राद्धादि)। न मुच्यते तु प्रेतत्वाद्यथाह भगवाञ्छिवः ॥ ७. व्याघ्रः- आनन्त्यात्कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् । अस्थिरत्वाच्छरीरस्य द्वादशाहः (सपिण्डीकरणे) प्रशस्यते ॥ प्रमादादिना तु तदननुष्ठाने त्रिपक्षे पञ्चपक्षे वा तत्कर्तव्यम् ॥ द्वादशेऽहनि षण्मासे त्रिपक्षे वा त्रिमासिके । एकादशेऽथ पूर्णेऽब्दे कुर्याच्चात सपिण्डनम् ॥ ८. यतिविषये विशेषः- एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् । न कुर्यात्पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥ पार्वणं तु एकादशेऽहनि ॥ सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥ सन्यासिनः पुनर्गृहस्थत्वनिषेधः-यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा पुनः सेवत मैथुनम् । षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते क्रिमिः ॥ इत्यादि वायुपुराणे । अङ्गिराः-

सन्न्यासं चैव यः कृत्वा पुनरुत्तिष्ठते द्विजः । न तस्य निष्कृतिः कार्या स्वधर्मात्प्रच्युतस्य वै ॥ विष्णुस्मृतिः- चाण्डालाः प्रत्यवसिताः परिव्राजकतापसाः । तेषां जातान्यपत्यानि चाण्डालैः सह वासयेत् ॥ दक्षः- पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति । श्वपादेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥ अङ्गिराः- आरूढपतितो हन्ति दश पूर्वान्दशापरान् । निस्तारयति तानेव यो हि सम्यग्व्यवस्थितः ॥ ९. ननु प्रेतस्य पितृपितामह प्रपितामहैः सपिण्डीकरणमुक्तं, पितृपितामहयोर्जीवतोः केवलं प्रपितामहेन कथं पितृत्वमितिचेत्सत्यं त्रयाणां मध्ये एकेनापि सपिण्डने पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थित इति निर्णयामृते ॥ १०. अपरार्के- असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृताऽपिवा । पितामहेन पितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः ॥ असंस्कृतौ- असपिण्डितौ पितामहप्रपितामहौ पौत्रेण प्रपौत्रेण च न संस्कार्यौ-न सपिण्डनीयौ इत्यर्थः ॥ एतच्च प्रत्यासन्ने सपिण्डीकरणकर्तरि सति द्रष्टव्यम् । असति तु पौत्रादिः कुर्यादेव सपिण्डत्वात् ॥ 'पापिष्ठमपि शुद्धेनेति, पतितादिव्यतिरिक्तविषयम् ॥ तथाच सपिण्डीकरणानुवृत्तौ बैजवापः- "अभिशस्त पतित भ्रूणघ्नान् स्त्रीरभिचारिणीर्नातिदिशेत्„ । अतिदेशः सपिण्डनम् ॥ तादृशानां प्रेतत्वविमोक्षे उदपिण्डदानादिप्राप्तौ लोपायो नारायणबलिः ॥ (असंस्कृतौ इत्यादिग्रन्थांशः

प्रायो मदनपारिजाते निर्णयामृते संस्कारतत्त्वादिग्रन्थेषु चे-त्थमेव वर्णितोऽस्ति ॥) (अन्यत्र टीकांशः) पितामहे पुत्रा-न्तरैरसंस्कृते प्रपितामहेवाऽसंस्कृते पितुर्मरणे सति असंस्कृ-ताभ्यामपि ताभ्यां पितुः सपिण्डीकरणं कुर्यात् ॥ ननु स-त्यधिकार्यन्तरे पितृपितामहौ संस्कुर्यात् ॥ असंस्कृतौ-दाहा-दिसपिण्डीकरणान्तैः संस्कारैः ॥ ननु पितामहप्रपितामहयो-रसंस्कृतत्वे पितुः सपिण्डीकरणं कथं सम्भवति इतिचेत्सत्यं असंस्कृताभ्यां ताभ्यामेव सपिण्डीकरणं कार्यम्, 'पापिष्ठमि-ति, कात्यायनोक्तेः ॥ अन्याभावे पौत्रस्य पितामहादिसंस्का-रकर्तृत्वे पितुरेव पूर्वं प्राधान्यात्सापिण्ड्यम् । पितामहसंस्का-रस्तु पश्चात्कर्तव्यः ॥ [१. संक्षिप्तार्थ- माता पिताका सपि-ण्डन करना ज्येष्ठपुत्रका ही अधिकार है ॥ पुत्रहीनको भा-ईवा भ्रातृपुत्र अथवा सपिण्ड तथा शिष्य अथवा पुरोहि-तादि सपिण्डनश्राद्ध करें ॥ बन्धुहीनपतिको पत्नी स्वयं स-पिण्डन करे । अथवा पुरोहितसे करावें ॥ चिरकालसे भी प्रवाससे आयाहुआ ज्येष्ठपुत्र ही सपिण्डनश्राद्ध करे । य-द्यपि कनिष्ठभ्रात्रादिने षोडश श्राद्धादि कियेभी हों । यदि वह १६ श्राद्ध न किए हों उनकोभी पहिले करे, फिर स-पिण्डन समाप्त करें ॥ अज्ञान तथा मोहके कारण जिसको सपिण्डनक्रिया न किई गई हो, उसको चिरकालके पीछेभी विधिवत् करनी चाहिए ॥ क्योंकि सपिण्डीकरणक्रियासे ही प्रेतभावसे छूटके पितृदेवोंसे मिलकर प्रेत कृतार्थ हो जाते हैं ॥

२. जिस किसी श्राद्धकर्ता पुत्रको पिता मरा हो, परंतु पितामह जीवित हो, उसको चाहिए कि सपिण्डनश्राद्धमें प्रपितामहआदिके तीन पिण्डोंके साथ पिताका पिण्ड मिलावे॥ ऐसेही माताके मरनेपर उसकाल पितामही की जीवितावस्थापर विधि कही गई है॥ ३. वायुपुराणमें भी यही कहा है कि- षोडशश्राद्धकरनेके विना सपिण्डन न करना, तथा ज्येष्ठपुत्रको ही सपिण्डनकरनेकी विधि है। यद्यपि चिरकालसे भी प्रवाससे आवे॥ ४. यदि पत्नी अपुत्र मरी हो तो उसका पति उसकी सासआदिके साथ स्वयं सपिण्डन करे॥ (विवाहपर सप्तमपदके पीछे स्त्रीको पितृगोत्र नहीं रहता है, अतः भर्ताके गोत्रसे ही क्रिया करनी चाहिए॥) ५. धनहारी दौहित्रभी अपुत्र मातामह मातामहीका सपिण्डन करे। दौहित्रश्राद्धमें इस विषयका और कुच्छ लिखाजायेगा। धर्मचिन्तामणिमें भी दुहिता तथा दौहित्र कर्तृक सपिण्डन अपुत्र मातामह मातामहीके वास्ते लिखा है॥ ६. द्वादशाहके सपिण्डनसे पूर्व आद्यौर्ध्वदैहिक पर ही संवत्सरमें कर्तव्य सारे मासिक-श्राद्धोंको करके बारवें दिन सपिण्डन करना विधि है। परंतु एकबार करने पर भी फिर अपने २ काल पर मासिकोंका दुबारः करना स्मृतियोंमें निश्चितरूपसे लिखा है॥ यदि किसी मासिकपर अशौचआदि विघ्न आपडे, वह दूसरे मासकी उसी तिथि पर अवश्य करना चाहिए॥ क्योंकि- सब स्मृतियोंकी आज्ञा है कि- यदि यह षोडश मासिक

न किये जायें, तो दसहज़ारवर्षशतों पर भी श्राद्धादिके करनेसे प्रेत प्रेतभावसे मुक्त नहीं होजाता है ॥ ७. कुलधर्म अनन्त होते हैं, तथा आयु अनित्य होता है, शरीरकी स्थिरता भी निश्चित नहीं है, अतः द्वादशदिनपर सपिण्डनकरना प्रशंसनीय है ॥ यदि किसीभी विघ्नसे बारवें दिन सपिण्डन न होजाय, तो भी त्रिपक्ष वा पञ्चपक्ष पर अवश्य करना चाहिए॥कईयोंने त्रैमासिक षाण्मासिक एकादशमासिक पर भी सपिण्डन लिखा है ॥ ८. संन्यासी दण्डग्रहणादिसे साक्षात् ब्रह्मस्वरूप होता है, इसलिए उसके मरने पर पुत्रादि प्रेतक्रिया उदकदान आशौच एकोद्दिष्टादिपिण्डक्रिया तथा सपिण्डीकरण न करे। केवल उसको एकादश दिन पर पार्वणश्राद्ध कियाजावे ॥ क्योंकि- उसको त्रिदण्डग्रहणसे ही प्रेतभावकी सम्भावना नहीं है ॥ संन्यास करके जो उसे छोडकर फिर गृहस्थ बनकर मैथुनादिविषयोंका सेवन करे वह पतित बनकर नरकवासके योग्य बनजाता है॥ ९. यदि किसीका पिता तथा पितामह जीवित हों तो प्रपितामहादि तीन पुरुषोंके साथ ही सपिण्डनकरनेसे वह प्रेत प्रेतभावसे विमुक्त होकर पितृत्वप्राप्तिसे अत्यन्तसुखी रहता है- यह धर्मकी व्यवस्था है ॥ १०. असंस्कृतौ० इत्यादिश्लोकका आशय यह है कि- पौत्र वा प्रपौत्रको चाहिए कि पिताके मरनेपर पितामह तथा प्रपितामहका सपिण्डनादिसंस्कार न करें, यदि उनका सपिण्डनादिसंस्काराधिकारी

पुत्रादि विद्यमान हों ॥ केवल अपने पिताका सपिण्डन करना चाहिए (यद्यपि पितामहादिका सपिण्डन किसीकारणसे उनके पुत्रोंने नभी किया हो) ॥ यदि पितामहादिका कोई सन्निहित पुत्रादि (सपिण्डनकर्ता) न हो, तो पौत्रादिको ही सपिण्डनकरनेकी आज्ञा है, क्योंकि वह उसका सपिण्ड है ॥ इसका सार यह है, कि—पुत्र अपने पिताका सपिण्डनसंस्कार उन पितामहादिकेसाथ भी करें, जिनको अन्यपुत्रके होते पर भी संस्कार न हुआभी हो ॥ यही 'पापिष्ठमपि०, इत्यादिसे कात्यायनने स्पष्ट कहा है-कि असंस्कृत पितामहादिके साथ भी पिताका सपिण्डन करना चाहिए ॥ यहां पर यह बतलाया गया है कि संस्काररहितोंके साथ भी सपिण्डनादि हो, परंतु यदि कोई पतित गर्भघाती अभिशप्तादि हो, अथवा व्यभिचारिणी स्त्री हो, तो उनके साथ सपिण्डन करना निषिद्ध है ॥ उनके प्रेतभावसे मुक्तिके लिए तथा तर्पण पिण्डादि-प्राप्तिके लिए भी नारायणबलि उपाय है ॥ (असंस्कृतौ० इत्यादि दो स्मृतिवचनोंका आशय यह भी है कि— जब पितामह पहिले मरा हो, उसका द्वादशदिनका सपिण्डन होचुका हो, परंतु वर्षान्तपर सपिण्डन न भी बना हुआ हो, मध्यमेंही किसीका पिता मरे, तो उसका पुत्र अपने पिताका द्वादशाह-सपिण्डन कुच्छ दिन वा मासोंसे पहिले मरेहुए पितामहके साथ करे। अर्थात् पिताका द्वादशाह-सपिण्डनभी तब पितामहके साथ भी करना च-

हिए, जबकि पितामहका वर्षान्तसपिण्डन न भी होचुका हो)। (पापिष्ठमित्यादिश्लोककी आलोचनासे सारांश यह भी मालोम पडता है, कि जबकभी मरेहुए पितामहादिके साथभी पिताका सपिण्डन करना चाहिए। यद्यपि पितामहादिके, मरनेसे दसदिनभी न गुज़रें हुए हों, अथवा उस पितामहादिकी क्रिया भी न बनी हो, इति)॥

मासिक–सापिण्ड्ययोः संशयनिरासः॥

१. अब इस विषय पर यह संशय उत्पन्न होता है, कि एकादशाह पर सारे मासिक करके फिरभी वही मासिक अपने २ काल पर क्यों किये जाते हैं। तथा द्वादशाहपर एकवार सपिण्डन करके वर्षान्तपर फिरभी क्यों किया जाता है„ इति। इसका समाधान संक्षेपसे यह है, कि तत्त्वतः मासिक वही है, जो अपने २ कालपर किये जावें। तथा सपिण्डनभी वर्षान्तपर जो किया जावे, पितृदेवोंके साथ मिलाने वाला है। अब कुलधर्मोंकी अनन्तता, आयुकी अनित्यता, और शरीरकी अस्थिरताको समझकर पितृदेवोंके साथ मिलना अतिसुखदायी, तथा अत्यावश्यक विचारकर द्वादशदिन पर भी सपिण्डनकी आज्ञा है। द्वादशदिनके सपिण्डनसे प्रेतको यममार्गमें क्लेशशान्ति, सुखप्राप्ति, तथा यातनादेहकी दृढता, और पितृदेवोंके आश्रयसे उनकी सहायता–आदि मिलती है। और शास्त्रोंमें लिखा है, कि देवोंकी महिमा अनन्त तथा अपार होती है। वह अनेकरूप

धारणकरके अनेकस्थानोंमें भक्तोंके उपकारके लिए रहते हैं। अतः वसुगण 'जो पितृदेव हैं, वसिष्ठमहर्षिके शापके मिस (बहाने) से गंगाके गर्भमें आये थे, वही यममार्गके अधिकारी आश्रितोंके अनुग्रहके वास्ते एक रूपसे ठहरे हैं। दूसरे तात्त्विकरूपसे पितृलोकके अधिकारी रहे ही हैं। उन यममार्गके अधिकारी पितृदेवोंके साथ द्वादशाह सपिण्डनके द्वारा मिलनेसे प्रेतोंको यममार्गमें महान उपकार उनसे मिलता है। अतः द्वादशाह सपिण्डनभी आवश्यक है॥ स्मृति रहे- कि इस सपिण्डनका करनाभी तबतक यथाविधि नहीं हो सकता, जब तक कि ग्यारवें दिन पर सारे मृतवर्षका काम मासिकादि पूरा न किया जाय। अतः इस सपिण्डनकी पूर्णताके लिये ही अप्रधानतासे सारे मासिक किये जाते हैं। इसी लिए दौहित्र ग्यारवें दिन एकही मासिक पिण्ड देता है। क्योंकि उसको सपिण्डनक्रिया करनी नहीं होती है इति॥ २. अब अज्ञानसे दुर्बुद्धिके प्रभावसे अन्धकारमें पतित होकर इस दुराग्रहसे कर्मत्यागही न करना चाहिए-कि जीवात्मा पूर्वशरीरको त्याग करतेही नये शरीरका धारण इसीलोकमें करता है। इसमें श्रीमद्भागवत आदि-शास्त्रोंका तृणजलौका का दृष्टान्त है, और श्रीमद्भगवद्गीताका 'वासांसिजीर्णानि, इत्यादिसे बतलाया हुआ दृष्टान्तभी है। अतः जबकि परलोकही नहीं, और यमलोक, यममार्ग, स्वर्ग तथा नरक ही नहीं, और उनके भोगभी

आकाशपुष्प जैसे हैं, तो कहांके सहायके लिये प्रेतके नामसे क्रियाकर्म करनेका क्लेश उठाना है इत्यादि इत्यादि ॥ इस घोरान्धकारके हटानेके लिए श्रुतियां कठादिउपनिषत् सारीस्मृतियां महाभारतादिइतिहासग्रन्थ ऐसे उपपत्तियुक्त प्रमाणोंसे भरे हुए हैं । जो प्रमाण मुक्तकण्ठसे यह जतलाते हैं- कि परलोकभी है, स्वर्गभी, नरकभी, तथा उनके सुख दुःख भोग भी, हैं । तृणजलौका का दृष्टान्त तो मरणानन्तरही नये स्थूल शरीरका धारण नहीं बतलाता है। वह सर्वथा असम्भव है । वह तो यही समझाता है कि जीवका मन अनेक विकारोंका पुंज है। देहान्तके समय वह अनेकजन्मोंके सञ्चित और प्रारब्धकर्मोंकी वासनाओंके अधीन होकर मायाके द्वारा रचेहुए अनेक पांचभौतिक शरीरोंमेंसे जिस किसी शरीरके चिन्तनमें तल्लीन होता है । और मान बैठता है कि यह मैं हूं, स्वर्गनरकादिभोगोंके पश्चात् उसे वही शरीरग्रहण करके जन्म लेना पडता है । अर्थात् जीवके मनने अविद्यावश होकर पूर्वशरीरत्यागके पहिलेही दूसरे शरीरका साधन किया हुआ होता है। फिर वह आतिवाहिक शरीरके द्वारा पारलौकिक सुख दुःखका अनुभव करके उस पूर्ववासनार्जित (पूर्वसिद्ध) शरीरका ग्रहणकरके जन्म लेताहै। यही तृणजलौकाके दृष्टान्तका आशय है ॥ तथा जीवात्मा तबतक स्थूलशरीरको नहीं त्यागता, जब तक कि कर्मवश पृथक् ठहरे हुए उसी शरीरके

अविनाशी सूक्ष्म और कारणशरीरका ग्रहण नहीं करता है। जैसेकि गीतामें कहाहै-शरीरं यदवाप्नोति० १५ । ८ । यही सूक्ष्मशरीर परलोकमें जानेके योग्य तथा स्वर्गादिभोगके योग्य है। स्वर्गादिभोगोंके लिये सूक्ष्मशरीर तैजस (तेजः प्रधान) बनजाता है नरकादियातनाओंके लिये वायुप्रधान यही सूक्ष्मशरीर बनता है। यही आतिवाहिकशरीर भी कहलाता है (जैसे स्वप्नावस्थामें) ॥ वासांसि० इत्यादिभी स्वर्गादिभोगोंके पीच्छे नयाशरीरधारण कहता है। अन्यथा 'ते तं भुक्त्वा० इति,। ते पुण्यमासाद्य इति, स्वर्गद्वारमपावृतम्-पतन्ति पितरस्तेषां० इत्यादिका उत्तर क्या कहाजाय अतः प्रेतोंकि उद्धारके लिए तथा सहायपानेके लिये क्रियादिका करना अत्यावश्यक और लाभदायक है॥ ३. श्राद्धमें दियाहुआ अन्नादिका दानभी पितृलोकमें उन पितरोंकी दशाके अनुरूप ईश्वरके ऐश्वर्यसे परिणत होजाता है।जैसे श्रीनगर काश्मीरसे लण्डनमें भेजेहुए रुपये उच्चाधिकारीकी आज्ञासे श्रीनगरमेंही उपयोगमें लाकर लण्डनमें उसदेशके अनुरूप सुवर्णादिरूपसे ग्रहीताको मिलते हैं। अतः सत्यतः श्राद्धकरना परलोकके हितके लिये है॥ ४. मातापिताआदिकी मुक्तिका पाना जीवित अल्पज्ञ श्राद्धाधिकारियोंको जाननेके वास्ते सन्दिग्ध ही है, अतः मुक्तोंको भी श्राद्धकरना आवश्यकही है। मुक्तोंके श्राद्धादिका फल तो पहिले पितृलोकके अधिकारि-देव वसुरुद्रादित्यादिकोंको प्राप्त होता है, तथा श्राद्ध-

कर्ताको श्राद्धका फल मिलता है। यह प्रायः शास्त्रोंमें स्पष्ट दिखलाया गया है। नैयायिकोंने भी इस बातका अनुमोदन किया है, न्यायमुक्तावलीमें स्पष्ट लिखा है। तथा पित्रादिकी मुक्ति जानकर भी लोकसंग्रहकी इच्छासे अपने कर्तव्यपालनकी आवश्यकतासे श्राद्धादिका करना अत्यन्त आवश्यक है। ५. विष्णुबलि तथा तदन्तर्गत सूर्यबलि तो बहुत अच्छा काम है। परन्तु ऐसीक्रिया करके भी उन पितरोंका श्राद्धादि न छोडना चाहिए। विष्णुबलिका फल तो अपमृत्यु (दुर्मृत्यु) आदिसे परलोकगत पितरोंको श्राद्धादि प्राप्त होनेके लिए याज्ञवल्क्यादिधर्मशास्त्रकारोंने जतलाया है। निर्वाणआदि शैवक्रियाभी मृतकको श्राद्धादिक्रियाके योग्य बनानेके लियेही है। वह क्रिया तो देहेन्द्रियादिसंघातके शुद्धिरूप निर्वाणके लिये ही है, जीवमुक्तिके लिए नहीं, अतः शोधनरूप निर्वाणको मुक्ति समझकर श्राद्धादिके त्यागनेका उद्योग अत्यन्तमूर्खता है ॥

पिण्डदानादिष्वधिकारिक्रमः ॥

शंखः–पुत्रः, तदभावे पत्नी, तदभावे सहोदरः। गौतमः–पुत्राभावे सपिण्डाः, मातृसपिण्डाः, शिष्या वा दद्युः, ऋत्विगाचार्यौ वा। पुत्राश्च द्वादशविधाः, पूर्वाभावे परः परः। तत्रापि औरसाभावे पौत्रः, तदभावे प्रपौत्रः, तदभावे पुत्रिकादिक्रमः। अत एव स्मृतिसंग्रहे–पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकासुत एव चेति ॥ सवर्णासपत्नीजोऽपि ज्येष्ठ एव सवर्ण-

विमातुरपि और्ध्वदैहिकं कुर्यात् । न स्वकीयः पुत्रः कनिष्ठः । असवर्णाजातस्तु न । वर्णान्तरमातुस्तु औरस एव कुर्यात् । सवर्णाजात औरसः पुत्रः सर्वथा पितृकर्माधिकारी ॥ तथा— अपुत्रस्य क्रिया कार्या पिण्डं श्राद्धं तथोदकम् । क्रियालोपो न कर्तव्यः प्रेतस्य गतिकांक्षिभिरिति ॥ भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्या तथैवच । श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे तु सोदरः ॥ एतत्तु पुत्राद्यभावविषयम् ॥ ब्रह्मचारिण उदकादिदाननिषेधो मातापितृव्यतिरिक्तविषयः ॥ क्लीबादीनामुदकदानादावनधिकारः ॥ आत्मघात्यादीनां नाशौचं, नापि उदकदानादिक्रिया । एवं पतितादीनाम् । प्रमादात्तु अग्न्युदकादिभिर्मृतानां अशौचमुदकक्रिया चास्ति ॥ अत एवाङ्गिराः— अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ॥ यस्तु वृद्धादिर्लुप्तभिषक्क्रियो विधिविहितरीत्यात्महत्यां विधत्ते भृग्वग्न्यनशनादिभिस्तस्याशौचं श्राद्धादि च कर्तव्यम् ॥ अविहितमार्गेण मृतानां नारायणबलिं कृत्वा और्ध्वदैहिकं कार्यम् इति केचित् । केचित्तु— 'अज्ञानादथवा क्रोधाद्भयात्कामादिभावतः । विषोद्बन्धनकैर्मृत्युरपमृत्युरुदाहृतः, एतेषां, शृङ्गयादिहतानां विषपाशादिमृतानां मदिरापानमत्तानामुन्मत्तानां प्रेतत्वविनिवृत्तये वर्षान्ते नारायणबलिरुपायः । मंगलं वर्जयेच्चापि वर्षान्तं सकलं कुलम् ॥ तथा— मत्तोन्मत्तयो राजन्मृतयोर्नोदकक्रिया । नाशौचमपि चाद्याद्दिति धर्मानुशासनम् । प्रायश्चित्तं विधायैवं

वर्षान्ते वलि (नारायणबलिं) माहरेदिति ॥ अतः प्रेतकार्ये कृते सति संवत्सरादूर्ध्वं नारायणबलिकालः श्रेयान् ॥ प्रायश्चित्तसमुच्चये कश्यपः–नारायणबलिः कार्यः षण्मासाभ्यन्तरे नहि । षण्मासात्परतश्चात्र प्रकुर्वीत न दुष्यति इति ॥ अनाथप्रेतब्राह्मणदाहे पदे २ यज्ञफलम् ॥ स्नेहान्निर्हृत्य तदन्नमश्नाति तद् गृहे च निवसति यस्तस्य दशाहात् शुद्धिः ॥ तदन्नाभक्षणे त्रिरात्रात् शुध्येत् ॥ निर्हृत्य तदन्नाभक्षणे तद् गृहवासाभावे चैकाहात् शुद्धिः ॥ ब्राह्मणस्य शूद्रनिर्हरणे मासेन शुद्धिः ॥ शूद्रस्य ब्राह्मणनिर्हरणे दशभिर्दिनैः शुद्धिः ॥ संसर्गादशौचापातः संसर्गकारिण एव ॥

संस्कारं विना उपवीतार्पणम् ॥

संस्कारकरणं विनैव प्रेतक्रियार्थे मार्गे नदीतटादौ वानुपनीतस्योपवीतार्पणम्–सुमन्तुः–अनुपेतोपि (अकृतोपनयनसंस्कारोपि) कुर्वीत मन्त्रवत्पितृमेधकम् । यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्चात्रिवत्सरः ॥ वर्षत्रयानन्तरं चूडाभावेपि सर्वमौर्ध्वदैहिकं मंत्रवत् कुर्यात् ॥ वर्षत्रयादर्वाक् कृतचूडोपि शक्तश्चेत् सर्वं मंत्रवत्कुर्यात् ॥ यद्यशक्तोऽकृतचूडो वा तदाग्निदानमेव मंत्रवत्कुर्यादिति व्यवस्था ॥ असंस्कृतेन पुत्रेण पत्न्या चापि समन्त्रकम् । अग्निदाहः प्रकर्तव्यो ह्यन्यत्सर्वं च कारयेत् ॥ अन्यत्प्रेतकर्मादिकं सर्वं पुत्रेणानुपनीतेनापि कार्यमित्यर्थः ॥ अनुपनीतस्य मंत्रोच्चारनिषेधः प्रथमवर्षकृतचूडाशक्तविषयः । तथाचमनुः– नह्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदामौञ्जिबन्धनात् ।

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ स्वधानिनयनं प्रेत-कर्म ॥ मृते पितरि पुत्रश्चेत्संस्काररहितस्तदा। यज्ञोपवीतिनं कुर्युः संस्कारार्थं द्विजात्मजम् ॥ षण्मासाभ्यन्तरे तं यज्ञोप-वीतसंस्कारयुक्तं कुर्यात् ॥ पुत्रसद्भावेऽन्यस्य प्रेतकर्मनिषेधः— पुत्रेषु वर्तमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधाम्। अनुकल्पो ह्यपुत्रस्य श्राद्धं कुर्यात्स्वनाभिकः इति ॥ अस्थिक्षेपणं गङ्गायाम्—

अस्थिक्षेपणम् ।

गंगातोयेषु यस्यास्थि प्लवते पुण्यकर्मणः । न तस्य पुनरा-वृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन ॥ दशाहाभ्यन्तरे यस्य गंगातोयेऽस्थि गच्छति । गंगायां मरणे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात् ॥ अ-स्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकम्। अब्दमध्ये न कुर्वी-त कुर्वन्चेत्पितृहा भवेत् ॥ अस्तङ्गते गुरौ शुक्रे तथैव चा-धिमासके। गंगायामस्थिनिक्षेपं न कुर्यादितिगौतमः। दशाहा-भ्यन्तरे न दोषः ॥ धर्मचिन्तामणौ–भागीरथी देविका उत्त-रमानसं च (काश्मीरस्थं) अस्थिक्षेपणे पापहरं स्वर्गदं चै-तत्त्रयम् । जाह्नव्या देविकायाश्च श्रेष्ठमुत्तरमानसम् । मोक्ष-दंचैतत्। पद्मवाक्यं–जाह्नवी देविका राजन्मानसं चोत्तरं सरः। अस्थिक्षेपे द्वयोः साम्यं विशिष्टं मानसं सरः। अस्थ्नां संच-यनं कार्यं शुक्लाष्टम्यां च नान्यथा। भाद्रस्य परविद्धायां क्षि-पेद्वर्षे गते सति इति वचनं भागीरथ्यादौ अस्थिक्षेपणविष-यम् । उत्तरमानसे त्वब्दमध्येपि अस्थिक्षेपः । अस्थिक्षेपे आमश्राद्धमेकपुरुषकम् । तत्पश्चाद् द्वादशदैवतं, विप्रभोजन

चेति । स्वार्थं द्विजार्थं च पाकद्वयकर्तॄणां श्राद्धे पुत्रप्रत्वादि-
त्वयः । दशाहाभ्यन्तरे एव गंगातोयेऽस्थिक्षेपोऽनन्तफलदः ॥
प्रयागादौ भागीरथ्यवच्छिन्नप्रदेशेऽस्थिक्षेपे फलातिशयः । भा-
द्रशुक्लाष्टम्यां सप्तमीसहितायामस्थिक्षेपनिषेधः ॥ किंतु नव-
मीविद्धा विशिष्टा ॥ स्वस्वगृह्यानुसारेण चतुर्थे दिवसे द्विती-
ये वाऽस्थिसंचयव्यवस्था । तेषां च गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः ।
अस्पृश्यत्वलक्षणाशौचनिवृत्तिः । देवलः— दशाहादित्रिभागेन
कृतेऽस्थिचयने क्रमात् । अंगस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्व-
दर्शिनः ॥ न त्वस्थिसंचयनाभावे एतत् ॥ कर्मानधिकारलक्षणं
त्वशौचं स्वस्वाशौचकालानन्तरं स्नानादिभिरपगच्छति । [१.
श्राद्धादिके करनेके अधिकारियोंको शंखऋषि कहता है ।
पुत्र, उसके अभाव पर पत्नी, उसके अभाव पर सहोदर, ॥
गौतम कहता है-पुत्र, उसके अभावपर सपिण्ड, मातृपक्षके
सपिण्ड, तथा शिष्य, पिण्डदान करनेके अधिकारी हैं ॥
तथा ऋत्विक् और आचार्य भी ॥ द्वादशविध पुत्रोंमें से पहि-
ले २ के अभाव पर पीछला २ अधिकारी है । पुत्रोंके अ-
भावपर पौत्र, उसके अभावपर प्रपौत्र, उसके अभावपर
पुत्रिकाआदि क्रमसे हैं । २. प्रेतकी गति परलोकमें अच्छी
हो, ऐसा चाहनेवाली पत्नी भी अपुत्र पतिको, तथा अपुत्र
पत्नीको भी पति क्रिया करे । तथा श्वश्रू श्वशुरादिको स्नुषा,
उसके अभावपर सहोदर, क्रिया करे ॥ यह भी पुत्रादिके
अभावपर लिखा है ॥ ३. ब्रह्मचारीको उदकादिके दानका

निषेध मातापितासे औरोंके विषय पर लिखा है॥ ४. नपुंसकादिको उदकदानादिका अधिकार नहीं है। ५. आत्महत्या करनेवालोंका अशौच नहीं है। उनको उदकदानादि भी न करना चाहिए। ६. आत्महत्याकी इच्छाके विना प्रमादसे जो अग्नि वा जलादिसे मरगये हों, उनका तो अशौचभी है, और उनको क्रियाभी है॥ ७. परंतु जो वृद्धादि, विधिविहितरीतिसे अनशनआदिके द्वारा आत्महत्या करते हैं, उनका भी अशौच है, तथा क्रिया भी है॥ ८. विधि छोडकर आत्महत्या करने वालोंको तो नारायणबलि करके और्ध्वदैहिक करना चाहिए॥ ऐसे प्रेतको क्रियाकी योग्यता प्राप्तहोनेकेलिये पहिलेही नारायणबलि कई कहते हैं, कई षण्मासोंके पीछे, कई प्रथमवर्षके पीछे कहते हैं॥ पीछला पक्ष तो सर्वसम्मत है॥ ९. अनाथ ब्राह्मणप्रेतके दाह करानेसे पद २ पर यज्ञका फल है॥ १०. जो स्नेहसे किसी प्रेतकी दाहादिक्रिया करनेका भागी बनकर उसके गृहमें निवास करे, और उसका अन्न खावे, उसे दस दिनका अशौच लगता है॥ अन्न न खानेपर तीन रातसे शुद्धि है॥ दाहादिक्रियाका सहचर बनकर उसका अन्न न खावे, और उसके घरमें निवासभी न करे, उसको एकदिनसे शुद्धि होती है॥ ११. ब्राह्मणको, यदि शूद्रका निर्हरण करे, एकमासका अशौच लगेगा। शूद्रको, यदि ब्राह्मणका निर्हरण (श्मशानमें लेजाना) करे, दसदिनोंसे शुद्धि होती है॥ १. माता

वा पिताके मरनेपर यदि पुत्र उपनयनसंस्कारके रहित भी हो, उसको यज्ञोपवीत क्रियामार्ग पर डालकर उनकी क्रिया कराई जावे ॥ परंतु पीछे छःमासके अन्दर उसको यज्ञोपवीतका संस्कार कियाजावे ॥ २. पुत्रके होने पर और किसी सपिण्डादिसे क्रियाका कराना निषिद्ध है ॥ ३. गंगाके प्रवाह पर जिस प्रेतकी हड्डियां छोडी जावें, ब्रह्मलोकसे उस प्रेतकी पुनरावृत्ति नहीं है ॥ मरनेके दसदिनोंके भीतर जिसका अस्थिक्षेप गंगाजलमें हुवा हो, वह गंगामें मरनेका पुण्यफल पाता है ॥ अस्थिक्षेप, गयाश्राद्ध, अपरपक्षका श्राद्ध, मरनेके वर्षमें न करना-चाहिए ॥ गुरु, शुक्र, का अस्त तथा अधिमास अस्थिक्षेपमें त्यागना चाहिए । परंतु मरनेके दसदिनोंमें दोष नहीं है ॥ धर्मचिन्तामणिमें कहा है कि— भागीरथीगंगा, देविका, तथा उत्तरमानस, (काश्मीरकी हरमुकुटगंगा) यह तीनों अस्थिक्षेपणसे उस प्रेतको पापहारक तथा स्वर्ग देनेवाले हैं। विशेषतः उत्तरमानस मुक्तिदायक है । प्रथमवर्षके पीछे जो अस्थिक्षेपणविधि कही है वह भागीरथीकेलिए है । उत्तरमानसकेलिए प्रथमवर्षमें भी विधि है । किंतु मरनेसे दसदिनके अन्दर गंगाजलमें अस्थिक्षेपसे अनन्तफल है। प्रयागपर भी भागीरथीसे अवच्छिन्नप्रदेशमें ही अस्थिक्षेपकरनेसे महापुण्य है ॥ भाद्रशुक्लाष्टमी, जो नवमीविद्धा हो, पर अस्थिक्षेप करना चाहिए। अस्थिक्षेपका श्राद्ध आमाघसे एकपुरुषक करना चाहिए। उसके

अनन्तर द्वादशदैवत श्राद्ध तथा ब्राह्मणभोजन करना चाहिए। चौथेदिन अस्थिसंचयकी व्यवस्था है। उससे अस्पृश्यत्वलक्षण अशौचकी निवृत्ति होती है। कर्मोंपर अधिकार न होने रूप अशौच तो नियत अशौचकालके पीच्छे हटता है॥]

मरणवर्षे निषिद्ध कार्याणि ॥

महातीर्थेषु गमनमुपवासव्रतानि च। अब्दमध्ये न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥ प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। न दैवं नापि वै पित्र्यं यावत्पूर्णो न वत्सरः ॥ पितरि प्रैत्यमापन्ने लुप्यते पैतृकी क्रिया। अथ मातुर्विपत्तिः स्यात्पितृकार्यं न लुप्यते ॥ तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धमन्यच्च पैतृकम्। अब्दमध्ये न कुर्वीत महागुरुविपत्तिषु ॥ गयाश्राद्धं, मृतानां तु पूर्णे त्वब्दे प्रशस्यते ॥ शुक्रस्यास्तमने चैव देवेज्यस्य तथैवच। प्रेतकार्यं न दुष्येत, प्रथमं वत्सरं विना–गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः। अधिमासे जन्मदिनेऽप्यस्ते च गुरुशुक्रयोः ॥ गोदावर्यां गयायां च श्रीशैले ग्रहणद्वये। सुरासुरगुरूणां च मौढ्यदोषो न विद्यते ॥ [मरणेके वर्षमें कई कार्योंका निषेध-पिताके मरणकालके वर्षमें अत्युत्तमतीर्थों पर न जाना चाहिए तथा उपवास और व्रतोंका नया आरम्भ न करना चाहिए॥ जिसके पिताका देहान्त हुआ हो, उसको चाहिए कि उस वर्षमें महायज्ञआदि देवोंका काम, तथा सारेपितरोंकी श्राद्धक्रिया न करे ॥ तथा माताके मरनेपर यज्ञादि और मातृपक्षकी श्राद्धक्रिया त्यागदेवे।

पिताके मरनेके वर्षमें सारी पितृक्रियाका लोप होजाता है, माताके मरनेके वर्षमें मातृपक्षकी श्राद्धक्रियाका लोप होजाता है, परंतु पितृपक्षका वार्षिकश्राद्धादि अवश्य करना चाहिए॥ तथा मातापिताके मरनेके वर्षमें तीर्थश्राद्ध गयाश्राद्ध-आदि भी न करना चाहिए॥ गयाश्राद्ध तो उस वर्षके पूर्ण होने पर प्रशंसनीय है ॥ शुक्र तथा बृहस्पतिके अस्तकाल पर भी प्रेतकार्य श्राद्धादि करनेका दोष नहीं है । पहिले वर्षके विना गयामें सर्वकाल श्राद्धकरना विधि है। यद्यपि अधिमास, जन्मदिन, तथा गुरु और शुक्रका अस्तभी हो॥]

एकोद्दिष्टादि ॥

१. एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु नानुशब्दो विधीयते (यथा–ये चात्र त्वानु इति)। स्वधाकारं न कुर्वीत कर्म चात्र न लुप्यते॥ श्राद्धारम्भे तथा चान्ते ह्यासनादौ तथैव च । एकेनैव कुशाग्रेण कर्मैकेन तु विष्टरम् ॥ पृच्छायामासने षष्ठी द्वितीयाक्षयकर्मणि । अन्यत्र प्रथमा ज्ञेया चैकोद्दिष्टे विधानतः ॥ वीराम्नरहितं यच्च भूमिस्वामिविवर्जितम् । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ॥ अन्यत्र तूक्तम्– नवश्राद्धादिश्राद्धेषु तद्वत्प्रेतक्रियासु च । कर्षूष्वन्वष्टकास्वत्र वर्जयेद्भूमिस्वामिनम् ॥ अस्वामिकेष्वरण्येषु चाटव्यां पर्वतेषु च । चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे वर्जयेद्भूमिस्वामिनम् ॥ इत्यादि वचनपार्थक्यादेकोद्दिष्टश्राद्धे केचिद्भूमिस्वामिनं दास्यन्ति केचिन्नेति ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ह्यगस्त्यो बलिस्तथा [illegible] वराहो वामनश्चेति

भूमिस्वामीति वै स्मृतः ॥ एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् । आवाहनाग्नौकरणरहितं चापसव्यवत् ॥ चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदन्तरास्तावदधः खाता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्यात् । कर्षूसमीपे ऽग्नित्रयमुपसमादध्यात् । खराग्निः- मृत्स्थले प्रतिष्ठापितोऽग्निः ॥ वस्त्रालंकारशय्याद्यं पितुर्यद्वाहनादिकम् । गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥ मासिकानि दशैकं च आद्यषाण्मासिके तथा । त्रैपाक्षिकाब्दिके चैव श्राद्धान्येतानि षोडश ॥ एकादशेऽहनि आद्यं श्राद्धम् । त्रैपाक्षिकं पंचपाक्षिकं च । षाण्मासिकपदेन ऊनषाण्मासिकं गृह्यते । आब्दिकपदेनोनाब्दिकश्राद्धं । मासिकानि दशैकं चेति मिलित्वा षोडशश्राद्धानि ॥ षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वेद्युरेव ते । मासिकानि स्वकीये तु दिवसे विदधीत वै ॥ नवश्राद्धानि देयानि यथाकालं यथाक्रमम् । यस्यैतानि न दीयन्ते चैकोद्दिष्टानि षोडश । पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि । अलब्ध्वा तु नवश्राद्धं प्रेतत्वाच्च न मुच्यते । अर्वाक्तु द्वादशाहस्य लब्ध्वा तरति दुष्कृतम् ॥ [सारे श्रद्धालु इस अधो लिखित मंत्रका अर्थ पूछते हैं अतः यहां लिखा-जाता है ।] कुम्भो वनिष्टुर्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भो अन्तः साशिर्व्यक्तः शतधार उत्सो दोहन कुम्भीं स्वधां पितृभ्यः ॥ स कुम्भो वनिष्टुः- जलस्य जनिता—उत्पादको जलपूर्ण इति यावत्, यस्मिन्-कुम्भे अग्रे-पूरणोत्सर्गविवरे मुखभागे इत्यर्थः, उत्सः-वारिप्रवाहः शचीभिः-मन्त्रविशिष्टैः

कर्मविशेषैः व्यक्तः-प्रकाशमानः तथा म्राशिः-प्रकटो दृष्टः, यथा योन्यां-जननद्वारेऽन्तर्गर्भः शच्यादिदेवताभिः प्रकाशमानः प्रकटो दृश्यते। स एषोऽल्पप्रमाणे कुम्भे स्थितोऽपि उत्सो जलप्रवाहः श्रद्धातिशयात्कर्मवैशिष्ट्याच्चानन्ततामाप्नुवन् शतधारः-शतं धारा यस्य स तादृशो भूत्वा पितृभ्यः-प्रेतादिपितॄणां दोहेन-कामप्रपूरणेन वेदनानिवृत्तिरूपेण शान्तिसुखमयेन च स्वधां-स्वधारूपो भवतु (अत्र प्रथमार्थे द्वितीया) कुम्भीमित्युत्सस्य विशेषणम्-कोर्भूमेर्भूरुत्पत्तिरस्मात्, अप एव ससर्जादावित्यादिवचनाज्जलादेव भुव उत्पतिः। (अत्रापि प्रथमार्थे द्वितीया)॥ भावार्थः-गर्भाशयेऽल्पप्रमाणमपि बीजं कालतो वीररूपतामाप्नुवत् ईश्वरानुकम्पया जगति महाकार्य-करणसमर्थं यथा जायते। तथैवाल्पप्रमाणमपि कुम्भस्थमिदं जलं मंत्र श्रद्धातिशयमहिम्ना परलोके शतधारजलप्रवाहं भूत्वा प्रेतादिपितॄणां कामान्प्रपूर्य तत्तृप्तये स्वधा भवतु इत्यर्थः॥ [भाषार्थ यह है- कि गर्भाशयमें अल्पप्रमाणभी ठहरा हुआ बीज जन्मानन्तर वीररूपता पाकर ईश्वरकी कृपासे जगत् में बडे २ दुष्करभी कार्योंके करनेके वास्ते जैसे समर्थ होजाता है- वैसेही कुम्भमें दिया हुआ अल्पप्रमाणभी यह जल मंत्रादि तथा श्रद्धातिशयकी महिमासे परलोकपर अनन्तधाराओंवाला जलप्रवाह बनकर मेरे पितरोंकी सब कामनाओंको सम्पूर्णकरके उनकी परा तृप्तिके लिए सदा स्वधारूप बने॥] [१. सार एकोद्दिष्टश्राद्धोंमें 'ये चात्र त्वानु,

इत्यादिका उपयोग नहीं है। स्वधाकारभी नहीं है, श्राद्धके आरम्भ तथा अन्त और आसनादि पर एकही कुशाग्रसे क्रिया करनी चाहिए, विष्टरभी एकही कुशाग्रसे करना चाहिए ॥ पृच्छा तथा आसन पर षष्ठी, का उपयोग करना द्वितीयाका अक्षयपर तथा प्रथमाका अन्यत्र, यह एकोद्दिष्टमें विधि है ॥ किसी स्मृतिकारने लिखा है कि- मूलपुरुष (भूमिस्वामि पिण्ड) के बिना श्राद्धादि आसुर कहे जाते हैं, अतः एकोद्दिष्टमें भी यह रखना चाहिए। कई स्मृतिवाक्य ऐसे हैं। कि- नवश्राद्धादि तथा प्रेतक्रिया, और अन्वष्टकादिमें, जिस भूमिका कोई विशिष्टस्वामी नहो, ऐसे वन पर्वतादिमें, और चन्द्रसूर्य ग्रहणके श्राद्धोमें, एवं तीर्थश्राद्धों पर भी भूमिस्वामिपिण्ड न रखना चाहिए ॥ इसलिए एकोद्दिष्टादिका मूलपुरुष वैकल्पिक है ॥ ब्रह्मादिदेव ही भूमिस्वामी कहे जाते हैं। अतः वही इस पिण्डके भागी हैं॥ एकोद्दिष्टमें विश्वेदेव नहीं होते हैं। अर्घ्यादिमें एकही विष्टर है। आवाहन नहीं है। सोमाय इत्यादि मंत्रोंसे हवन नहीं है॥ अन्वष्टकाकी कर्षूओंको चार अङ्गुलकी विशालता (भीतरी जगह), कर्षूकाअन्तर भी चारअंगुलका, हो। चारअंगुल नीचे खोदकर एक वितस्ति (१२ अंगुल) की लम्बी बनानी चाहिए ॥ मृत स्थलपर प्रतिष्ठापित अग्निको खराग्नि कहते हैं॥ मातापितादिका जो नये वस्त्र, अलंकार तथा शय्या और वाहनादि हों, वह श्राद्धभोक्ताको गन्धमालादिसे पूजनकरके

अर्पण करना चाहिए । ग्यारवें दिनका श्राद्ध, तथा त्रैपाक्षिक, पंचपाक्षिक, ऊनषाण्मासिक, ऊनसांवत्सरिक और ग्यारह मासिक, षोडशश्राद्ध कहे जाते हैं॥ इनमेंसे ऊनश्राद्ध मासिकसे पूर्वदिन परही करनें चाहिए॥ षोडशश्राद्धोंके तथा नवश्राद्धोंके न करनेसे प्रेत प्रेतत्वसे मुक्त नहीं होता है॥]

मरणानन्तरकृत्यम् ॥

मरणानन्तरकालकर्तव्यविषयकं किंचिल्लिख्यते ॥ १. दरिद्रोऽपि न दग्धव्यो नग्नः कस्यांचिदापदि । केनापि वस्त्रखण्डेनाच्छादितव्यः प्रयत्नतः ॥ यत्र तत्र भवेद्दुःखी यदि नग्नस्तु दह्यते ॥ २. आहिताग्निस्तु यो विप्रो दह्यते चेद्वृथाग्निना । ब्राह्मण्यात्स परिभ्रष्टः शूद्रयोनिषु जायते ॥ आहिताग्निः पत्नयागधारी ॥ ३. अन्वष्टकायां लवण-श्राद्धे प्रेतक्रियासु च । नवश्राद्धादिके चैव कलशं वर्जयेद्बुधः ॥ ४. चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा । यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥ अनुदकमधूपं च गन्धमाल्ये विवर्जयेत् । नवश्राद्धममन्त्रं च पिण्डोदकविवर्जितम् ॥ अनुदकमित्यवनेजनस्य निषेधः । नार्घ्यस्य । धूपगन्धमाल्यानां च पिण्ड एव निषेधः । न ब्राह्मणसपर्यायाम् । पिण्डोदकविवर्जितमिति पिण्डपरिषेकस्याभावः ॥ ५. एकचित्यां यदा दाहो दम्पत्योर्मरणे भवेत् । एकपाकं प्रकुर्वीत पिण्डान्दद्यात्पृथक् पृथक् ॥ ६. वामस्कन्धे समादाय प्रेताय सलिलं क्षिपेत् । इदं पुरुषशार्दूल मंत्रमुच्चारयेद्बुधः ॥ वामस्कन्ध इति तान्त्रिकमते ॥

७. प्रेतोद्देशेन यद्दत्तं तत्प्रेतान्नमिति स्मृतम् । तदन्नं नैव भुञ्जीत भुञ्जानः पातकी भवेत् ॥ एतत्तु भोजनपात्रब्राह्मणादिवर्जम् । ब्राह्मणव्यतिरिक्तेभ्यो भोजनादिदाननिषेधात् ॥ धर्मचिन्तामणौ– यद्दीयतेऽत्र प्रेताय वत्सरान्तं स्वपुत्रकैः । तत्प्रेतान्नमिति प्रोक्तं तद्भुजो दूषिता द्विजाः इति सत्यपि निषेधे और्ध्वदैहिके कर्मणि विद्वद्ब्राह्मणभोजनमावश्यकमेव, अन्येषां तु निषेधः ॥ अत्रोपाय उच्यते । प्रेतास्त एव मुख्यतया ज्ञातव्याः, येषामत्मज्ञानादिवैमुख्यं भ्रूणहत्यादिसद्भावश्च । सत्कर्मनिरताश्च प्रेता गौणाः । तेषां मलस्य पुत्रकृताभिः सत्क्रियाभिर्नाशे सति प्राप्ते च निर्दोषत्वे द्विजानां प्रेतान्नभोजने न दोषः ॥ उक्तंच "स्फटिकादेर्यथा नाशं मलमाप्नोति निश्चितम् । संस्कारेण, तथा नृणां क्रियाभिर्न भवेन्मलम् ॥ सुशुद्धप्रकृतित्वं हि क्रियाभिः साध्यते द्विजैरिति,, "येषां क्रियात्वनिष्पन्ना तदन्नं भुञ्जते च ये । ब्राह्मणास्ते बहिष्कार्याः प्रायश्चित्तं विना सदा,, अन्यदपि–विप्रान्नं दूषितं तस्मान्मासिकेऽपि न जातुचित् । सांवत्सरिकवत्तत्स्याद्दूषितं नैव कुत्रचित् । एवं चतुर्थदिवसेऽपि दुहित्रादेरन्नं शुद्धम् ॥ ८. नाम्नावधिकृता ये च स्युः शांडिल्यादिगोत्रजाः । क्रियादौ तु कृते तेषामप्यन्नं दूषितं नहि ॥ ९. चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे नवमैकादशे तथा । नवश्राद्धेषु यद्दत्तं तद्भोजी श्वा भवेत् खग ॥ १०. चतुर्थेऽहनि यद्दत्तं पुत्र्या तदात्मजेन वा । तदन्नमप्यगर्ह्यं स्यात् क्रियासंस्कारसम्भवात् ॥ ११. कन्यायां मृतयोः पित्रोस्तद्वहमासौ

चमिष्यते । ततश्चतुर्थं एवाह्नि चरेच्छ्राद्धं विधानतः ॥ १२. तण्डुलप्रसृतिं तत्र द्विः प्रक्षाल्य पचेत्स्वयम् । सपवित्रतिलैर्मिश्रं केशकीटादिवर्जितम् ॥ १३. यावदब्दं च यो दद्यादुदकुम्भं सहान्नकम् । श्रद्धया प्रेतमुद्दिश्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १४. न विप्रः स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् । अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥ १५. सन्ध्यायां वा तथा रात्रौ दाहः पाथेयकर्म च । नवश्राद्धं च नो कुर्यात्कृतं निष्फलतां व्रजेत् ॥ १६. प्रचेताः- स्नानं प्रेतस्य पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं भवेत् । नग्नदेहं दहेन्नैव किंचिद्देयं परित्यजेत् ॥ श्मशानवास्यर्थं वस्त्रखण्डादि किंचिद्देयम् ॥ दाहानन्तरं प्रेतस्य ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः । अपनः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥ सव्येतराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वीरन् ॥ नामगोत्रे समुच्चार्य त्रिः प्रसेकं कुर्युः प्रेतस्तृप्यतु ३ ॥ दिने दिनेऽञ्जलीन्पूर्णान्प्रदद्यात्प्रेतकारणात् । तावद्वृद्धिश्च कर्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते ॥ एवं मातामहादिष्वपि ॥ सख्यादिषु तु स्वेच्छया ॥ पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं । पिण्डयज्ञस्य प्रक्रियया प्राचीनावीतित्व-तिलदर्भादिसहितत्वरूपया । पिण्डदानं चासंस्कृतानां भूमौ, संस्कृतानां तु कुशेषु ॥ यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डं च दद्युरिति विष्णुः ॥ पारस्करः- प्रेतेभ्यः सर्ववर्णेभ्यः पिण्डान्दद्युर्दशैव तु ॥ पिण्डान्नद्यां क्षिपेत् । तदभावे प्रशस्तोदकाशयेषु क्षिपेत् । यत्राशौचस्य ह्रासस्तत्रापि दश पिण्डा दातव्याः ॥ अशौचस्य च ह्रासेऽपि

पिण्डान्दद्याद्दशैव चेति शातातपः ॥ दशाहको द्रव्यादिनियम एक एव । प्रथमेऽहनि यद् द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहकमिति ॥

१७. अथ देशान्तरगतस्य जीवद्वार्तानाकर्णने–तत्र पितृविषये जातूकर्ण्यः, पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैववागतिः । ऊर्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात्कुर्यात्तत्प्रतिरूपकम् ॥ कुर्याच्चस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ॥ पितृव्यतिरिक्तविषये बृहस्पतिः–यस्य न श्रूयते वार्ता यावद् द्वादशवत्सरम् । कुशपुत्रकदाहेन तस्य स्यादवधारणम् ॥ अस्य च पैतृमेधिकारम्भकालनियमस्त्वज्ञातमरणदिनस्य सांवत्सरिककालनियमवद्विज्ञेयः । सच श्राद्धप्रकरणे वक्ष्यते ॥ एवं पैतृमेधिके कृते यदि जीवन्नागच्छेत् तदा तं घृतकुम्भे स्थापयित्वा शुभलग्ने उत्थाप्य जातकर्मादिभिश्चूडाकरणान्तैः संस्कृत्य पुनरुपनयनविधानेनोपनीय कचन पर्यन्ते द्वादशाहमशक्तौ त्रिरात्रं वा व्रतं कारयित्वा समावर्तनानन्तरं पूर्वस्थितां भार्यां तदभावेऽन्यां वोद्वाहयेत् ॥ यथाह वृद्धमनुः– जीवन्यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे नियोज्य तम् । उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् । द्वादशाहव्रतं कुर्यात् त्रिरात्रमथवास्य तु । स्नात्वोद्वहेत तां भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥ इत्यादि ॥

श्राद्धप्रकरणम् ॥

अपराह्णः पितृणाम् । सच पंचधा विभक्ते दिने चतुर्थो भागस्त्रिमुहूर्तकः । अह्नो हि पञ्चदशमुहूर्तरूपस्याष्टमो मुहूर्तः कुतपः । ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपञ्चकं

वापि स्वधावाचनमिष्यते ॥ चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं कुरुते नरः । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं दाता च नरकं व्रजेत् ॥ भोजनार्थं श्राद्धे ब्राह्मणसंख्या मनुना व्यवस्थापितापि प्रशंसापरैव । नाधिकनिषेधार्था। एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वा भोजनार्थमुपवेशयेत् । वृद्धौ फलभूयस्त्वम् । न त्वेवैकं सर्वेषामिति-गृह्यकृत् शौनकवचनात् ॥ भोजनप्रदेशः क्रमद्वयपरिमितश्चतुरश्रस्त्रिरेखकः ॥ वृद्धिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः। नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च ध्वनिरोचकौ। पुरूरव आर्द्रवश्च पार्वणे समुदाहृताः ॥ भोजने-द्वौ पादौ द्वौ तथा हस्तौ मुखं चैव तु पंचमम् । भाजनं च तथा भूमिः सप्तार्द्रो भोजने स्मृतः ॥ संध्याहीने व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते । दूयमानं वदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥ श्राद्धमहिमा-आयुः प्रजां धनं विद्यामित्यादि ॥ श्राद्धे भुवि अन्नविकरणेन पिशाचत्वमागतास्तृप्यन्ति । स्नानवस्त्रनिष्पीडनजलेन भूमिगतेन तरुतां गतास्तृप्यन्ति । श्राद्धे गन्धाम्भः कणिकाभिर्देवत्वमागता आप्यायिता भवन्ति। असंस्कृता बालादयो विकरान्नजलाशिनः ॥ आद्याहाद्द्वादशाहाच्च मध्ये याः स्युः क्रिया मताः । पूर्वास्ता, मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥ प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥ पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राद्यैरेवचोत्तराः । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथेति ॥ पुत्राद्यैर्भ्रातृसन्तत्यन्तैः ॥ 'पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो

वा तद्वद्वा श्राद्धसन्ततिः ॥ इति तेनैवोक्तत्वात् । (इससे यह स्पष्ट है कि धनहारी दौहित्रको सपिण्डीकरण भी करना चाहिए ॥) दौहित्रा अपि त्रिविधक्रियाकरणार्हा इत्यर्थः ॥ दौहित्रे तु भविष्यत्पुराणे विशेषः-यथा व्रतस्थोपि सुतः पितुः कुर्यात्क्रिया नृप । उदकाद्या महाबाहो दौहित्रोपि तथार्हति ॥ मातामहश्राद्धाधिकारे पुलस्त्यः-मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः । तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः ॥ पितृवच्छ्राद्धं पार्वणम् । अत्र कंचिदपवादमाह कात्यायनः-कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथान्यच्छ्राद्धषोडशम् । प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥ कर्षूसमन्वितं-सपिण्डीकरणम् । अयं च विवेकः । यस्तु धनहारी दौहित्रः स नवश्राद्धादिकमपि कुर्यात् । इतरस्तु अमावस्यादौ षड्दैवतं कुर्यात् । तत्र मातामहश्राद्धाकरणे प्रत्यवैति । नतु सपिण्डीकरणादौ-इति ॥ (इसका आशय यह है कि इतर अधनहारी दौहित्रको श्राद्धके न करनेका महापाप है । परंतु सपिण्डीकरण न करनेमें कोई पाप नहीं है । धनहारी दौहित्र तो नवश्राद्धआदि सारा क्रियाकलाप दाहारम्भसे लेकर करे । और सपिण्डीकरणभी करे । न करनेमें धनहारी दौहित्रको प्रत्यवाय है ॥) दैवासनेष्वासनस्य दक्षिणतो दर्भान्ददाति । पित्र्ये तु पश्चिमतो (उदङ्मुखस्य ब्राह्मणस्य वामत इत्यर्थः) द्विगुणीकृतान्भुग्नान्दर्भान्ददाति ॥ अर्घ्यं दत्त्वा ब्राह्मणहस्तगलितार्घोदकानि (सद्भावात्) पात्रस्थान् जलशेषान् एकस्मि

न्पितृपात्रे कृत्वा यथाविधि पितृभ्यःस्थानमसीति तत्पात्रम-धोमुखं करोति दक्षिणाग्रेषु कुशेषु (अधो-भूम्यां न फलकादौ) तस्योपरि अर्घ्यपात्रपवित्राणि निदध्यात् । अथ गन्धादिपूजा ॥ पश्चाच्च संस्रावपात्रमुत्तानं कृत्वा ताभिरद्भिः (भूमावविशिष्टाभिः) पुत्रकामो मुखमनक्ति । ततो विष्टररूपपितृविसर्जनं वाजेवाजे इति । अन्येषां गृह्ये पितृपात्रमुत्तानमेव पात्रान्तरेण पिहितं स्थापनीयमेवेति विहितं ॥ श्राद्धे उपानद्दानेन दिव्यचक्षुर्लाभः । रथलाभश्च ॥ कमण्डलुदानेन धेनुलाभः । पादुकादानेन यानानि । छत्रदानेन प्रासादः । यज्ञोपवीतेन ब्रह्मदानफलम् । लवणपूर्णपात्रदानेन रसभक्ष्यसौभाग्यलाभः । राजतेन सौवर्णेन तदुभयाक्तेन वा पात्रेण दत्तेन दातुरनन्तोऽक्षय्यः स्वर्गादिः । पितॄनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥ राजतैर्भाजनैरेषामपिवा राजतान्वितैः । वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥ औपसदेऽग्नौ अग्नौकरणहोमः आहिताग्नेः । औपसदश्च गृह्याग्निः । अनाहिताग्नेस्तु विप्रकरे होमः ॥ पित्र्ये यः पंक्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः । हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं (अमन्त्रकं) पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ (इति सर्वं प्राचीनावीतिना कार्यं) । तदेतदुक्तं मिताक्षर्यादिग्रन्थेषु 'पित्र्ये प्राचीनावीती विष्णो कव्यं रक्षेति, । ततः परिवेषणम्-परिवेषणमिष्टं स्याद्भार्यया पितृतृप्तये । फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वयं च परिवेषणे ॥ पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् । विप्रान्तिके पितृन्ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ एक-

कस्य भोक्तुर्भोजनार्थमुपकल्पितो भागो ऽन्नस्य वर्धितम् ॥ तत्तु प्रदेशान्तरे (पाकशालादौ) हस्ताभ्यामुपसंगृह्य विप्रसन्निधौ पित्रादीन्ध्यायन्स्वयमेवोपनिक्षिपेत् ॥ एतत्तु परिवेषणम् (नत्वन्नानुमन्त्रणम्) । यज्ञोपवीतिना (सव्यस्कन्धस्थितयज्ञसूत्रेण) कर्तव्यम् ॥ अन्नानुमंत्रणं तु प्राचीनावीतिनैव ॥ "अपसव्येन कर्तव्यं पित्र्यं कृत्यं विशेषतः। अन्नदानादृते (परिवेषणं विना) सर्वमेवं मातामहेष्वपि ॥ अपसव्येन यस्त्वन्नं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति (परिवेषणे) । विष्ठामश्नन्ति पितरस्तेच सर्वे द्विजातयः,, इति तु परिवेषणार्थम्। नत्वन्नानुमंत्रणार्थम् ॥ अतो ऽन्नानुमंत्रणमपसव्येन कर्तव्यम् । सव्येन तु परिवेषणम् ॥ यत्किंचित्पच्यते गेहे भक्ष्यं वा भोज्यमेव वा । न भोक्तव्यं पितृणां स्यादनिवेद्य कथंचन ॥ नायसे नायसेनैव श्राद्धे तु परिवेषयेत् ॥ पितृरुच्यनुसारेण चात्मरुच्यनुसारतः । विप्ररुच्यनुसारेण त्रिविधं श्राद्धमीरितम् ॥ (श्राद्धभोजनमित्यर्थः) रुचिरपि विहिते ज्ञेया। द्वौ पाकौ नच कुर्वीत श्राद्धे स्वार्थं द्विजार्थकौ । श्राद्धे द्विपाककर्तॄणां पशुपुत्रधनक्षयः ॥ दत्वान्नं पृथिवीपात्रमितिपात्रानुमंत्रणम् । कृत्वेदंविष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥ अङ्गुष्ठमात्रो विष्णुः राक्षसान्हन्ति, तस्मात् श्राद्धे द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् इति ॥ दक्षिणापात्रम्–कांस्ये शतगुणं प्रोक्तं तदर्धं ताम्रभाजने। रीतिपात्रे तदर्धं तु निष्फलं मृण्मये तथा ॥ पिण्डश्राद्धं परित्यज्य संकल्पं कुरुते यदि । सन्ततेस्तु विनाशःस्यात्सम्पदां हरणं भवेत् (अशक्तस्तु

दोषः) ॥ श्राद्धदिने वस्त्रप्रक्षालनं महादोषावहम् ॥ लौगाक्षिः- पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेवच । (इयमुक्तिः पाकस्य पृथक्त्वार्थम्) तदुक्तं- पितृपाकात्समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धमिति ॥ नच द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टान्हविर्गुणान् ॥ यावदूष्मा भवत्यन्ने यावदश्नन्ति वाग्यताः । तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ दन्तच्छेदं हस्तपानं वर्जयेच्चातिभोजनम् ॥ सोष्मत्वमन्यत्र फलमूलपानकेभ्यः ॥ यस्तु भुक्त्वा पुनर्भुंक्ते यश्च तैलाभिघारितम् । रजस्वलाभिर्यदृष्टं तद्वै रक्षांसि गच्छति । (रजस्वलाहस्तस्पर्शे तु किमु वक्तव्यम्) ॥ घृताभावे तैलमप्यन्यत्र विहितमेवापस्तम्बोक्तेः॥ नियुक्तस्तु तथा श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥ भक्षणकालो मांसस्य- प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया । देवान्पितॄन्समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ श्राद्धे मांसं विवर्जयेदिति यन्निगमवचनं तत्तु कलियुगे ब्राह्मणकर्तृकश्राद्धविषयम् । मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः । मधुप्रदानं शूद्रस्येति श्राद्धप्रकरणे (याज्ञवल्क्यस्मृतौ) पुलस्त्येन विशेषाभिधानात् ॥ द्विजदेवतापित्रुद्देशेन कृतस्य यः शेषस्तस्यत्वभक्ष्यता नास्ति॥ न दोषभागित्युपादानादभक्षणेऽपि प्रत्यवायो नास्तीति गम्यते ॥ परित्यक्तमांसस्य द्विजस्य फलमाह- सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा । गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनादिति ॥ भोज्यान्नाः- गौतमः- प्रसक्तानां स्वकर्मसु द्विजाती-

नां ब्राह्मणो भुञ्जीतेति ॥ जमदग्निपैठीनसी-ब्राह्मणस्य सदाश्नीयात क्षत्रियस्य च पर्वसु। उत्सवेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन ॥ तथा क्लीव चौर वार्धुषिकादयोऽभोज्यान्नाः ॥ गंगाप्रयागगयादितीर्थप्रदेशाः श्राद्धे काम्यदेशाः ॥ श्राद्धकालाः-अमावस्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोयनद्वयम् । द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तिर्विश्ववत्सूर्यसंक्रमः । व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ यदीन्दुः पितृदैवत्ये (मघायां) सूर्यश्चैव करे (हस्ते) स्थितः। तिथिर्वैश्रवणीया च (त्रयोदशी) गजच्छायेति कीर्तिता ॥ मांसापूपफलेक्ष्वादीनां दन्तच्छेदः । हुंकारेण हस्तेन वा गुणवादः । ससुखशब्दं भुक्तिः । भाजने निष्ठीवनं च निषिद्धम् ॥ तथा मुखेनान्नधमनं च ॥ घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्नखच्युतम् । यमस्तमशुचिं प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥ दम्भाहङ्कारक्रोधलोभमोहत्यागश्च भोक्त्रा कर्तव्यः ॥ मनुः- तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा। दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥ विष्णुस्तु तिलादिभिः शाकैः प्रियङ्गुनीवारैर्गोधूमैश्च मासं प्रीयन्ते । एकादश औरभ्रेणाजेन। संवत्सरं तु पयसा तद्विकारैर्वा ॥ श्राद्धार्थमुपकल्पितं याचितव्यं दातव्यं च । अनुपकल्पितं तु न याच्यं नापि देयमितिव्यवस्था ॥ आर्द्रामलकमात्रांस्तु पिण्डान्कुर्वीत पार्वणे । एकोद्दिष्टे बिल्वमात्रं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥ नवश्राद्धे स्थूलतरं तस्मादपितु निर्वपेत् । तस्मादपि स्थूलतरमाशौचे प्रतिवासरम् ॥ तेषु

पिण्डेषु तं हस्तं निर्मृज्याल्लेपभागिनाम् ॥ लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥ अत्र पितरो मादयध्वमिति दर्भमूले करात्रघर्षणम् ॥ वह्नौ हुतेन देवस्थाः पितृस्था द्विजतर्पणे । यमस्थाश्चैव तृप्यन्ति पिण्डैर्दत्तैस्त्रिभिर्भुवि ॥ नरकस्थाश्च तृप्यन्ति विकरेण सदैव हि । मनुष्यस्था दक्षिणाभिस्तृप्यन्ति पितरो द्विज ॥ रौद्राः क्रूरास्तु कङ्कालाः पिण्डविघ्नकराः किल । ते वै कीलालपा देवि कृता दैत्यास्तु शम्भुना॥ जानुं कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणाः । त्रीन्पिण्डानानुपूर्व्येण साङ्गुष्ठमुष्टिवर्धनान् ॥ पाणिद्वयाभ्यन्तरपूरकानित्यर्थः ॥ पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेपि वा। प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं च चालयेत्॥ समभ्यर्च्योदपात्रं तु (अर्घ्योदपात्रं) तेषामुपरि निक्षिपेत्॥ निर्वर्त्य पितृमेधं तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना । आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण तोषयेत् ॥ श्राद्धं कृत्वा, परे श्राद्धे भुञ्जते ये तु जिह्मलाः । पतन्ति पितरस्तेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः । (द्वितीयस्य श्राद्धे यदि श्राद्धभोक्ता भवेत्)॥ नदीतारं मर्षीलेख्यं घरट्टमुसलध्वनिम् इत्यादिकमपि श्राद्धे विवर्जयेत्। पुनर्भोजनमध्वानं मैथुनाध्ययने तथा। दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभोक्ता विवर्जयेत् ॥ दन्तधावनताम्बूल स्निग्धस्नानं द्विभोजनम्। परान्नं मैथुनं निद्रां (दिवा) श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेत्॥ परान्नभक्षणे प्रतिप्रसवः–दात्रन्नं मातुलान्नं च श्वशुरान्नं तथैव च। पितुः पुत्रस्य [illegible] परान्नं

तत्र कथ्यते ॥ १. श्राद्धप्रकरणे मध्याह्नशब्दोऽह्नो द्विधा विभक्तस्य मध्यभागः ॥ पूर्वाह्णापराह्णशब्दावपि द्वेधा विभक्तस्याह्नः पूर्वापरांशौ ॥ पूर्वाह्णो देवानां, मध्याह्नो मनुष्याणां, अपराह्णः पितॄणाम् ॥ व्यासः– "मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव च सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णश्च तादृशः । सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वकर्मसु गर्हितः ॥ मध्याह्नएव कुतपः– कुं यत्र गोभिः कात्स्न्येंन गोपतिस्तापयेत्क्षणे । स कालः कुतपो नाम श्राद्धं तत्र प्रदीयते ॥ दैवे कर्मणि पित्र्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः, ॥ तिथिश्चान्द्राहोरात्रः । सा च यदा शुद्धा भवति तदा न संशयः । यदा तु विद्धा तदा यत्र सायाह्ने त्रिमुहूर्तव्यापिनी मृततिथिः सा ग्राह्या ॥ 'द्व्यहस्य व्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य यदा तिथिः । पूर्वविद्धैव कर्तव्या (सायं) त्रिमुहूर्ता भवेद्यदि, ॥ 'जनने मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी मता । पित्र्येऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते, ॥ अस्तमय वेलायां–सायंकाले मुहूर्तत्रययुक्तेत्यर्थः ॥ श्रुतिरपि 'तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियते, इति ॥ त्रिधा विभक्तस्याह्नस्तृतीयभागात्मकेऽपराह्णे मुहूर्तत्रयव्यापित्वादपराह्णसम्बद्धापि सा तिथिर्भवति ॥ 'सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितो रवि, रित्येकदेशव्यापित्वेऽपि सम्पूर्णत्वमस्तीति कृत्वा कुतप एवोपक्रमः ॥ एकोद्दिष्टे त्वयं विशेषः–मध्यन्दिने उपक्रमः कर्तव्य इति । स्मर्यते च– 'पूर्वाह्णे दैविकं कार्यमपराह्णे तु पैतृकम् । एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्, इति ॥ २. तत्र यदा ग्रहणदिने

सांवत्सरिकं प्राप्तं तदाह्नासम्भवे आमेन कुर्यात् । एवं चन्द्रग्रहणेपि ॥ ३. भार्याया रजस्वलात्वेऽपि मृताह्ने एव भर्ता पित्रादिश्राद्धमन्नेनैव स्वयं कुर्यात् । नामेन, न कालान्तरे वा ॥ ४. अपुत्रा पत्नी स्वयमेव एककर्त्री यदि रजस्वला भवेत् । तद्विषये तु– 'आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला । पंचमेऽहनि तच्छ्राद्धं, न कुर्यात्तु मृतेऽहनि ॥ अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत्, सा तु कुर्यात्तत्पञ्चमेऽहनि, ॥ इति गौतमस्मरणात् ॥ ५. मृताह्नापरिज्ञाने कालः– तत्र बृहस्पतिः– न ज्ञायते मृताहश्चेत्प्रमीते प्रोषिते सति । मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शः स्यान्मृताहनि ॥ मरणमासस्यामावस्यां मृततिथिकर्तव्यं सर्वं विधेयमित्यर्थः ॥ यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ॥ तदा मार्गशिरोमासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥ दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः । प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा ॥ अत्र दिनशब्दस्तिथिपरः ॥ मरीचिः–श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने ह्यविज्ञाते मृताहनि । कुर्यादन्नेन कृष्णायामेकादश्यां, विधुक्षये ॥ श्राद्धस्य सांवत्सरिकस्य मासिकादेर्वा विघ्ने प्रमादादिना तत्तिथ्यतिक्रमे जाते तदनन्तरभाविकृष्णैकादश्यां दर्शे वा कार्यमित्यर्थः ॥ आशौचेन तु विघ्ने जाते सति अशौचे व्यतीते कार्यम् ॥ तत्राप्यकरणे तदनन्तरभाविकृष्णैकादश्यां दर्शे वा कार्यम् ॥ तदाह ऋष्यशृङ्गः–दैवात्पितॄणां श्राद्धे तु आशौचं जायते यदि । आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते ।

एकादशीदर्शयोः प्रत्यासन्नः कालो ग्राह्यः ॥ ६. जीवत्पितृक-श्राद्धम्-विष्णुः-पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्याद्येषां पिता कुर्यात् तेषां कुर्यात् । पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः करोति तेषां कुर्यात् ॥ पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात् ॥ ७. जीवत्पितृको मातृमृताहनि गयां प्राप्तश्चेत्तत्रापि मातृश्राद्धं कुर्यात ॥ यत्तु-दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकम् । न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणमितिगयाश्राद्धनिषेधकं वचनं, तत्तु गयाश्राद्धोद्देशेन गयां गत्वा श्राद्धं न कार्यमित्येतत्परम् । पूर्वोक्तवाक्यं तु दैवाद्गयाप्राप्तौ सत्यां श्राद्धविधायकम् ॥ ८. अथ हविर्विशेषाः (मदनपारिजाते) ॥ तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा । दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥ क्षत्रियादिविषयं मीनमांसादि चोक्त्वा, संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन चेत्यादि चोक्त्वा 'आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः इति कथितवान् निबन्धकर्ता । अन्ते चाह श्राद्धे मांसोपादानं क्षत्रियादिविषयम् ॥ मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोरिति पुलस्त्यकृता व्यवस्था स्मर्तव्या । स्मर्तव्यं च सर्वत्र कलौ श्राद्धे मांसविवर्जनमित्यादि ॥ छागमेषयोरेवालम्भः कर्तव्यः इतरेषां तु न ॥ ९. आमिक्षायाः श्राद्धादिषु व्रतविशेषु च न कदाचिद्भोजने निषेधः । श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धोत्तरार्धे अध्याय ८७ श्लोके २ । बुद्धीन्द्रियेत्यस्मिन् 'वैश्वदेवी

आमिक्षा, इत्युक्तम् । विश्वे देवा देवता यस्याः सेति देवता-

र्थेऽण्प्रत्ययः । "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेवी आमिक्षा वाजिभ्यो वाजिनं„ इतिश्रुतिः । तप्ते पयसि दधिमिश्रणे कृते यत् ईषत्कठिनं द्रव्यं संपद्यते तदामिक्षापदवाच्यं, तेन विश्वेदेवदेवताको यागो विधेयः। यद् द्रवद्रव्यं तद्वाजिनं, तेन च वाजिदेवताको यागो विधेयः ॥ (तस्मादस्या हविर्वाचकत्वाद् व्रतादिषु भक्षणे न दोषः) ॥ विभाषाहविरपूपादिभ्य, इति सूत्रेण पाणिनिनापि 'आमिक्ष्यं आमिक्षीयमिति' पदद्वयसिद्धावामिक्षाशब्दस्य स्पष्टं हविर्विशेषत्वं दर्शितम् । अतः सर्वथामिक्षा व्रतविशेषेषु श्राद्धादिषु च भोजनार्थमुपयोक्तव्या हविर्विशेषत्वात् ॥ "धानाः करम्भः सक्तवः परीवापः पयो दधि। सोमस्य रूपं हविष आमिक्षा वाजिनं मधु ॥ २१ ॥ पयसो रूपं यद्यवा दध्नो रूपं कर्कन्धूनि । सोमस्य रूपं वाजिनं सौम्यस्य रूपमामिक्षा„ ॥ २२ अध्याय १९ शुक्लयजुर्वेदसंहितायां । उवटभाष्ये आमिक्षा हविषो रूपत्वेन दर्शिता । एवं महीधरभाष्येपि ॥ द्वितीयमंत्रेऽपि वाजिनं सोमस्य रूपत्वेन, आमिक्षा सौम्यस्य चरोः रूपत्वेन च ज्ञापिता ॥ अन्यदपि-श्राद्धभोजने पयोविकाराः सर्वे स्मार्तवचनैः प्रशस्यन्ते । आमिक्षापि पयोविकारानन्या ॥ अत एव धर्मसिन्धौ पयोव्रते (पयोवर्जने) आमिक्षापि पयोरूपत्वाद्वर्जिता ॥ तथाहि पयोव्रते हि पयोविकारस्य पायसादेर्वर्जनम् । दध्यादेः पयोविकारस्यापि न वर्जनम् । प्रकृतिरसोपालम्भानुपलम्भौ हि अत्र कारणम् । तस्मात्पायसे दुग्धरसोपालम्भाद्वर्जनम् ।

अत एवामिक्षायां दधिसत्त्वेपि पयोरूपत्वमुक्तं मीमांसकैः । इति ॥ (तस्मादामिक्षायाः पयोरूपत्वेन सर्वथा श्राद्धादिव्रतेषु भोजनार्थं ग्राह्यत्वमेवेति) ॥ १० घृतेन मासं प्रीणाति। रामठं (हिङ्गु) कर्पूरं मरिचं गुडम्। श्राद्धे शस्तानि। मुद्गाः कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः। बिल्वामलकाम्राणि दाडिमम्। भव्यपालीवताक्षोटखर्जूराणां फलानि च। बिसं कालशाकं सुवर्चलं शाकं दधि क्षीरमित्येतानि प्रशस्तानि ॥ द्राक्षा अलाबुः नारिकेलं शृङ्गाटकं पिप्पली कदलीफलं पेलुफलं कर्कन्धुर्वदरीविशेषः नागरं (शुण्ठी) श्राद्धे एवमादीनि प्रशस्तानि ॥ श्राद्धे वर्ज्यानि-पालक्यं (पालक) कूष्माण्डालावुः (मशेदअल) राजमाषाः (राजमाह) ॥ माहिषं चामरं चैव पयो वर्ज्यं विजानता। आविकं मार्गमौष्ट्रं च सर्वमैकशफं च यत् ॥ भोज्यादिषु-आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेवच। अमेध्यैर्जङ्गमैः स्पृष्टं शुष्कं पर्युषितं च यत्॥ द्विःस्विन्नं परिदग्धं च तथैवाग्रावलेहितम्। शर्कराकीटपाषाणैः केशैर्यच्चाप्युपद्रुतम्। सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥ वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहतास्तथा। इत्येवंविधानि भोजनानि वर्जनीयानि ॥ द्विः स्विन्नं-शाकादि संस्कारार्थं जीरकादिप्रक्षेपेण यत्पुनः पक्वम्। यच्च व्यञ्जनादेरौष्ण्यापगमे सति पुनरुष्णतापाद्यते सोपि द्वितीयः पाकः। अग्रावलेहितं-उपयुक्ताग्रभागं। सिद्धाइत्यादि-येषु व्यञ्जनादिषु सिद्धेषूत्तरकाले प्रत्यक्षलवणप्रक्षेपः कृतस्ते तादृशा वर्ज्याः ॥ श्राद्धे व्रतादिषु

च-यवव्रीही सगोधूमौ तिला मुद्गाश्च (अदलिताः) सर्षपाः। प्रियंगवः (पिङ्ग) निष्पाव (शूथ) श्चात्र शोभनाः ॥ वर्ज्या मकुष्टकाः श्राद्धे राजमाषास्तथाणवः। माषाश्च सतुषा ये च मसूराश्च विगर्हिताः । निस्तुषा माषा विहिता एव श्राद्धे । कलायो दलितश्चेत्स्याद्विहितः श्राद्धकर्मणि ॥ क्रिमिहाक, पारिमहाक, काशिरहन्द, उस्तहाक, उपलहाक, मीथी, पारिमहन्द, पम्बहाक, अभुज्य, कालमुण्ड, चुकलडर, नदुर, डुनिमूर, विनह, पुंदनः, काशिरअल, उज्जुलवाङ्गुन, (न शुक्लं) कुच्छ, पारिमअल, करेलः, तुरेलः, भमचूंठ, सफेदमुज, मुःजहाक, दाडिम, अलपत्र, अलपोष, मूलिकाशाकमेतानि भक्षयेयुः सदैव हि ॥ संक्रान्तिपूर्णिमावर्जं तथा सर्वव्रतेष्वपि। दैविके पैतृके कार्ये विहितान्येव सर्वतः ॥ चणकादीनां भक्षणे विषयभेदेन विधिं निषेधं चाह सोमः-चण, मुंग, अरहल, कर, मुठ, भक्षयेत् हव्यकव्ययोः ॥ पौर्णमास्यां च संक्रान्तौ एकादश्यां च वर्जयेत्। वर्जयेद्दैविके कार्ये हिंगु (यङ्ग) पैत्र्ये तु भक्षयेत् ॥ लौगाक्षिराह-माह शोल पिचिलडर पालक काडिअल वादियाना गुगुल आसुर नुनर छुतवाङ्गुन तेलगुगुलहाक, डेम्बहाक, निस्तुषीकृता मुद्गदाली, मुसुर (निस्तुषं सतुषं च) शूथ कुथ हिडर कनगूछ मुम्ब "दैविके पैतृके कार्ये वर्जयेच्च सदा नरः। अन्यथा व्रतभंगः स्यात्प्रायश्चित्तविधानतः,, यत्र देशे कदाचिद्भक्षणाचारोपि स्यात् सर्वदा तत्र देशे च व्रतादौ वर्जयेत्सुधीः ॥ हन्दिव्योल खर्बूज-

ब्योल लारूब्योल व्रते भोज्यानि ॥ खसखास अन्नसमं व्रते निषिद्धम् ॥ "तकं हिंग्वथ लवणं दन्तधावनमैथुनम् । द्यन्नं (द्वयोरन्नयोः समाहारः) (मिलितमन्नद्वयं) मधु परान्नं च वर्जयेत्संक्रमे दिने,, ॥ विपणिपाचितं द्रव्यं वर्जयेद्धव्यकव्ययोः ॥ धान्यचल करेलः गनहार पिंगह त्रुम्ब किवो श्रलिश पिचिकिसुर पुदन क्रुथ शोल प्यचिलडुर गिलास तुल नित्ये नैमित्तिके दैवे पित्र्ये च भक्षयेत् ॥ उन्मत्तं (दतुरपोष) अर्कपुष्पं (गुलिआफताब) विष्णोर्वर्ज्यं सदा बुधैः ॥ देवकीसुतं रक्तपुष्पैः बिल्वीदलैः रक्तचन्दनैर्नार्चयेत् । दतुरपोष बिल्वपत्र अन्यानि च शुक्लपुष्पाणि शिवपूजायां विहितानि। देव्याः सूर्यस्य गणेशस्य च रक्तपुष्पाणि ॥ भूगतं वर्जयेत्पुष्पम्, छिन्ने भिन्ने पुष्पे दोषः, बिल्वस्य पद्मस्य च नैष दोषः ॥ मुद्गाः समग्रा, माषाश्च दलिता अपि वै तथा। तथाचोपलशाकं चेत्यादि विहितम् ॥ अन्यैश्च क्षीरविकृतैः कविकादिभिरप्युत । (क्रुह चामन दध्यादि) तथा दधिविकाराश्च । एते सर्वे व्रतादौ शस्ताः ॥ ११. श्राद्धे ब्राह्मणपरीक्षा-दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् । तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥ सहस्राणि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते । एकस्तन्मात्रविद्विप्रः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । नहि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः ॥ दूरात्परीक्षा-पितृपितामहाद्यभिजनाचारादिपरीक्षा ॥ न

ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् । पित्र्ये कर्मणि संप्राप्ते

परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ श्रुतवृत्ताद्यैः परीक्षेतेत्यर्थः ॥ १२. पंक्तिपावनाः–अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च (वेदार्थनिर्वचनेषु) । श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः ॥ गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च । ब्रह्मचारिसहस्रेण योगी त्वेको विशिष्यते ॥ १३. अनुकल्पः–मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् । दौहित्रं विट्पतिं (जामाता) बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ शिष्यानपि गुणवतो भोजयेत् ॥ १४. मित्रं–रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथेत्यादयः, चिकित्सका देवलका इत्यादयो श्राद्धभोजने वर्ज्याः ॥ १५. ब्राह्मणनिमंत्रणविधिः– वस्त्रशौचाद्यर्थं दन्तकाष्ठादि च दत्त्वा भोजनीयब्राह्मणगृहं गत्वा निमंत्रयेत् ॥ स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ब्राह्मणान्निमंत्रयेदिति यम आह ॥ विधिवत्केतनं प्रतिगृह्य शक्तः सन्नापक्रामेत् । केतनं (निमंत्रणं) कारयित्वा तु योतिपातयते द्विजः । ब्रह्महत्यामवाप्नोति श्वयोनौ चैव जायते ॥ पूर्वं निमंत्रितोन्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहम् । भुक्ताहारोऽथवा भुंक्ते सुकृतं तस्य नश्यति ॥ श्राद्धकालातिपातकरणे निमंत्रितस्य दोषमाह–आमंत्रिताश्चिरं नैव कुर्युर्विप्राः कदाचन । देवतानां पितॄणां च दातुरन्नस्य चैवहि । इति ॥ १६. श्राद्धभुक् दन्तधावनं कुर्यात् । श्राद्धकर्ता तु न ॥ यदा महालयश्राद्धं केवलनित्यबुद्धया करोति तदा पुरोरवार्द्रवाविति । यदा केवलकाम्यबुद्धया तदा ध्वनिलोचनावेव । यथोभयबुद्धया तदापि ध्वनिलोचनावेव ॥ शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठा-

स्तथा पद्मोत्पलानि च । जलजव्यतिरिक्तरक्तपुष्पाणि च श्राद्धे ग्राह्याणि ॥ ऊर्जंवहन्तीरित्यनेन सोदकेनाऽप्रदक्षिणं पिण्डानां विकिरणम् इति केचित् ॥ श्राद्धे आवश्यकोपवासे प्राप्ते पितृसेवितमाघ्रायोपवासयेत् ॥ तथा च श्रुतिः—अवघ्रेयमेव तन्नैव । प्राशितं नैव । प्राशितं नैव ॥ १७. यदा मातापितृभ्रात्राद्यनेकसांवत्सरिकाणां युगपत्सन्निपातस्तदा पूर्वं पितुः श्राद्धं ततो मातुः ततश्चान्येषामिति प्रधानोपसर्जनतरतमभावेन सांवत्सरिकं कुर्यात् ॥ अत्र तु भृगूक्तग्रन्थांशस्यायमाशयः । श्राद्धकालातिक्रमप्रसङ्गभयात् एकेनैव पाकेन (तस्यैवावृत्तिकरणेन) प्रधानोपसर्जनतारतम्येन च सर्वेषां तत्तत्कर्मावृत्त्या एकमेव श्राद्धम् । श्राद्धकालानपेक्षितत्वे तु पृथक् २ पाकादि । पृथक् २ श्राद्धकरणं चेति ॥ १. संस्कारतत्त्वात्– स्वयं ब्रह्मचारी भवेत् । योषित्प्रसङ्गिनं विप्रं श्राद्धार्थे न निमंत्रयेत् ॥ श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णसंभवे । व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥ अलाभे दन्तकाष्ठस्य प्रतिषिद्धदिने तथा । अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥ प्रातःस्नाने पितृश्राद्धे षष्ठ्यां च द्वादशीषु च । सुरास्नानसमं तैलं पितृंश्च नरकं नयेत् ॥ नेष्टकारचिते पितॄन् सन्तर्पयेदिति ब्रह्मपुराणम् ॥ लिङ्गपुराणे–सालिग्रामशिलाग्रे तु यच्छ्राद्धं क्रियते नृभिः । तस्य ब्रह्मान्तिकं स्थानं तृप्ताश्च पितरो दिवि ॥ केचित् पुरूरवसे (पुरो०) आर्द्रवासंसे इति । केचित् पुरोरवाय आर्द्रवाय । आर्द्रवासवे इतिच पठन्ति ॥ पित्रादीनां नामाह्वाने तु आश्व-

लायनसूत्रम्–नामान्यविद्वांसस्तत्पिता पितामह प्रपितामहा इति । अत्र तत्पदेन कर्तृनाम ज्ञेयम् । देवदत्तपितः इत्यादि । गोत्रसम्बन्धोपि पित्रादिना विधेयः इति ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्रतुदक्षाभ्यामित्यादिसम्बन्धस्तु उर्वश्यप्सरस इत्यादिवत् ज्ञेयः ॥ अपः प्रदायेति यदुक्तं श्राद्धे तज्जलदानं श्राद्धीयब्राह्मणपाणिप्रक्षालनार्थम् ॥ घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः । धूपार्थे गुग्गुलं दद्याद्घृतयुक्तं मधुप्लुतम् ॥ पिण्डेष्वहतवस्त्रदानेनायुरैश्वर्यरूपाणि लभते दाता ॥ पिण्डेषु यज्ञोपवीतार्पणेन ब्रह्मदानफलम् ॥ पात्राणि–काञ्चनेन तु पात्रेण राजतौदुम्बरेण वा । दत्तमक्षयतां याति खड्गेनार्घकृतेन च । औदुम्बरेण–ताम्रेण । खड्गेन–गण्डकशिरोस्थिनिर्मितेन । आर्घकृतेन–वैवर्णिकक्कृतेन ॥ कल्पतरौ । राजतं राजताक्तं वा पितॄणां पात्रमुच्यते । रजतस्य तथा दानं दर्शनं नाम शस्यते ॥ अथार्घ्यपिण्डभोज्येषु पितॄणां राजतं मतम् ॥ अमंगल्यं तु रजतं दैवकार्येषु वर्जयेत्–इति दैवे कर्मणि अर्घ्ये तन्निषिद्धम् ॥ अग्नौ करवाणि–इति जुहुयाद्यञ्जनक्षारवर्जमन्नं ततोऽनले । अत्र मंत्रान्ते स्वाहेति न वक्तव्यं । पृथिवी ते पात्रमिति पात्राभिमंत्रणम् । इदंविष्णुरिति द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् । पात्रग्रहणं 'दैवेऽनुत्तानपाणिभ्यामुत्तानाभ्यां च पैतृके, कर्तव्यम् ॥ गोभिलः–त्रिःफलीकृतांस्तण्डुलान् त्रिर्देवेभ्यः, द्विर्मनुष्येभ्यः, सकृत् पितृभ्यः प्रक्षालयेत् ॥ पात्रं विना हस्तस्थाक्षादिकं न परिवेषयेत् । हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च । दातारं

नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुंक्ते तु किल्बिषम् ॥ तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा । प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचनेति वसिष्ठः ॥ विष्णुः— भुक्तवत्सु च विप्रेषु भूमिं सकुशामभ्युक्ष्यान्नविकिरणमुच्छिष्टाग्रतः । तथाच मात्स्ये—सार्ववर्णिक (सर्वप्रकारकं) मन्नाद्यं सन्नीया— (मिश्रयित्वा) प्लाव्य वारिणा । समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि—अग्निदग्धा इति ॥ तृणमादाय पिण्डं तु कृत्वा बिल्वफलोपमम् । दद्यात्पितामहादिभ्यो दर्भमूलाद्यथाक्रमम् ॥ ज्ञात्यादिषु सर्वेषु भुक्तवत्सु पश्चात्सदारस्य कर्तुः श्राद्धशेषाहारः ॥ तदकरणे श्राद्धनिष्फलता ॥ श्राद्धतिथौ मैथुनमृतुकालीनमपि त्याज्यम्—शंखलिखितौ 'ऋतुस्नातां तदहोरात्रं परिहरेत् ॥ मत्स्यपुराणे—रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजनशक्तिता । दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यसम्पदः । श्राद्धपुष्पमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः ॥ आमान्नेन क्वचित् श्राद्धमुक्तम् । क्वचित् हेमश्राद्धमिति । आमान्नमूल्याच्चतुर्गुणेन हेम्ना श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । तदाह मरीचिः— 'आमान्नस्याप्यभावे तु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान् । आमाच्चतुर्गुणेनैव हिरण्येन सुरोचिषा, इति ॥ तिलके— ऊर्ध्वपुण्ड्रेण देवानामधोपुण्ड्रेण पैतृके । कर्णे कंठे ललाटे च त्रिस्थाने च त्रिदैवतम् ॥ मध्याह्नस्यैको मुहूर्तः अपराह्णस्य त्रयः इति मुहूर्तचतुष्टयं पञ्चकं वा अत्र स्वधाभवनमिष्यते ॥ रौहिणं तु दिवसस्य नवमसुहूर्तः—इत्थमत्र काश्मीरिकाचारः— श्राद्धतिथौ यद्दिनमानं चषकैः सह सम्पद्येत । तस्य दिनमानस्य पंच

भागान्कुर्यात्। तत्र यदि श्राद्धतिथेः परिमाणं दिनमानस्य त्रिभ्यो भागेभ्यः किंचिन्मात्रमप्यधिकं भवेत् तदा श्राद्धं स्वतिथावेव कर्तव्यम् । यदि च त्रिभ्यो भागेभ्यः किंचिन्मात्रमपि न्यूनं स्यात्तदा पूर्वदिन एव श्राद्धं विधेयम्। यदि समं स्यात् तदापि स्वतिथावेव श्राद्धविधिः ।। मध्याह्नालोचना–श्राद्धतिथेस्तत्पूर्वतिथेश्च घटिकादीनामैक्यं कृत्वा यदि श्राद्धदिनपरिमाणादधिका घटिकाः स्युस्तदा स्वदिने एव श्राद्धादि। यदि दिनमानान्न्यूनाः स्युस्तदा पूर्वदिन एव। यदि साम्यं तदापि पूर्वदिने एव ॥ १. पार्वणैकोद्दिष्टयोरेकत्र कार्यत्वे पार्वणं कृत्वा एकोद्दिष्टं कुर्यात्। अत्र जाबालिः–यद्येकत्र भवेतां चेदेकोद्दिष्टं च पार्वणम् । पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य ह्येकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥ १. (वृद्धिश्राद्धे) कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः । नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥ नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत्प्रयतो गृही । युग्मांस्तु प्राङ्मुखान्विप्रान्भोजयेन्मनुजेश्वर ॥ मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥ दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः ॥ प्रागग्रेषु दर्भेष्वाद्यमामंत्र्य च पूर्ववत्। अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिजति निस्तिलाः ॥ द्वितीये च तृतीये च मध्यदेशाग्रदेशयोः। मातामहप्रभृतींस्तु, ह्येतेषामेव वामतः। पिण्डान्दद्यात् प्रयत्नेनेति ॥ संयोज्याक्षतकर्कन्धु (बदर) दधिभिः प्राङ्मुखस्ततः। अवनेनिजवत्पिण्डान्दत्वा बिल्वप्रमाणकान् ॥ तस्योत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः।

भवेद्यश्च करणाद्धरः श्राद्धकर्मसु ॥ (अपने दक्षिणकी तरफ कुशाके मूलभागमें पहिले मातृपिण्ड, उसके उपरकी तरफ कुशाके मध्यभागमें दूसरा पितामहीपिण्ड, फिर उसके उपरकी तरफ कुशाके अग्रभागमें प्रपितामहीका पिण्ड रखना चाहिए। फिर ऐसेही उनपिण्डोंके उत्तरकी तरफ पित्रादि पिण्ड, फिर उनके उत्तरकी तरफ मातामहादिपिण्ड उपर २ रखने चाहिए) ॥ तस्मात्सर्वेषु श्राद्धेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च। मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वपेत् ॥ दक्षिणाप्रवणे देशे दक्षिणाभिमुखस्य च । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोन्यत्र (वृद्धिश्राद्धान्यश्राद्धेषु) विधिः स्मृतः ॥ वृद्धिनिमित्तकं श्राद्धं प्रातः कालिकम् ॥ नान्दीमुखश्राद्धे न वारतिथिदूषणम् ॥ नान्दीमुखे सत्यो वसुश्च विश्वेदेवाः ॥ १. महालयश्राद्धम्- अत्र शक्तेन महालये प्रतिपदमारभ्य दर्शान्तं तिथिवृद्धौ षोडश श्राद्धानि कर्तव्यानि । वृद्धिक्षयाभावे पञ्चदशैव । तिथिक्षये च चतुर्दशैव ॥ अशक्तेन तु पंचम्यादिषु, षष्ठ्यादिषु, अष्टम्यादिषु, दशम्यादिषु एकादश्यादिषु वा दर्शान्ततिथिषु महालयाः कार्याः॥ हेमाद्रौतु-अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने। त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा इति ॥ अत्रापि अशक्तेनानिषिद्धे कस्मिंश्चिदेकस्मिन्दिने सकृन्महालयः कर्तव्यः ॥ सकृन्महालये तु प्रतिपत् मृततिथौ वा महालयश्राद्धम् ॥ सकृन्महालये तु प्रतिपद् षष्ठी एकादशी चतुर्दशी शुक्रवारो जन्मनक्षत्रं जन्मनक्षत्राद् शमं नक्षत्रं एकानविंशं च रोहिणी मघा रेवतीचेतिवर्ज्यानि।

क्वचित् त्रयोदशी सप्तमी रविवारो भौमवारोऽपि वर्ज्य उक्तः ॥ मृततिथौ महालयकरणे नन्दादिनिषेधो नास्ति । तथाचोक्तम्–अशक्तः पितृपक्षे तु करोत्येकदिने यतः । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्पिण्डदानं यथाविधि ॥ संन्यासिनां महालयस्त्वपराह्णव्यापिन्यां द्वादश्यामेव सपिण्डको महालयः कार्यो नान्यतिथौ ॥ चतुर्दश्यां मृतस्य महालयश्चतुर्दश्यां न कार्यः 'श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां प्रकीर्तितमिति नियमेन सर्वतो बलिष्ठेन प्रतिवार्षिकश्राद्धातिरिक्तश्राद्धस्य चतुर्दश्यां निषेधात् ॥ (काश्मीरेषु नैतादृशमाचरणम्) एवं पौर्णमासीमृतस्यापि महालयः पौर्णमास्यां न कार्यः । अपरपक्षत्वाभावेन तस्यां महालयाप्राप्तेः । तेन चतुर्दशीमृतस्य पौर्णमासीमृतस्य वा महालयो द्वादश्यमावास्यादितिथिषु कार्यः ॥ अन्यदपि– आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पंचमो भवेत् । स एव पितृपक्षस्तु पूजनीयः प्रयत्नतः । तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽर्को भवेन्न वा ॥ कदाचिन्मलमासापरपक्षः पंचमो भवति । तत्रापि श्राद्धप्रसक्तौ भृगुः–एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् । हव्यकव्यक्रियाहन्ता तदा ज्ञेयो ऽधिमासकः ॥ महालयराजाभिषेककाम्यवृद्धिश्राद्धादीनि अधिमासे निषिद्धानि ॥ तीर्थे महालये चैव गयायां भास्करे युगे । पुत्रजन्मनि सोमार्कग्रहणे पितृपर्वसु । श्राद्धं विदध्यात्सर्वत्र ह्यष्टकाभिर्विवर्जितम् ॥ काम्यान्यपि तिथिश्राद्धानि नक्षत्रश्राद्धादीनि चात्र विहितानि । नन्दायां भार्गवदिने० इत्यादिना वर्ज्यान्यपि अत्रोक्तानि ।

परन्तु एतानि निषेधवचनानि मृततिथिं प्रति श्राद्धकर्तृविषयकाणि न सन्ति । मृततिथिं प्रति श्राद्धकर्तुः श्राद्धस्यास्य नित्यत्वात् । काम्यानि तु एतन्निषेधविषयाणि । अतो मघायुक्तत्रयोदश्यादिषु मृततिथिषु न पिण्डश्राद्धादिनिषेधः ॥ पिण्डश्राद्धनिषेधस्तु विद्यमानज्येष्ठपुत्रिणस्तदास्ति यदा मघायुक्तत्रयोदश्युद्देशेनैव श्राद्धं कर्तव्यं स्यात् । मृततिथिश्राद्धे तु महालयान्तर्गते नायं निषेधः इत्याशयः ॥ तथा चात्रैवोक्तम्- प्रतिदिनमपरपक्षश्राद्धकरणे पूर्वोक्ततिथ्यादिदोषो नास्ति (एवं च सति मृततिथावपि श्राद्धे नैष दोषः समानन्यायत्वात्) ॥ नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने । नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशीति ॥ दशम्यादिपक्षत्रये तु चतुर्दशी वर्जनीया ॥ यच्च त्रयोदश्यां युवानस्तस्य म्रियन्ते इतिकात्यायनवचनं तत्त्रयोदशीप्रयुक्तकाम्यश्राद्धविषयम् ॥ यस्य गृहे युवानस्तेन त्रयोदश्यां काम्यश्राद्धं न कर्तव्यमिति तस्यार्थः । अतोऽपरपक्षकाम्यश्राद्धाधिकारे मघायुक्तत्रयोदश्यां विद्यमानज्येष्ठपुत्रेण पिण्डरहितं श्राद्धं कर्तव्यमिति सिद्धम् नतु नित्ये तिथिश्राद्धे ॥ यच्चाङ्गिराः-त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः । पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् इति श्राद्धमात्रं (श्राद्धमेव, नतु श्राद्धे पिण्डराहित्यं) निषिद्धं, तन्मातामहवर्गपरित्यागेन केवलपितृवर्गश्राद्धविषयम् ॥ श्राद्धं नैकस्य वर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् । अतृप्तास्तस्य येत्र स्युः प्रजां हिंसन्ति तत्प्रजामिति कात्यायनस्मरणात् ॥ एवं च सति

(उभयवर्गश्राद्धकरणशासनेनापि ज्ञायते मृततिथिश्राद्धविषयमेतन्नास्ति । मृततिथौ तु मृतोद्देशेनैव त्रिपुरुषश्राद्धमेव विधीयते, नतु द्वादशदैवतम् ॥ अतो मृततिथिश्राद्धे त्रयोदश्यामपि मघायुक्तायां नैतानि निषेधवचनानि) ॥ अपरपक्षचतुर्दश्यां यथाशास्त्रं महाप्रस्थानादिभिर्मृतानामेकोद्दिष्टं श्राद्धं कर्तव्यं नान्येषाम् ॥ विषादिमृतानामप्यत्रैवैकोद्दिष्टमेव इति । कश्मीरे नैषाचारो मृततिथिश्राद्धे । सुमन्तुः—सूर्ये कन्यास्थिते कुर्यात् श्राद्धं यो न गृहाश्रमी । धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिःश्वासपीडनात् ॥ न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः । श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥

ग्रहणकालः—

१. पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुः सम्पूर्णमण्डलम । ग्रसते चन्द्रमर्कं च दर्शप्रतिपदन्तरे ॥ पर्वान्त्यकाले ग्रासकालः । प्रतिपदादिकाले मोक्षकालः ॥ २. सन्ध्यायां रात्रौ च श्राद्धनिषेधेऽपि राहुदर्शने विधिरेव ॥ ३. चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि । मलमासेऽपि देयं स्याद्दत्तमक्षयकारकम् ॥ ग्रहणे संक्रमे वापि न स्नायाद्यदि मानवः । सप्तजन्मसु कुष्ठी स्याद्दुःखभागी च जायते ॥ ४. सर्वे वर्णाः सूतकेऽपि मृतके राहुदर्शने । स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्वीरन्दानं शाठ्यविवर्जितम् ॥ ५. चन्द्रे वा यदिवा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे । अक्षयं कथितं पुण्यं तत्रार्के तु विशेषतः ॥ दर्शनं नाम शास्त्रतो दर्शनमङ्गीकर्तव्यम् ॥ अतो मेघादिच्छन्नेऽपि दिवा सूर्यग्रहे रात्रौ चन्द्रग्रहे

च स्नानदानश्राद्धाद्यधिकारः स्पष्टएव ॥ ६. एवं ग्रस्तास्तमये द्वितीयदिने मेघाच्छन्नत्वे शास्त्रमेव भोजने प्रमाणम् ॥ ७. चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्याद्धा मुक्तयोस्तयोः । अमुक्तयोश्चास्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि ॥ ग्रहणे पूर्णिमाव्रतधारिणामपि यावन्मोक्षकालमुपवास एव ॥ ८. अशक्तौतु– अर्वाग्यामत्रयादिन्दोर्ग्रहणे भुजिमाचरेत् । चतुर्यामादधश्चैव राहुग्रस्ते दिवाकरे (अर्वागध इति पूर्वमित्यर्थः) ॥ एतदपि बालवृद्धातुरैर्विना ॥ ६. ग्रस्तोदये तु–यदा चन्द्रग्रहणे ग्रस्तोदयः तदा तस्मिन्नहनि नाद्यात् । यावत्स्यान्नोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु । मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुंजीत स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥ १०. सूर्ये ग्रस्तास्तंगतेऽहोरात्रे भोजननिषेधः । एवं चन्द्रे ग्रस्तास्तङ्गते ग्रहणरात्रिरग्रिमाहश्चेत्यहोरात्रे भोजननिषेधः ॥ ११. सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने । अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पंके गौरिव सीदति ॥ १२. चन्द्रसूर्यग्रहणं यावद्यानुषदर्शनयोग्यं तावत्पुण्यकालः ॥ अतो ग्रस्तास्तस्थलेऽस्तोत्तरं न पुण्यकालः । एवं ग्रस्तोदये उदयात्पूर्वं नतु पुण्यकालः ॥ १३. रविवारे सूर्यग्रहे चन्द्रवारे चन्द्रग्रहे च चूडामणिसंज्ञे दानादावनन्तं फलम् ॥ वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतम् ॥ १४. ग्रहणस्य स्पर्शकाले स्नानं, मध्ये होमः, सुरार्चनं श्राद्धं च, मुच्यमाने दानम् ॥ १५. मुक्तेऽपि स्नानम् ॥ गंगादितीर्थानि पुण्यानि, पुण्यात्पुण्यस्ततोम्बुधिः ॥ ग्रहणे मुक्तिस्नानाभावे सूतकित्व

नपगमः । सुवासिनीनामशिरःस्नानम् । शिष्टस्त्रीणां तु शिरः स्नानम् ॥ स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥ जातमृतोभयाशौचेपि स्नानदानश्राद्धादि कार्यमेव ॥ १६. पुत्रवद्गृहिणो ग्रहणसंक्रान्त्यादौ नोपवासः । संक्रान्त्यादौ निराहारव्रतेपि अपां प्राशनमेव न तु फलाद्याहारः । १७. तपोविद्योभययुक्तं मुख्यं दानपात्रम् ॥ १७. श्राद्धमामेन. सम्पन्नश्चेत्पक्वान्नेन कुर्यात् ॥ ग्रहणे श्राद्धभोक्तुर्महादोषः ॥ १८. ग्रहणे मंत्रोपदेशः पुरश्चरणविधिश्च धर्मसिन्ध्वादिग्रन्थेषु द्रष्टव्यः ॥ १९. स्वेष्टदेवतामंत्रजपो गायत्रीमंत्रजपश्चावश्यं ग्रहणे कार्यः, अन्यथा मंत्रमालिन्यम् ॥ २० ग्रहणे शयने कृते रोगो, मूत्रे दारिद्र्यं, पुरीषे कृमिः, मैथुने ग्रामसूकरो, ऽभ्यङ्गे कुष्ठी, भोजने नरकः इति ॥ २१. पूर्वपक्वमन्नादि ग्रहणोत्तरं त्याज्यम् । जलमपि ग्रहणकालस्थितं पानानर्हम् । परंतु काञ्जिकं तक्रं घृततैलपाचितमन्नं क्षीरं पूर्वसिद्धं ग्रहणोत्तरं ग्राह्यम् । घृते सन्चिते गोरसेषु कुशान्तरायं कुर्यात् ॥ २२. सूर्यग्रहे ग्रहणात्पूर्वं यामचतुष्टयं वेधः । चन्द्रग्रहे तु प्रहरत्रयं वेधः । २३. ग्रस्तास्ते तु उदयकालिकस्नानात्पूर्वं जलाहरणपाकादिकं न कार्यं स्नानात्पूर्वं देहस्याशुद्धेः स्पर्शानर्हत्वात् ॥ २४. स्वजन्मराशेस्तृतीयषष्ठैकादशदशमराशिस्थितं ग्रहणं शुभदम् । २, ७, ६. ५, स्थानेषु मध्यमम् । १, ४, ८, १२, राशिस्थितं अनिष्टम् ॥ यस्य जन्मराशौ जन्मनक्षत्रे वा ग्रहणं तस्य विशेषतोऽनिष्टम् ॥

अतस्तेन शान्तिः कार्या । अथवा चन्द्रग्रहे रजतमयं चन्द्र-बिम्बं, सुवर्णमयं नागबिम्बं च कृत्वा, सूर्यग्रहे सौवर्णं सूर्य-बिम्बं नागबिम्बं च कृत्वा, घृतपूर्णे ताम्रपात्रे कांस्यपात्रे वा निक्षिप्य तिलवस्त्रदक्षिणासाहित्यं सम्पाद्य संकल्पपूर्वकं पात्राय दद्यात् ॥ २५. यस्य जन्मराश्यादिष्वनिष्टस्थानेषु ग्रहणं, तेन ग्रस्तं रवीन्दुबिम्बं नावलोकनीयम् ॥ इतरैरपि पटजला-दिव्यवधानेनैव ग्रस्तबिम्बं द्रष्टव्यं, नतु साक्षात् ॥ २६. मङ्गलकार्येषु ज्योतिर्निबन्धानुसारेण पूर्वतः परतश्च दिनानि ग्रहणे वर्ज्यानि ॥ २७. अत्र समुद्रस्नानं भृगुभौमदिने वर्जयेत् ॥

रजोदोषनिर्णयः—

१. आरम्भात् प्राग्विवाहादेः (नान्दीमुखश्राद्धात्पूर्वमित्यर्थः 'नान्दीमुखं विवाहादौ, इत्यादिना तस्यैव प्रारम्भोक्तेः) माता यदि रजस्वला भवेत्तदा तत्पुत्रस्य मातृरजोदोषनिवृत्तावेव विवाहादि विधेयम् ॥ नान्दीश्राद्धे कृते यस्य भार्या रजस्वला भवेत् । विवाहे नैव दोषः स्याद्दोषः स्याद्व्रतबन्धने ॥ नान्दीश्राद्धोत्तरं रजोदोषे तु कपर्दिकारिकासु- सूतिकोदक्ययोः शुद्धौ गां दद्याद्धोमपूर्वकम् । हैमीं माषमितां पद्मां श्रीसूक्तविधिनार्चयेत् ॥ प्रत्यृचं पायसं हुत्वा चाभिषेकं समाचरेत् इति ॥ सूतकादिसङ्कटे तु कूष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा पयस्विनीं गां च दत्त्वा विवाहादि कुर्यात् ॥ २. कन्याया रजोदर्शने तु मातापितृज्येष्ठभ्रातृणां नरकपातः । तत्प्रायश्चित्तमुक्तमाश्वला-यनेन-कन्यामृतुमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः । शुद्धिं च

कारयित्वा तामुद्वहेदनृशंसधीः ॥ दद्यात्तदृतुसंख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि । दातव्यैकापि निःस्वेन दाने तस्या यथाविधि ॥ दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिःस्वः सदक्षिणम् । तदृतीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥ उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः । अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ॥ तामुद्वहन्वरश्चापि कूष्माण्डैर्जुहुयाद्द्विजः ॥ ३. बौधायनसूत्रम्-अथ यदि कन्योपसाद्यमाना वोह्यमाना वा रजस्वला स्यात्तामनुमंत्रयेत्-पुमांसौ मित्रावरुणौ पुंमांसावश्विनावुभौ । पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमांसं च दधात्वियम् ॥ प्राशयेत्पंचगव्यमथ शुद्धां कृत्वा विवहेत् इति ॥ ४. सूतिकामरणे रजस्वलामरणे च- कुम्भे सलिलमादाय पंचगव्यं तथैवच । पुण्यर्ग्भिरभिमंत्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत सा । तेनैव स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् । वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥ वृद्धशातातपस्तु-रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारादीनि नाचरेत् (नारायणबलिरुपायः) ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्स्नाता या शवधर्मेण दाहयेत् ॥

सापिण्ड्यम् विवाहे ॥

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्त्वेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥ इति मात्स्योक्तेरेकस्यां पिण्डदानक्रियायां दातृत्वपिण्डभाक्त्वलेपभाक्त्वान्यतरसंबन्धेन प्रवेशो निर्वाप्यसापिण्ड्यमिति केषां चिन्मतम् । अत्र स्त्रीणामपि पतिभिः सह कर्तृत्वात्सापिण्ड्यसिद्धिः । मूलपुरुषैकशरीरावयवान्वयेनावयवसापिण्ड्यमित्यपरं मतम् । यद्यपि अत्र

पत्नीनां परस्परं नैतत्सम्भवति, तथाप्याधारत्वेनैकशरीरान्वयः । एकमूलपुरुषावयवानां पुत्रद्वारा तास्वाधानादिति ज्ञेयम् ॥ एकशरीरान्वयस्य सप्तमात्परेषु परःशतेष्वपि सत्त्वादतिप्रसङ्गप्राप्तेः "वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः । पंचमी चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तते,, इत्यादिवचनैर्निरासः ॥ मातृत्वपितृत्वादिसम्बन्धे सत्येव-पञ्चमसप्तमपर्यन्तमेवेत्युभयनियमस्वीकारात् ॥ अत्रोदाहरणानि ॥

विष्णुः १		विष्णुः १	
कान्तिः २	गौरी २	दत्तः २	चैत्रः २
सुधीः ३	हरः ३	सोमः ३	मैत्रः ३
बुधः ४	मैत्रः ४	सुधीः ४	बुधः ४
चैत्रः ५	शिवः ५	श्यामा ५	रतिः ५
गणः ६	भूपः ६	शिवः ६	गौरी ६
मृडः ७	अच्युतः ७		
रतिः ८	कामः ८		

अत्राष्टमयोर्विवाह इष्टः पितृद्वारकत्वात् ।

अत्र गौरीशिवयोः षष्ठयोर्विवाह इष्टो मातृद्वारकत्वात् ॥

विष्णुः १		विष्णुः १	
दत्तः २	चैत्रः २	दत्तः २	चैत्रः २
सोमः ३	मैत्रः ३	सोमः ३	मैत्रः ३
सुधीः ४	बुधः ४	सुधीः ४	बुधः ४
श्यामा ५	नर्मदा ५	श्यामा ५	शिवः ५

शिवः ६	कामः ६	कान्तिः ६	हरः ६
रमा ७	कविः ७	अत्र कान्तिहरयोर्न विवा-	
अत्र रमाकव्योर्न विवाहः		हः । एकतो निवृत्तावप्य-	
मण्डूकप्लुत्या सापिण्ड्या-		न्यतः अनुवृत्तेः ॥ +	
नुवृत्तेः ॥ *			

---

* कूटस्थात् पंचम्योः कन्ययोः सन्ततौ मातृद्वारकत्वात्सा-पिण्ड्यनिवृत्तिः । परंतु पंचम्योः कन्ययोर्यौ पुत्रौ तयोः स-न्ततौ पितृद्वारकत्वात्सापिण्ड्यमनुवर्तत एवेति मण्डूकप्लुति-सापिण्ड्यम् ॥ + यद्यपि कान्तेर्मातृद्वारकत्वात्सापिण्ड्यं निवर्तत एव तथापि द्वितीयसन्ततिपंक्तौ पंचमषष्ठादेः पितृद्वारकत्वा-दिना सापिण्ड्यसत्त्वादेकतो निवृत्तावप्यन्यतोऽनिवृत्त्या पंच-मषष्ठादिना पंचम्याः कन्यायाः सन्ततिर्न विवाह्या ॥ एवं पि-तृद्वारकसापिण्ड्यं सप्तमादूर्ध्वं निवर्तते मातृद्वारकं तु पचमा-दूर्ध्वमिति मुख्यकल्पः । अनुकल्पानुसरणं तु न कर्तव्यमिति ॥ कौस्तुभे तु- "उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् । पंचमीं तदभावे तु पितृपक्षेष्वयं विधिः ॥ सप्तमीं च तथा षष्ठीं पं-चमीं च तथैवच । एवमुद्वाहयेत्कन्यां न दोषः शाकटायनः ॥ तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि । विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्यो यमोऽङ्गिराः । यस्तु देशानुरूप्येण कुलमार्गेण चो-द्वहेत् ॥ नित्यं संव्यवहार्यः स्याद्वेदाच्चैतत्प्रतीयते,, इत्यादि वचनानां चतुर्विंशतिमतषट्त्रिंशन्मतादिषूपलभ्यमानत्वात्सा-पिण्ड्यसंकोचेन विवाहस्य बहुदेशेषु दर्शनाच्च येषां कुले दश

चानुकल्पत्वेन सापिण्ड्यसंकोचः परम्परागतः तेषां सापिण्ड्यसंकोचेन विवाहो न दोषाय । अन्यथा तु दोष एव ॥ अत्रायं सापिण्ड्यदीपिकादिसिद्धार्थसंग्रहः– १ तृतीया मातुलकन्यैव देशकुलाचारादुद्वाह्या । २ चतुर्थी चतुर्थपंचमाभ्यामेव । ३ पंचमी पंचमभिन्नैः तृतीयाद्यैः सप्तमान्तैः । ४ षष्ठी पंचमषष्ठाभ्यामेव ॥ ५ सप्तमी तृतीयाद्यैः सप्तमान्तैरिति ॥ अयं सापिण्ड्यसंकोचेन विवाहः संकटेष्वशक्तेन कार्यः । कन्यान्तरलाभे शक्तैर्न कार्यः । गुरुतल्पादिदोषस्मृतेः ॥ सापत्नमातृकुले लक्षणया चतुः पुरुषसापिण्ड्यविवाहनिषेधाय विधीयते इति केचित् । बौधायनः–मातुः सपत्न्या भगिनीं तत्सुतां च विवर्जयेत् । पितृव्यपत्नीभगिनीं तत्सुतां च विवर्जयेत ॥ केचित्–ज्येष्ठो भ्राता पितुः सम इत्युक्तेः ज्येष्ठभ्रातृपत्न्या भगिनी मातृस्वसृतुल्यत्वान्नविवाह्येत्याहुः ॥ दत्तकस्य जनककुले साप्तपौरुषं सापिण्ड्यम् । जननीकुले पांचपौरुषम् ॥ पालकपितृकुले तु पांचपौरुषम् पालकमातृकुले त्रिपुरुषम् ॥ तथा चापरार्के पैठीनसिः– 'त्रीन्मातृतः पंच पितृतः पुरुषानतीत्योद्वहेत् इति (एतत्सएव व्याचख्यौ– 'दत्तकादीन्पुत्रान् पितृपक्षतो निवृत्तपिण्डगोत्रार्षेयान् प्रत्येतदुच्यते पंच पितृत इति नान्यान्प्रति इति, ॥ निर्णयसिन्धौ तु उभयोरेव कुलयोः साप्तपौरुषं सापिण्ड्यं । मातृकुलयोरपि पांचपौरुषम् ॥ धर्मसिन्धौतु– ग्रहीतृकृताखिलसंस्कारस्य दत्तकस्य ग्रहीतृकुले साप्तपौरुषं मातृतः पांचपौरुषम् । अतो न्यून जनककुले [illegible] ॥

एवं दत्तकसंततेरपि सापिण्ड्यं ज्ञेयम् ॥ विवाहे दत्तकेनोभयोर्जनकपालकयोरपि पित्रोर्गोत्रप्रवरसम्बन्धिनी कन्या वर्ज्या॥
१. एतत् षाट्कौषिकं शरीरम्, त्रीणि पितृतः अस्थि स्नायुमज्जानः इत्यर्थः। त्रीणि त्वक् मांस रुधिराणि मातृतः इति गर्भोपनिषदि॥ असपिण्ड्या च या मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ अस्यार्थः- या मातुरसपिण्डा चकारादसगोत्रा च । या च पितुरसगोत्रा चकारादसपिण्डाच। सा दारकर्मणि मैथुने च प्रशस्ता विवाहार्हा ॥ २. अनुलोमक्रमेण द्विजातीनां सवर्णापाणिग्रहणसमनन्तरं तत्रजादिकन्यकापरिणयो विहितः ॥ तत्र च सवर्णाविवाहो मुख्यः। इतरस्त्वनुकल्पः । सदारस्य विहितं कर्मद्वयम् । एकं यज्ञादिकं । अपरं निधुवनम् । यज्ञादिके तु सवर्णीयदारैः सहितस्यैवाधिकारः। सवर्णायास्तु वयसा वर्णेन वा ज्येष्ठत्वेन तस्यां सत्यामन्यस्या अनधिकारात् ॥ असत्यां ज्येष्ठायां नित्ययज्ञादिकेष्वेवासवर्णासहितस्य गौणाधिकारो न काम्येषु ॥ तथा ज्येष्ठापरित्यागेनान्यग्रहणनिषेधाच्च ॥ सुरते तु विवाहितास्वऽनियमः ॥ ३. याज्ञवल्क्यः- पंचमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथेति । सापिण्डयं निवर्तते इत्यर्थः ।
४. सन्तानभेदेपि यतः सन्तानभेदस्तमादाय गणयेद्यावत्सप्तमो भवति॥ ५. पित्रादिबीजतो नियोगादिना या कुलान्तरे जाता, तत्रापि ऊर्ध्वं सप्तमाज्जातायां विवाहः ॥ ६. यच्च वसिष्ठोक्तं- पंचमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथेति तत्

सवर्णसापत्नमातामहकुलविषयम्, ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिदा-रसमुत्पन्नपितृकुलविषयं च ॥ एकत्रावयवानुवृत्तेरभावात् अ-न्यत्र गोत्रानुवृत्तेरभावाच्च ॥ ७. त्रैपौरुषमेव सापिण्ड्यमिति यत् शंखवचनं एतद्भिन्नजातीयसापत्नमातृकुलविषयम् ॥ ८. मातृसापिण्ड्याभावेऽपि मातृसगोत्राया अपि पाक्षिको निषेधो व्यासेन दर्शितः 'सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि, एके इत्यनेन पक्षे विवाहो दर्शितः ॥ ९. स्वयंवरकन्यायाः पित्रादेरलं-कारानादानम् ॥ १० वरणादुग्रहणं पाणेः ससंस्कारोऽग्निलक्षणः । तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं (वाग्दानं) दोषदर्शनात् इति । वरणं दोषदर्शने व्यभिचरति, न संस्कारः ॥ ११. सप्तमपदादर्वाक् (पूर्वं) परिणेतृमरणेऽपि न विधवात्वमिति गम्यते । उक्तं च वसिष्ठेन– अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रियेतादौ वरो यदि । नच मंत्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सेति ॥ सा च तद्देवराय प्रदेया । तदभावे तद्गोत्राय । तदभावे त्वन्यस्मै ॥ १२. बला-द्यापहृता कन्या मंत्रैर्यदि न संस्कृता । अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा इति वसिष्ठयमौ ॥ १३. ज्येष्ठानुक्रमे-णायं विवाहः । अन्धादौ सति नायं नियमः ॥ १४. वैश्यशू-द्रवृत्तेर्विप्रादेरपि पैशाचो विवाहो ग्राह्यः आपदि ॥ सर्वोपा-यैरसाध्या स्याद्या कन्या पुरुषस्य वै । चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थितेति वत्सः । चौर्येण पैशाचविधिनेत्य-र्थः ॥ वैश्वदेवविधिः ॥ १. जुहुयात्सर्पिषाभ्युक्त्य तैलक्षारविवर्जितम् । दध्यक्तं पयसाभ्यक्तं तदभावे ऽम्बुनापि वा ॥

२. हस्तेनान्नादिभिः कुर्यादद्भिरञ्जलिना जले । पयोदधिघृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं स्रुवेण तु ॥ (अन्नाभावे एतत्) ३. उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम्। संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः ॥ ४. हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः । माषकोद्रवगौरादीन्सर्वाभावेपि वर्जयेत् ॥ गौराः—गौरसर्षपाः। आपस्तम्बः—न क्षारलवणहोमो विद्यते॥ मुद्गमाषादृते सिम्ब्यं सस्यं, गोधूमकोद्रवाः। इत्यादिरेष क्षारगणः स्मृतः। (अत एवात्र प्राचीनाः काश्मीरिकास्तण्डुलपिष्टापूपैरेव वैश्वदेवं विदधते स्म) वैश्वदेवार्थं पितृपाकात्पृथक् पाकः कर्तव्यः ॥ ५. न चुल्ल्यां नायसे पात्रे न भूमौ नच कू (ख) र्परे । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत कुण्डे वा स्थण्डिलेपि वा ॥ दग्धान्नं पायसं चैव काञ्जीपाकं तथैवच । अपक्वं घृतपक्वं च वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥ पितृपाकाद्वैश्वदेवकारिणः श्राद्धमासुरम् ॥ अग्नीषोमौ च द्वौ पार्श्वे नव पूर्वाभिगामिनः । ऐशान्यां स्विष्टकृच्चैव वैश्वदेवविधिः स्मृतः ॥ तत्त्वादीनामूर्ध्वभागे दद्यान्मन्त्रेण वै जलम्। दक्षिणोत्तरभागेन बलिं स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ दर्भानास्तीर्य याम्याग्रान्पिण्डान् (श्राद्धे) प्रागादितो न्यसेत्। नित्ये तु पश्चिमादिः स्यात् श्रुतिरेषा सनातनी ॥ (वैश्वदेवमें पितृबलियां पश्चिमसे आरम्भ करके उत्तरसे दक्षिणकी तरफ तीन २ रखनी चाहिए । एवं पूर्वकी ओर जाना । श्राद्धपिण्ड तो कुशाके मूल मध्य तथा अग्रभागोंमें तीन २ करके पूर्वसे पश्चिम तक रखने चाहिए) ॥ विवाहविधिः—

१. प्रजावत्यां तु भार्यायां मृतायां ब्राह्मणस्य तु । प्रथमाब्दे न कर्तव्यो विवाहोऽशुभदो भवेत् पितृमातृपत्नीसुतभ्रातृणां मरणे वर्षमर्धं तदर्धं मासं वा मंगलं न कर्तव्यम् ॥ २. मार्गे मासे तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयं व्रतम् । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोस्तु यत्नेन परिवर्जयेत् ॥ मुहूर्तदर्पणे वराहः—ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत भास्करे चानलस्थिते (कृत्तिकास्थिते)। नोत्सवादीनि कार्याणि दिग्दिनानि च वर्जयेत् ॥ ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टं त्रिज्येष्ठं स्यान्नैव युक्तं कदापि। केचित्सूर्यं वह्निगं प्रोज्झ्यमाहुर्नैवान्यथा ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः ॥ ज्येष्ठे न ज्येष्ठयोः कार्यं नृनार्योः पाणिपीडनम् । तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठोऽपि न विरुध्यते ॥ जन्ममासि जन्मभे जन्मदिवसेपि नैतयोर्विवाहः ॥ आरभ्य जन्मदिवसं यावत्त्रिंशद्दिनं भवेत्। जन्ममासः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥ जातेर्दिनं दूषयते वसिष्ठः पंचैव गर्गस्त्रिदिनं तथात्रिः । तज्जन्मपक्षं किल भागुरिस्तु व्रते विवाहे गमने क्षुरे च ॥ जन्मत एव गणनया जन्ममास इति केचन। केचिन्मासापेक्षया । न्यूनाहे कृष्णपक्षे यमदंष्ट्राख्ये विवाहोपनयनचौलादीनि निषिद्धानि । न्यूनाहेऽपि शुक्लपक्षे धर्मयोगाख्ये चौलादिकरणं विहितमेव ॥ मलिम्लुचे क्षयाहे च सिंहस्थे च दिवाकरे । जीवे च न्यूनपक्षे वा मंगलानि विवर्जयेत् इत्यत्र वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वाच्च समुच्चयार्थत्वमित्यतो मंगलविधिरपि एकतरपक्षे प्रतीयते ॥ विवाहाच्चोपनयनाद्वर्षं

वर्षार्धमेव च । न तिलैरर्चयेत्पितॄन्मुण्डनं च तथा... ॥ कृतो-

द्वाह्योपि पित्रोः पिण्डनिर्वपणं कुर्यादेव ॥ ३. शुक्रगुरुयोरुद‍यास्तयोर्बाल्यवृद्धत्वे काश्मीरिकास्त्रिदिनं वर्जयन्ति ॥ ४. बलिकर्मणि यात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः । महोत्सवे च मंगल्ये तत्र स्त्रीणां शुभध्वनिः ॥ इति मत्स्यसूक्ते ॥ मत्स्यपुराणे–मङ्गल्यानि च वाद्यानि ब्रह्मघोषं च गीतकम् । ऋद्ध्यर्थं कारयेद्विद्वानमंगलविनाशनम् ॥ ५. विवाहे आसनार्थं विष्टरस्तु सार्धद्वितयवामावर्तवलिताधोमुखाग्रा असंख्यातदर्भाः । 'वामावर्तस्तु विष्टरः', इतिगृह्यासंग्रहः ॥ उदगग्रं विष्टरमास्तीर्य उपरि पादौ तूष्णीं कुर्यादिति सरला ॥ ६. दधिमधुमात्रेण मधुपर्काभिधानं घृतासम्भवपरम् । तत्सम्भवे गोभिलः–मधुपर्कं दधिमधुघृतं पिहितं कांस्यस्थं कांस्येनेति ॥ ७. गृह्यपरिशिष्टे–सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता ग्रहीता च उदङ्मुखः इति । (दाने) कन्यादाने तु– प्राङ्मुखायाभिरूपाय वराय शुचिसन्निधौ । दद्यात्प्रत्यङ्मुखः कन्यां क्षणे लक्षणसंयुते ॥ महाभारते– रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ॥ प्रतिश्रयः–प्रवासिनामाश्रयः ॥ ८. ग्रहादिदोषशान्त्यर्थं दानादिकं विवाहात्प्रागेव कर्तव्यमिति । पाणिग्रहणिका मंत्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ १०. सम्प्रदानकरे जलपूर्वकं दानमाहापस्तम्बः–सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानीति ॥ ११. ओंकारमुच्चरन्प्राज्ञो द्रविणं सकलमोदनम् । गृहीत्वा दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्तयेत् । ओंकारस्य स्वीकारार्थत्वाच्चे·

नैवात्र प्रश्नप्रयुक्तम्—विष्णुधर्मोत्तरे ॥ प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीम् वधूं यज्ञोपवीतवत्कृतोत्तरीयपरिधानामित्यर्थः ॥ यथा यज्ञोपवीतं च धार्यते हि द्विजोत्तमैः । तथा सन्धार्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम् । वध्वा इतिशेषः ॥ १२. कन्यादानाधिकारिणः— पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदाः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ सकुल्यो दायादः । तत्रापि सन्निहित एवाधिकारी । प्रकृतिस्थ उन्मादादिदोषरहितः । अप्रकृतिस्थेन कृतमप्यकृतमेव वाग्दानादिकम् । नारदोक्तो दातृक्रमः— पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता चानुमते पितुः । मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवास्तथा । माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ॥ तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः । सकुल्याः—पितृपक्षीयाः । बान्धवा मातृपक्षीयाः । स्वजातयो ब्राह्मणादयः । सर्वाभावे राजाधिकारी ॥ १३. पाणिग्रहणमंत्रजपसमाप्तेः पूर्वं वधूवरौ पाणिग्रहणं न मुञ्चेताम् । इत्याह—'हुत्वाज्यमथ जायायामन्वारभ्याञ्जलिम्पतिः । न विमुञ्चेदनापत्सु यावत्पाणिग्रहो जपः, इति ॥ अत एव वध्वा भ्राताऽन्यो वा ब्राह्मणो लाजाञ्जलिं वध्वञ्जलावावपति आवापः प्रधानाहुतिः । तं सोपस्तीर्णाभिघारितमविच्छिन्दती (अञ्जलिभेदमकुर्वती) वधूर्भ्रातृद्वारा ब्राह्मणद्वारा वाग्नौ जुहुयात् ॥ अर्थः—उपस्तरणाय अथ आस्तरणाय वरो घृतस्रुवं वध्वञ्जलौ ददाति । ततो भ्राता ब्राह्मणो वा लाजान्ददाति । तदुपरि अभिघारणाय घृतस्रुवद्वयं ददाति वरः । इतिवृत्त-

वर्त्तयते ॥ भृगुगोत्रो भार्गवप्रवरश्चेत्तदा पञ्चावर्त्तायोपस्तरणे घृतस्रुवद्वयमिति विशेषः॥(१४) प्रागुदीचीं दिशमाभिमुख्येन दक्षिणपादपुरःसरेण एकमिषे इत्यादिसप्तभिर्मन्त्रैर्वधूं प्रक्रामयति ॥ केचिद्दक्षिणेनैव पादेन सप्तैव क्रमा इत्याहुः ॥ १५. पाणिग्रहणे वध्वा उत्तानं साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिं नीचैः स्थितेन दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा, एवं सव्यं सव्येन ॥ साङ्गुष्ठमित्यनेन तर्जन्यादीनां ग्रहणम्।उत्तानमित्यनेन करस्य पृष्ठग्रहणं प्रतीयते ॥ (अधःस्थकरस्य तलेन वरो वधूकरपृष्ठमुत्तानं करमित्यर्थः गृह्णीयात् अरिक्तमरिक्तेन सौवर्णोर्मिकासहितेन) १६. उलपराजीः० इत्यादौ। इदानीं तु तथाविधानाचरणात् वेद्यामेव पूर्वस्थापिताग्नेः पश्चिमतः कर्म कर्तव्यं, नत्वग्न्यन्तरस्थापनम् । तथाच भट्टभाष्ये 'वेद्यामेव चेत्तन्त्रेण स्यात् इति, ॥ अत्र युगधर्मानुरूप्येणानडुहरोहितचर्मोपवेशनाद्यङ्गाभावेपि कर्मणः प्राधान्यादाज्यहोमादिकं कर्तव्यमेव ॥ स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे । पतिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया इति॥१७. सम्यगशनार्थं क्रियते इति समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत ॥ तस्य देवताग्निः प्रजापतिश्च । केषांचिन्मते विश्वेदेवा अनुमतिश्चेति ॥ अत्रतु "अग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वा,, इत्यादिस्वगृह्यानुसारतोस्यैवान्नस्याहुतिद्वयमेव होतव्यम्।नत्वेता धारणाहुतयोत्र मन्तव्याः । पत्नीसत्त्वेनाग्न्याधानयोग्यत्वे सति गृहपतित्वावसरएव पुनराधाने कृते धारणाहुतयो दातुं योग्याः । नतु पत्नीस-

वायामपि पुनरन्वाधानाभावे। किंच धाराहुतयो न कापि
पक्वान्नेन दीयन्ते । तास्तु तिलतण्डुलयवादिभिः । एतदाहु-
तिद्वयं च समशनार्थं कृतस्य स्थालीपाकस्याग्रयाहुत्याख्यम्।
यथा वैश्वदेवस्य सिद्धस्य सर्वतोऽग्रथस्येत्यादौ। तस्मादाहुति-
द्वयमेवात्र देयम् ॥ १८. विवाहे प्रायश्चित्तयागः-प्रायश्चित्ति-
लिङ्गैर्मन्त्रैर्यत्राज्याहुतीर्वरो जुहोति स प्रायश्चित्तयागः। यदि
त्वशक्तेः कुलाचाराद्वा विवाहदिन एव चतुर्थीहोमः क्रियते।
तदा तत्समाप्तावेवोदीच्यं कर्म तन्त्रेण कर्तव्यम् । (विवाह-
समाप्तावेवोत्तरकालीनं चतुर्थीहोमरूपं कर्म कार्यम्) गोभि-
लः- 'अथातश्चतुर्थीकर्म, विवाहतिथ्यनन्तरं चतुर्थ्यां तिथौ
वक्ष्यमाणं कर्म वर्तिष्यते इति वाक्यार्थः। अतः शब्दो हेत्व-
र्थे, यत एतदकरणे योऽस्या अलक्ष्म्यादिदोषः शरीरान्नापैति,
तत एतदवश्यं कर्तव्यम् ॥ अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताहुती-
र्जुहोति अग्ने प्रायश्चित्तेरित्यादीः ॥ (विवाहयागानन्तरं प्रा-
यश्चित्तयाग एव चतुर्थीकर्म। यत्फलं चालक्ष्म्यादिदोषनिवृत्ति
रित्याशयः) ॥ १९. चतुर्थीकर्मानन्तरमेव तौ वधूवरौ प्रजा-
कामौ संविशतः ॥ (२०) (पारणाचोट) 'तस्याः कुमारमु-
पस्थे आदध्युः, तस्या वध्वाः कुमारमकृतचौडं बालकमुपस्थे
क्रोडे उपवेशयेयुर्ब्राह्मण्यः। तस्मै अञ्जलौ फलानि ब्राह्मण्यो
दद्युः ॥ (अत्र काश्मीरिकाचारोऽन्य एव) ॥

उपनयनम्— १. यस्मिन्नग्नावुपनयनहोमः कृतस्तं स्नानव्रतं
यावद्धारयेत । तस्मिन्नेवैविधिकादयो व्रतहोमाः । तमेव सायं

प्रातरिन्धीत (अतोऽस्य संस्कारवर्गस्य दिनद्वयादिव्यातावपि स एवाग्निः प्राक्प्रतिष्ठित एवाविसर्जितो द्वितीयादिदिनार्थं स्थापनीय इति) ॥ २. ऋगाद्यध्ययनानन्तरं ब्रह्मचारी नमो ब्रह्मणे इत्यादि परिदधाति, परिधानं त्रिः पठनम् ॥ शाङ्खिप्रज्ञादिकमपेक्ष्य प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यम् । नैष्ठिकब्रह्मचर्यापेक्षं चात्राष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि । आश्रमान्तरार्थिना तु सर्वथा प्रज्ञाद्यनुसारेण वेदैकदेशमधीत्य गृहस्थधर्ममनुष्ठातव्यम् ॥ ३. छन्दस्यर्थान्बुद्ध्वेत्यादि-विधान्ते हि आचार्येण शिष्याय स्नास्यते मधुपर्को देयः । अवाप्तमधुपर्कश्च स शिष्यस्तमाचार्यं भिक्षाहृतया दक्षिणयार्हयेत् । गुरुणानुज्ञातश्च स्नायात् । स्नात्वा च भार्यामधिगच्छेत् ॥ ४. उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्चेति ब्रह्मचारी द्विविधः । ब्रह्मचर्यं चरित्वा दारपरिग्रहादिकं संश्रयेत यः, स उपकुर्वाणः । नैष्ठिकः सः, यो यावज्जीवितं ब्रह्मचर्येण निष्ठां गमयति ॥ ५. वाराह्योपानहाविति-केचित् वाराहशब्दं सन्निवेशविशिष्टपादुकावाचकं व्याचक्षते ॥ ६. मृगाजिनस्य वस्त्रसंज्ञाभावात् एकवस्त्र एव ब्रह्मचारी । तदूर्ध्वं तु द्विवस्त्रः छत्रधारी कुण्डलादिधारी च ॥ ७. अथातोऽष्टाचत्वारिंशत्संमितं व्रतं कृतमपि चेत्स्यात्तथापि वार्षिकमेतद् व्रतं तपोतिशयसिद्ध्यर्थं पुनरपि कर्तव्यमिति केचित् । केचित्तु यस्याधीयानस्य यथाकालं व्रतं न सम्पन्नं तेन चैतत्कर्तव्यम् ॥ कलौ तु दीर्घकालब्रह्मचर्यनिषेधात् [illegible] द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यमभिप्रेतं न सम्पन्नं, तस्य मासत्रयमेष

विधिः इति स्नास्यतः पश्चादुपदेशः ॥ ८. उपनयनकालः—गर्भा-
ष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो ग-
र्भात्तु द्वादशे विशः ॥ काम्यकालः, ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं
विप्रस्य पंचमे ॥ तथा—सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामं, अष्टमे आयु-
ष्कामं, नवमे तेजस्कामं, दशमेऽन्नाद्यकामं, एकादशयिन्द्रिय-
कामं, द्वादशे पशुकाममुपनयेत् इति ॥ ९. शुक्लमहतं कार्पा-
सं ब्राह्मणस्य । माञ्जिष्ठं क्षौमं क्षत्रियस्य । पीतं कौशेयं वैश्य-
स्येति ॥ १०. मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मे-
खला । मुञ्जाभावे कुशाभिः । त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः प-
ञ्चभिरेवच ॥ ११. तन्तुत्रयमधोवृतं पुनः त्रिवृत् (त्रिगुणीकृतं)
ऊर्ध्ववृतं कार्यम् । पुनरपि एकेन ग्रन्थिना सहितं त्रिवलितं
उपवीतसंज्ञम् ॥ संहताङ्गुलिमूलेषु षण्णवत्या सूत्रमावर्तयेत् ।
शुचिः शुचौ देशे ॥ १२. केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः
प्रमाणतः । ललाटसम्मितो राज्ञस्तथा नासान्तिको विशः ॥
ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः । अनुद्वेगकरा
नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ॥ नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थू-
लतया क्वचित् । न सकीटा, त्वचा चैव न वियुक्ता न पा-
टिता (खण्डात्मिका) । प्रादेशान्नाधिका नोना तथा नैव द्विशा-
खिका इति ॥ १४. अभिवादनम्— आमन्त्रिते स्वरोन्त्योऽस्य
प्लुत इति वसिष्ठः । आमन्त्रिते कर्तव्येऽभिवादकनाम्नोऽन्ते
यः स्वरः स प्लवते त्रिमात्रो भवति इत्यर्थः । यत्तु—आत्मनाम
गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । आयुष्कामो न गृ[illegible]

पुत्रकलत्रयोरित्यादि तदभिवादनव्यतिरिक्तस्थानविषयमिति ॥ एतच्चाभिवादनं हस्तद्वयेन कर्तव्यम् । तत्त्वेकहस्तेन ॥ अभिवादे आशिषमप्रयच्छतो विप्रस्य नरकभोगः । एतच्चाभिवादनमधिकवयसामेव कार्यम् ॥ १५. स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ एकदेशमुपाध्यायऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते । एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥ १६. गृहे स्त्रिय एव भिक्षां ददति । अत एव मातरं वा स्वसारं वा इत्युक्तं । मातरमेवाग्रे भिक्षां भिक्षेत । ये चान्ये यावत्यो वा सन्निहितास्तत्र स्युरिति कथनादुपनयने भिक्षा तद्यागदेशागतेभ्य एव, नतु प्रतिगृहं गत्वा भिक्षणीया इति ॥ नायं नियमः 'स्त्रिय एव भिक्षणीया इति,' । अतएवाह शौनकः–अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेत, अप्रत्याख्यायिनीं वेति ॥ १७. आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिरिच्यते । आ द्वाविंशात्क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥ अवध्यतिक्रमेऽपि संस्कार्या एवैते ॥ अन्धबधिरजडादयोपि संस्कारार्हाः ॥ मूकोन्मत्तौ न संस्कार्यौ इत्येके ॥ एतेषामसंस्कृतत्वेपि पातित्यं नास्ति कर्मस्वनधिकारात् ॥ तदपत्यं तु संस्कार्यमेव, ब्राह्मण्यं तेषां नापगच्छति । ब्राह्मणेनोत्पन्नो ब्राह्मण एवेतिश्रुतिः । असंस्कृतत्वेऽपि जातिमात्रस्यानपायाद् ब्राह्मण एवेति द्विजातिरेवेत्यर्थः ॥ एवं क्षत्रियादिष्वपि ॥ १८. स्त्रीणां तु विवाह एवोपनयनम् । तथाच मनुः–वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ॥ आर्षो विवाहात्पूर्वमुपनयने स्मार्त-

वचनानि तु कल्पान्तराभिप्रायाणि ॥ १९. मेखलोपवीतादीनि विनष्टानि जले प्रास्यान्यानि मंत्रपूर्वकं ग्रहीतव्यानि। मेखलामवमुञ्चते-अधस्तादवतारयति अवशब्दोऽधस्तादर्थे इति ॥ २०. ब्रह्मचारिनियमा मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टादिवर्जनम् । २१. कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत्। उत्सवानि च कार्याणि दिग्दिनानि च वर्जयेत् ॥ २२. ओषधे त्रायस्वैनमितिमंत्रेण दर्भपिञ्जलीं केशेषु निदधाति। तत्पूर्वकमेव केशच्छेदः। गोभिलः-अथायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये निदधाति (तान्केशान्) अर्थः-अनन्तरं लौहक्षुरेण केशान् दर्भपिञ्जलीसहितान्छित्त्वा ताभिः सह वृषगोमये निदध्यात्॥ गोभिलः- 'अथानडुहे गोमये केशान्कृत्वारण्ये गत्वा निखनन्ति, । स्तम्बे-व्रीहियवादिस्तम्बे पके निदधाति ॥ २३. माणवकोऽनधीतवेदः । ज्ञेयोनूचोमाणवकइत्युक्तेः ॥ अधीहि भोः सावित्रीत्रिजपपूर्वानुपायनव्रतमंत्रान्मे भवाननुब्रवीतु इति लिखितपाठविशेषान्वयसिद्धये अधिपूर्वादिक्स्मरणे इतिधातोः सिद्धस्याधीहीति पदस्य कथनेन गुरोरवधानं ब्रह्मचारी पूर्वं याचते । अधीहि-स्मर अवधेही त्यर्थः। अध्ययनार्थत्वेऽनुब्रवीत्विति द्वितीयं क्रियापदं व्यर्थत्वापन्नं भवेत् आत्मनेपदं च प्रसज्येत। वरो ददामीति-वरो गौः, ॥ यागविषयः—

संवःसृजामीतिमंत्रद्वयमेव पठित्वा प्रणीतपात्रे एकवारं पुष्पार्पणम् । पुनरपि मंत्रद्वयं पठित्वा द्वितीयवारम् । एवं तृतीयवारम् इति॥ ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनीयोऽथ विट्पतिः

(जामाता) एभिरेव हुतं यत्स्यात्तद्धुतं स्वयमेव तु ॥ असमक्षं तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना द्वयोरप्यसमक्षं चेद्भवेद्धुतमनर्थकम् ॥ असन्निधौ तु पत्न्याः सदस्यर्गुस्तदनुज्ञया । उत्सवे प्रसवे चर्तौ कुर्वीतानुज्ञया विना ॥ चतुर्दशकुशैर्वापि सप्तभिश्चोपयामकम् । प्रवरसंख्यामात्रेण च्छेदयेच्च विचक्षणः ॥ ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशश्च विष्टरः । तिर्यक्केशमुपयामं ह्यकेशोथ पवित्रकः ॥ गृह्येऽग्नौ लौकिके वापि रात्रौ क्रव्याद आविशेत् । यागे तद्दर्भे प्रागग्रं प्रतीच्यां निर्हरेद्बुधः ॥ दर्भाङ्कुराभ्यां क्रव्यादं दर्भमात्रेण चोल्मुकम् । चरोर्मेक्षणमेकेन चेति शातातपोऽब्रवीत् ॥ काठकान् अग्नेः परिसमूहनादिषु–करमध्ये स्थिता देवाः करपृष्ठे तु राक्षसाः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन करपृष्ठं न दर्शयेत् ॥ परिसमूहनादिभिः प्राङ्मुखोप्यग्निः प्रत्यङ्मुखो भवति । परिसमूहनादिषु क्रमतो ब्रह्मशिवविष्णूनां वासः । तथा एष्वेव सम्मुखीकरणशोधनसन्धारणानि भवन्ति । प्रसादः फलदत्त्वं चाग्नेः । अग्नेरुत्तरतश्चात्र प्रशस्ते होमकर्मणि सम्भारान् स्थापयेत् ॥ नग्नो वैश्वानरो भूत्वा लज्जमानः पराङ्मुखः । कुशवस्त्रं परीधाय विमुखः सम्मुखो भवेत् ॥ वैश्ववर्णीयदर्शने ऋक्सामसंहितायां यज्ञस्येतिचतुर्भिर्मन्त्रैर्दर्भास्तरणम् ॥ काठके लौगाक्षिस्तु–दर्भमुष्टित्रयं कृत्वा त्रिभिर्मन्त्रैश्च मंत्रितम् । प्रतिदिशं च विकिरन्विदिशं परिवर्जयेत् इत्याह ॥ होमे विघ्नकरा यत्ता अन्नादिबलहारिणः । तदर्थमुपयामं तु यार्यं सृजेत राक्षसम् ॥ मूलमध्याग्रभागेषु ह्युपयामस्य सर्वतः ।

ब्रह्माद्या देवताः सर्वा वसन्ति त्रिदशेश्वराः ॥ उपयामेन रहितं हव्यं कव्यं तु निष्फलम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन धारयेदुपयामकम् ॥ उपयामस्थितांश्छिन्द्याद्दर्भाग्रांश्चतुरो मखे । ऋग्वेदकर्मणि रत,स्ततोऽर्धं च तथापरः (यजुर्वेदी) । सामवेदरतश्चैकं दर्भाग्रमितिनिश्चयः । अथर्वणि समासक्तो व्यवस्थां कुरुते सदा ॥ खण्डेनास्त्रेण वै देवो दानवान्गिरिशोऽहरत् । अतोऽसौ खण्डपरशुः स्मृतो मुनिभिरीश्वरः ॥ तद्दृष्ट्वा खण्डरूपं च भवन्ति भयविह्वलाः । राक्षसा दानवाश्चैव तेऽपि नानायुधाः सदा ॥ अथाग्रच्छेदनमृगथर्ववेदयोः— 'खण्डेन खण्डपरशो विद्विषो विमृधो जहि, ॥ प्रथममिन्धनाहारो देवानां पुष्टिवर्धनः । चरुराज्यं च समिधो यवाश्च तिलतण्डुलाः ॥ षडङ्गैरेव होतव्यं सर्वकामफलप्रदैः । प्रजाश्च चरुणा तेजश्चाज्येन वर्धते सदा ॥ समिधः शत्रुनाशाय यवाश्च मित्रवर्धनाः । तिलतण्डुलहोमेन व्याधिदुर्भिक्षनाशनम् ॥ श्रीफलैरर्थसिद्धिः स्यात्पूगाद्यैश्च महास्थितिः । अक्षोटैः सुतसौभाग्यं जातीफलं च व्याधिहृत् । ख्यातिश्च पद्मबीजेन सर्वौषध्यो ज्वरापहाः ॥ आज्यसमास्तिलाः प्रोक्ता द्विगुणाश्चैव तण्डुलाः त्रिगुणाश्च यवाः प्रोक्तास्तदेवं तिलतण्डुलाः ॥ आज्यं तेजःसमुद्दिष्टमाज्यं पापहरं परम् । आज्यं सुराणामाहार आज्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ अग्निना चैव मंत्रेण पवित्रेण च चक्षुषा । चतुर्भिरेव यत्पूतं तदाज्यमितरद् घृतम् ॥ घृतमेकगुणं प्रोक्तमाज्यस्थाल्यां दशाधिकम् । आज्यं शतगुणं प्रोक्तं स्रुवे चैव सहस्रकम् ॥ स्रुचि लक्षगुणं प्राहुः

स्रुवाग्रे दशलक्षकम्। स्वाहाकारे तु कोटिः स्यादग्नौ प्राप्ते ह्यनन्तकम् ॥ दिव्यान्तरिक्षभौमादेरागतं तु भयं हि यत्। तत्सर्वमाज्यसन्दर्शात्प्रणाशमुपगच्छति ॥ वेदाक्षरेण मन्त्रेण यजमानः सपत्निकः । सानन्दं दर्शयेच्छीर्षं पुत्रपौत्रजयावहम् ॥ स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छेच्छुभमात्मनः । तिलतण्डुलसौवर्णरौप्यताम्रयवादिभिः । आज्यदर्शनसंस्कारं कारयेद्विधिना द्विजम् ॥ वीक्षणमंत्रः—अलक्ष्मीर्यच्च दौस्थ्यं मे सर्वगात्रेष्ववस्थितम्। तत्सर्वं शमयाज्य त्वं लक्ष्मीं पुष्टिं च वर्धय ॥ स्वाकारे च वसेद्ब्रह्मा हाकारे हरिशंकरौ । त्रयाणां संगमस्तत्र स्वाहेति यत्र हूयते ॥ स्वाकारचतुरंशे तु हाकारप्रथमांशके। उभयोः संगमो यत्र त्वाहुतिं तत्र दापयेत् ॥ हव्यवाड् सलिलं दृष्ट्वा भीतः प्रत्यङ्मुखो भवेत् । तदर्थं च समुह्यापि पर्युक्ष्य परिषिञ्चनम् ॥ अग्निं परिसमूहेत प्राग्यास्यां प्रत्यगेव तु । तेनैव तु परीत्योदक् करपृष्ठमदर्शयन्॥ पूर्वापरावुदगग्रौ प्रागग्रौ दक्षिणोत्तरौ । चातुष्कोष्ठा स्तरा ज्ञेयाः पित्र्ये दक्षिणपश्चिमौ॥ पूर्वतः पूर्वमास्तीर्य दर्भैः प्रागग्रसम्मितैः। दक्षिणां तु द्वितीयेन तेनैवागत्य चोत्तराम्। पश्चिमां तु तृतीयेन यजेच्चोदक्समापनैः-आदौ पंचेत्यत्र । दशप्राणसमायुक्तं पंचतत्त्वं समानसम् । शरीरं षोडशाधारं तस्मात् षोडश वै स्तराः॥ निर्वापात्प्रोक्षणाच्चैव ह्यवासान्मेक्षणात्तथा । चातुर्विध्यात्तु यत्पूतं स्थालीपाकं तदुच्यते ॥ रक्षार्थं यजमानस्य याजकस्य विशेषतः। अपयन्त्वसुराश्चेति मक्षणमभिधीयते॥ अग्नौ निषि-

द्भमामाज्ञं तस्मात्सक्तून् द्विजोत्तमः। जुहुयात्पत्तयागाग्नौ चन्द्रसूर्यग्रहे सदा ॥ आज्यं वामकरे कृत्वा जुहुयाद्दक्षिणेन यः। सर्वं तन्निष्फलं तत्र ह्यर्घं गृह्णन्ति राक्षसाः ॥ सर्वेषामेव होमानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रपूरयेत् । इडाभागे तु विधिवद्घोरन्ध्रं प्रपूरयेत् ॥ होमान्ते तिलकं कार्यं स्रुक्पृष्ठात्तु सदा बुधैः। स्रुक्मुखान्नैव कर्तव्यं कुर्वन्नरकमाप्नुयात् ॥ ऐशान्यामाहरेद्भस्म स्रुचा वाथ स्रुवेण वा । वन्दनां कारयेत्तेन शिरःकण्ठांसकद्वये ॥ कश्यपस्येति मंत्रेण यथानुक्रमयोगतः ॥ केचिद्ब्रह्मचारिण एवाग्निकार्ये इत्थं भस्मग्रहणमाहुः । अन्येषां तु ललाट एव ॥ तद्यथा- मानस्तोकेति मंत्रः। त्र्यायुषं जमदग्नेरितिललाटे । कश्यपस्यत्र्यायुषमिति कंठे । यद्देवानांत्र्या० इतिदक्षिणांसे । तन्मे अस्तु त्र्या० इतिवामस्कन्धे ॥ यदि कर्ममध्ये कदाचिदग्निशमनं भविष्यति तत्राह लौगाक्षिः–पृथगग्निं समानीय क्रव्यादं निर्हरेद् बुधः । शोधयित्वा च मन्त्रैस्तु मेलयेदग्निमग्निना ॥ मंत्राः–आपोहिष्ठा० ३। हिरण्यवर्णाः० ४। शन्न आपो धन्वन्याः० । आपो अस्मान्मातरः० । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका विचक्रमुः० ॥ सूत्रं चतुर्गुणं कृत्वा यजमानस्य वेष्टयेत् । रक्षार्थं कंकणं प्राहुर्ब्रह्मग्रन्थिसमन्वितम् ॥ ग्रहा नागा भूतयक्षराक्षसाः किन्नरोरगाः । तेऽपि सर्वे पलायन्ते पाणौ कंकणबन्धनात् ॥ कंकणं तिलकस्याङ्गं बध्नीयान्मणिबन्धके । सायंकाले तु संप्राप्ते तेन साकं विसर्जयेत् ॥ (रात्रियागकंकणस्य तु प्रातः काले त्यागः) ॥ आवसथ्यो गृह्याग्निः ।

पारस्करः- आवसथ्याधानं दारकाले वा दायाद्यकाले एके-षामिति॥ व्यासोपि-अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना। पितर्युपरते तेन ग्रहीतव्यः प्रयत्नतः॥ एतच्च ज्येष्ठस्याधिका-रिणो द्रष्टव्यम्। ज्येष्ठे विद्यमाने नाधिकारः कनीयसाम् अ-विभक्तानाम्॥ ज्येष्ठानुज्ञया कनीयसामप्यधिकारः इति सुम-न्तुः शंखो वृद्धवसिष्ठोपि॥ होमद्रव्याणि-दध्ना तण्डुलैरक्षतैः (यवैः) वा यजेत॥ तण्डुलशब्दो व्रीह्युपलक्षणार्थः। अत एव श्रुतौ-व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति॥ आहुतिपरिमाणम्- व्रीही-णां च यवानां च शतमाहुतिरिष्यते (व्रीहिवत् तण्डुलाश्रपि) यद्वा धान्यं चतुःषष्टिराहुतौ परिकीर्तितम्। तिलानां तु तद-र्धं स्यात्तदर्धं स्याद्घृतस्य तु॥ अग्निधमने विशेषः-कात्यायनः जुहूषंश्च हुते चैव पाणिना शूर्पदारुभिः। न कुर्यादग्निधमनं नचापि व्यजनादिना। मुखेनैव धमेदग्निं मुखादग्निरजायतेति॥ नाग्निमुखेनेति वचो लौकिके योजयेत तत्॥ आवसथ्यस्य गृह्यस्याग्नेराधानमावसथ्याधानम्। वैवाहिकोग्निरेवौपासना-ग्निरावसथ्याग्निरित्याश्वलायनादीनां पक्षः। बौधायनः-आसा-यंकर्मणः प्रातराप्रातः सायकर्मणः। आहुतिर्नातिपद्येतापार्व-णं पार्वणान्तरात्॥ मैत्रायणीयपरिशिष्टे-ऋषयो ह स्म प्रा-यायुकाः (यायावराः)। स आमयावी आर्तो वा अर्धमा-सायाग्निहोत्रं जुहुयात्पक्षादौ पर्वणोन्ते सायं च प्रातरेव च चतुर्दश चतुर्गृहीतानि। अत्र च पक्षान्ते त्रयोदश पञ्चदश वा आगामिदिनपरिगणनेन स्वशाखोक्तप्रकारेण सकृदेव होमः

कर्तव्यः इति अपरार्के ॥ अथच- अत्रैवापरार्के-'दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः । आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन्, अस्यार्थः-यया सहाग्न्याधानं, तामुक्तां वृत्तवतीं मृतां पतिर्वैतानैरग्निभिर्यथाविधि दाहयित्वाऽसवर्णभार्यश्चेद्विधिवद्दारानाहरेत् । अग्नींश्चैवाविलम्बयन् । तत्र सवर्णदारालाभे शूद्रावर्जमसवर्णयापि सहाधानादि कार्यम् ॥ विष्णुः- 'मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं नहि त्यजेत् । उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समापयेत्, । अस्यार्थः वैदिकैरग्निभिर्मृतां पत्नीं संस्कृत्य न तानग्नीन्परिवर्जयेत् पुनरादधीत । सवर्णदाराऽलाभविषये तूपाधिनापि-असवर्णयापि भार्यया यावज्जीवं कर्म समापयेत् इति ॥ न पुनरयमर्थो-मृतायामपि भार्यायां वैदिकोग्निर्न त्याज्यः, न तेन तां दहेदिति । यतस्तथा सति 'शवाग्नयो वा एते भवन्ति, ये मृतायां भार्यायां भ्रियन्ते इति काठकश्रुतिविरोधो दुष्परिहरः॥ तथोपाधिनापि तत्कर्मेत्यस्य कुशमय्या काञ्चनमय्या वा कर्मसमाप्तिः कार्या इति नार्थः। पत्न्या अप्रतिनिधेयत्वात् ॥ न स्वामित्वस्य, भार्यायाः इत्यादिसत्याषाढोक्तेः॥ पत्न्याः क्रत्वर्थकर्मकारिरूपं कार्यं, तद्यद्यपि शक्यं प्रतिनिधातुं, तथापि कुशादिमय्याः प्रतिकृतेस्तत्कार्यकारित्वाभावान्न तत्प्रतिनिधित्वम् ॥ नहि समीपस्थितिमात्रं पत्नीकार्यम्. किंतु फलीकरणाज्यावेक्षणादि तत्कार्यम् । तदाक्षिप्ता च समीपस्थितिः । तेन पूर्वोक्त एवास्यार्थो न्यायः ॥ यत्पुनः— 'अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः । अग्निहोत्रमुपासी-

रन्यावज्जीवमतन्द्रिताः, इति वचनं तदग्निहोत्रस्तुत्यर्थमेव उ-क्ताद्वेतोः ॥ यत्तु बह्वृचब्राह्मणं 'तस्मादपत्नीकोऽग्निमाहरेदिति, तदयुक्तं, सर्वाः खलु श्रुतयः सपत्नीकस्याग्निहोत्रादि विदध-ति । बह्वृचब्राह्मणं तु स्तुतिपरत्वेनाप्युपपद्यते । किंच रज-स्वलायां सूतिकायां च पत्न्यामेतद्वचनमपत्नीकोऽग्निमाहरेदिति न पुनरविद्यमानायां भार्यायाम् । एवं च सति न श्रुत्यन्तर-विरोधेनास्य वाक्यस्य विधायकत्वम् । तस्मात् श्रुतिविरोधा-भावादाहरेद्विधिवद्दारानितिस्मृतिवचनं प्रमाणमेव ॥ (अथवा साग्निकस्य पित्रोः श्राद्धे कुशमयीपत्नीसन्निधानेनाग्न्याधाने बह्वृचब्राह्मणं तस्मादित्यादिकं सार्थकम्) ॥ अग्निवर्णकपाले करीषादिनोत्पादितः कपालाग्निः । लौकिकाग्निश्चान्त्यजाग्निप-तिताग्निसूतिकाग्निचिताग्निश्चमेध्याग्निभिन्नो ग्राह्यः ॥ उत्तपना-ग्निः—दर्भाग्रैर्ग्निं तु प्रज्वाल्य* पुनर्दर्भैस्तृतीयोऽग्निरेष उत्तपनः स्मृ-तः ॥ आहिताग्न्योश्च दम्पत्योर्यस्त्वादौ म्रियते भुवि । तस्य देहः सपिण्डैश्च दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥ पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना । अनाहिताग्निदेहस्तु दाह्यो गृह्याग्निना द्विजैः ॥ सिन्धुमते इदं तत्त्वम्—साग्नेः पत्नीमृतौ द्वौ पक्षौ । पुनर्विवाहेच्छायां पूर्वाग्निभिर्दहेदित्येकः पक्षः । भार्यायै पूर्व-मारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधा-नमेवचेतिमनूक्तेः, दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः । आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन्, इतियाज्ञवल्क्योक्तेश्च ॥ पुनर्विवाहाशक्तौ निर्मन्थ्येन (अरणिजेन) तां दग्ध्वा पूर्वाग्नि-

---

* पुनर्दर्भैस्तु संयुतः ।

ष्वेवाग्निहोत्रेष्ट्यादि कार्यमित्यर्थः ॥ आहार्येणाहितान्ग्नि पत्नीं चेत्याश्वलायनोक्तेः । भारद्वाजोपि निर्मथ्येन पत्नीमिति । पूर्वाग्न्येकशेषेण दहेदिति यज्ञपार्श्वदेवयाज्ञिकादयः (काश्मीरेतु नायमाचारः) ॥ यानि च— "तस्मादपत्नीकोप्यग्निमाहरेदिति श्रुतिः । विष्णुः छन्दोगपरिशिष्टं च- मृतायामपि भार्यायां लौकिकाग्नि नहि त्यजेत् । उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत्-उपाधिर्हैमकुशपत्न्यादिः ॥ अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः । अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमनुव्रताः इत्यपरार्के । कात्यायनोपि-रामोपि कृत्वा सौवर्णीं सीतां पत्नीं यशस्विनीम् । ईजे बहुविधैर्यज्ञैः सह भ्रातृभिरच्युतः ,, इत्यादीनि, तानि पूर्वाग्निष्वेवाग्निहोत्रपराणि, नत्वपत्नीकस्याधानार्थानि, क्रतुविधीनामाधानाप्रयोजकत्वात् । अपत्नीकस्याधानाप्रवृत्तिरिति मानवपरिशिष्टाच्च ॥ दारकर्मणि यद्यशक्त आत्मार्थमग्न्याधेयमित्यापस्तम्बसूत्रं तु पुनर्विवाहाशक्तौ पूर्वकृतमग्न्याधेयमात्मार्थमेव स्थाप्यं । न पत्न्यै दद्यादित्येवंपरम् ॥ ब्राह्मणभाष्यापरार्काशार्करामाण्डारादिमतमप्येवमेव ॥ (नायमत्राचारः) ये त्वपत्नीकस्याधानमाहुस्तदाशयं न विद्मः ॥

[यहां पर भाषामें इसका भावार्थ लिखना मैं उचित समझता हूं । कि- जिस ब्राह्मणको विवाह होचुका हो, पत्नी भी विद्यमान हो, गृहपतित्व भी प्राप्त हुवा हो, वही पच यागाग्निके धारणकरने का अधिकारी बनजाता है ॥ यदि अग्निधारण करके उसकी पत्नी कालान्तरमें पतिसे पहिले

मरजावे, तो उसकी अन्त्येष्टि उसी अग्निमें किई जाती है। तथा साथ ही वह अग्नि समाप्त होजाता है। अनन्तर उ-सका पति तब तक पुनः अग्निधारण करनेका अधिकारी नहीं बन सकता है, जब तक कि फिर सवर्णापत्नीका ग्र-हण न करे। माता पिता के श्राद्धकाल में आवश्यक अग्न्या-धान तो कुशादिमयी पत्नीकी सन्निधिसे हो सकता है। पञ्चयागका धारण करना तो पत्नीके अभावपर सर्वथा श्रु-तिस्मृतिविरुद्ध है ॥] पर्यग्नीकरणं अग्निज्वालास्पर्शः ॥ शुद्धं पात्रं तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद् बुधः । ताम्रपात्रमप्याह देवीपुराणम्- अग्निरपि-पात्रान्तरेण पिहिते ताम्रपात्रादिके शुभे। अग्निप्रणयनं कुर्यात् इति ॥ प्रणीय स्थापयित्वा ॥ चरु-विधौ गोभिलः-उलूखलं मुसलं च प्रक्षाल्य शूर्पञ्च पश्चादग्नेः प्रागग्रान्कुशानास्तीर्य उपसादयति स्थापयति। व्रीहीन्यवान्वो-पसाद्यावहन्तुमवघातं विधातुमुपक्रमते । त्रिः सुफलीकृतान् तण्डुलान् त्रिः देवताभ्यः प्रक्षालयेत्, द्विर्मनुष्येभ्यः, सकृत् पितृभ्यश्च । पवित्रान्तर्हितान् तण्डुलानावपेत् । कुशलश्रृत-मिव स्थालीपाकं श्रपयेत् । प्रदक्षिणमुदायुवन् श्रृतमभि-घार्य उदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेत् ,, ॥ अस्यार्थः पवित्रमन्त-र्हितं व्यवहितं येषां तान् । चरुस्थाल्यामुत्तराग्रं पवित्रं नि-क्षिप्य तण्डुलान्निक्षिपेत् । कुशलेन पाकनिपुणेन श्रृतं, यथा न दग्धं नातिक्लिन्नं न मन्दपक्वं तथा स्थालीपाकं श्रपयेत् ॥

अत एव छन्दोगपरिशिष्टे स्थालीपाकं प्रति ... हृदयो...

कठिनः शुभः । नचातिशिथिलोऽपक्को नच वीतरसो भवेत् ॥
वीतरसो गालितमण्डः ॥ उदायुवन् दक्षिणावर्तं यथा स्यात्तथा
मेक्षणेनोर्ध्वमीषन्मिश्रयन् । उदगुद्वास्य अग्नेरुत्तरस्यामुत्तार्य,
प्रत्यभिघारयेत् पुनर्घृतेन तथा सेचयेत् । क्वचिदूर्ध्वमवद्योत-
नमपि ज्वलदङ्गारेणाह छन्दोगपरिशिष्टम्-अधिश्रितमवद्योत्य
सुश्रृतं चाभिघारयेत् घृतेन सेचयेत् पश्चात्पुनरेवाभिघारयेत् ॥
अग्निमुपसमाधाय-प्रज्वाल्य ॥ गोभिलः-अथेध्मान् कल्पयेत्
खादिरान्पालाशान्वेति छन्दोगपरिशिष्टम् । प्रादेशद्वयमिध्मस्य
प्रमाणं परिकीर्तितम् । अग्न्याधाने उल्मुकीकरणादौ चास्यो-
पयोगः ॥ पवित्रमन्तराकृत्वा स्थाल्यामाज्यं समावपेत् । आज्यं
संयूय मक्षिकादि अपनीय संशोध्य ॥ उत्पुनाति ऊर्ध्वं शोधये-
त् । गोभिलः-'अथैने अग्निरभ्युदयाम्नावप्युत्सृजेत्, इति । अ-
पिरेवार्थे । एने पवित्रे सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेनाभ्युत्य । 'अ-
थैतदाज्यमधिश्रित्योदगुद्वासयेत्, आज्यं तद् घृतपात्रं अधि-
श्रित्य अग्नेरुपरि कृत्वोत्तरत उद्वासयेत् अवतारयेत् ॥ अत्र
गर्भपात्रस्य गर्भिण्याः संस्कारवत् सकृत् संस्कृताज्यपात्रे यानि
निक्षिप्यन्ते तेषां संस्कारान्तरो नास्ति इत्याह गृह्यासंग्रहः ॥
खादिरो वाथ पालाशो द्विवितस्तिः स्रुवः स्मृतः । स्रुग् बा-
हुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः । प्रगृह्यन्तेऽस्मिन्निति प्र-
ग्रहो दण्डः । सच वर्तुलः ॥ तेषां प्राक्शः कुशैः कार्यः सं-
प्रमार्गो जुहूषता । प्रतापनं च लिप्तानां प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ॥
स्रुवं—पश्चाङ्गुलान्बाह्यस्त्यक्त्वा मध्ये त्वंसमदृया ॥ पाण्याङ्गु-

तिर्द्वादशपर्वपूरिका स्रुवादिना चेत्स्रुवमात्रपूरिका । दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तप्तपावके ॥ योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः । मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते ॥ तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन । आरोग्यमिच्छतामायुः श्रियमात्यन्तिकीं तथा ॥ परिसमुह्य-विक्षिप्तावयवानेकीकृत्य पर्युक्षन्-तज्जलेन स्पर्शयन् ॥ मंत्रेणोङ्कारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः ॥ स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन्वै मंत्रदेवताम् ॥ (जपहोमे) नमोन्ते न नमो दद्यात् स्वाहान्ते द्विठमेव च । पूजायामाहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः स्मृतः ॥ द्विठः-स्वाहा इत्यागमविदः ॥ स्वाहान्तमन्त्रे स्वाहान्तरं नास्तीति सरला ॥ स्रुवेण स्रुचि यदाज्यं प्रथमं गृह्यते तदुपस्तीर्णम् ॥ यद्धविरपूपादिकं गृहीत्वानन्तरमाज्यं दीयते तदभिघारितम् ॥ अनुप्रहरेत्-अग्नौक्षिपेत् ॥ कर्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिश्चतसृभिर्होमः, अनाज्ञातं यदज्ञातमितिमंत्रेणाहुतिः, अथवा प्रजापतयेस्वाहेति त्रिधा प्रायश्चित्तम् ॥ प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै । यानि, तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥ अवधारणम्- अच्छिद्रं सम्पूर्णमस्तु इति ब्राह्मणाशीर्वाक्यम् । 'अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समम् ॥ एकः

कर्मनियुक्तः स्याद् द्वितीयस्तत्रतारकः । तृतीयः प्रश्नकं ब्रू-

याच्चतः कर्म समाचरेत् ॥ तंत्रतारकः पुस्तकधारकः । प्रश्नवक्ता सदस्यः । कर्मनियुक्तः आचार्यः । ब्रह्माङ्कके होमकर्मणि ब्रह्मा । स सर्वविद्भवति ॥ तेषामाचार्यादीनां कर्मणि होमारम्भात्पूर्वं यजमानेन स्वयं वरणं कार्यम् ॥ वरणं तु गन्धादिपूजाद्वारा प्रीतिमुत्पाद्य कर्म कर्तुं कारयितुं वा प्रेरणम् ॥

जपमालादिनिरूपणम् ॥

अङ्गुष्ठेन जपेन्मोक्षे तर्जन्या चाभिचारके । मध्यमा धनसम्पत्त्यै शान्त्यै पुष्ट्यायनामिका ॥ (माल्यं) सौवर्णं राजतं वापि स्फाटिकं रत्नजं तथा । कुशग्रन्थि च रुद्राक्षमुत्तरोत्तरमुत्तमम् ॥ अक्षुण्णा समरन्ध्रा च परिपूर्णा दृढा नवा । निखिला ग्रथिता ऽव्यङ्गा चान्योन्यं घृष्टिवर्जिता । (अतएव सूत्रे मध्यतो ब्रह्मग्रन्थिः) सशब्दा चञ्चला यातु त्रुटिता ग्रथिता तु या । भिन्नसूत्रेण ग्रथिता पाषण्डस्य पुरातनी । पाषण्डसम्बन्धिनीत्यर्थः । माला दुःखप्रदायिन्यो ग्रथिता निन्द्यतंतुभिः ॥ अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुः पंचाशिकाथवा । सप्तविंशतिका कार्या ततो नैवाधमा हिता ॥ उच्छिष्टो वा विकर्मस्थः संलिप्तः सर्वपातकैः । नासौ लिप्यति पापेन रुद्राक्षस्य तु धारणात् ॥ लक्षं तु स्पर्शने पुण्यं कोटिर्भवति चालनात् । दशकोटिसहस्राणि धारणाल्लभते फलम् ॥ लक्षकोटिसहस्रस्य लक्षकोटिशतस्य च । जपे तु लभते पुण्यं नात्र कार्या विचारणा ॥ वक्त्रं वक्त्रेण संयोज्य पुच्छं पुच्छेन योजयेत् । मेरुरूर्ध्वमुखः कार्यः प्रत्येकं नागपाशकम् । पश्चात्तेन जपं कुर्याद्भवदुष्कलं प्रिये ॥

एकैकं मणिमङ्गुष्ठेनाकर्षन्प्रजपेन्मनुम् । मेरौ तु लङ्घिते देवि न मन्त्रफलभाग्भवेत् ॥ प्रमादात्पतिते सूत्रे जपेदष्टोत्तरं शतम् । पादयोः पतिते तस्मिन्प्रक्षाल्य द्विगुणं जपेत् ॥ (एतच्च गायत्रीजपातिरिक्तजपे ज्ञेयम् ॥ रुद्राणां शतमेकं तु भैरवाष्टकसंयुतम् । कृत्वा मेरुं महारुद्रं जपमाला प्रकीर्तिता ॥ स्वदेहं कीर्तितं सद्भिः षण्णवत्यङ्गुलीमितम् । इत्थं बहिश्चरन् ज्ञेयः प्राणोऽपि द्वादशाङ्गुलः ॥ अथवा— चतुर्विंशतितत्त्वानि नाड्यो द्वासप्ततिस्तथा । द्वादशाङ्गुल उच्छ्वासो जपमाला निगद्यते ॥ मालया सह वस्त्रेणाच्छादितदक्षिणपाणिर्जपेत् ॥ मूकः सुप्तो मृतो नग्नो वीर्यहीनो वृथा हतः । भुजङ्गः कीलितः शून्य इदङ्कमंत्रो वृथा भवेत् ॥ न्यासं विना भवेन्मूकः सुप्तः स्यादासनं विना । शिरोहीनो मृतः प्रोक्तो नग्नस्तु पल्लवं विना । वीर्यहीनोऽधिकार्णः स्याद्वृथा मन्त्रो गुरुं विना । हतो दुष्टाय यो दत्तस्तस्माद् दुष्टं विवर्जयेत् ॥ ऋषिदैवतच्छन्दोभिः परित्यक्तो भुजङ्गमः । अन्तरं यस्य बीजैर्न व्याप्तं कीलितमुच्यते । जपं यस्य शृणोत्यन्यः स मंत्रः शून्य उच्यते । तस्मादेतत्परीक्षेत मंत्राणां फलसिद्धये ॥ मंत्राणां पल्लवो न्यासो मंत्राणां प्रणवः शिरः । शिरःपल्लवसंयुक्तो मंत्रः कामदुघो मतः ॥ स्वाहाकारवषट्कारौ वौषट् वट् वेट् तथैवच । नमः स्वाहेति संप्रोक्तं हूं हूं फट् फट् इति श्रुतिः ॥ इति पल्लवेषु ॥

मालासंस्कारः— ॐ सद्यो जातं प्रपद्यामि० । ॐ वामदेवाय नमः । ज्येष्ठायनमः । एवं श्रेष्ठायनमः । रुद्राय० । कालायनमः ।

कलविकरणाय० बलविकरणाय० बलाय० बलप्रमथनाय० सर्वभूतदमनाय० मनोन्मनायनमः । ॐ अघोरेभ्योथघोरेभ्यो०। ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महा०। ॐ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् ॥ इति पंच मंत्रा जप्याः। सद्योजातमितिमंत्रेण मालां पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य शीतजलेन प्रक्षाल्य, वामदेवेतिमंत्रेण चन्दनेनावघृष्य, अघोरेतिमंत्रेण धूपयित्वा, तत्पुरुषेतिमंत्रेण चन्दनकस्तूर्यादिना लेपयित्वा, ईशान० इतिमंत्रेण शतवारं दशवारं वाभिमंत्र्य, अघोरेतिमंत्रेण मेरुं शतकृत्वोऽभिमंत्रयेत् ॥ ततं एतैरेव पंचभिर्मन्त्रैर्मालां पञ्चोपचारैः पूजयेत् । एवं जपमाला संस्कृता भवति ॥

सन्ध्याकालप्रदोषकालनिर्णयः ।

सन्धौ भवा सन्ध्या। सन्धिश्च खण्डमार्तण्डमण्डलोपलक्ष्यादिस्तारकोदयान्तः, सच सायं सन्ध्याकालः । सतु दिवारात्रिसम्बन्धिदण्डद्वयरूपः इति बृहत्कोशे ॥ योगियाज्ञवल्क्यः सन्ध्याद्वयकालमाहाहोरात्रसम्बन्धिमुहूर्तात्मकम् ॥ तथाच दक्षः-अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः। साच सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ धर्मप्रवृत्तौ 'रवेरस्तमयात्पूर्वं घटिकैका यदा भवेत् । सायं सन्ध्यामुपासीतेति ॥ धर्मचिन्तामणौ 'दिनान्ते दण्ड एकश्च रात्रेरादिम एव च । मुहूर्तमेतत्कथितं सन्ध्याख्यं वेदपारगैः ॥ सन्ध्यांशश्चापि कथितस्त्रिंशत्पलक एवचेति । एष एव शिवयोस्ताण्डवकालः ।

दिनान्तनिशयोस्तावत्सार्धं दण्डद्वयं च यत् । तदेव मुनिभिः प्रोक्तं शिवताण्डवमुत्तमम् ॥ * अत्र 'आहाराज्जायते व्याधिर्मूढगर्भश्च मैथुनात् । अलक्ष्मीः स्याच्छयानस्य स्वाध्यायाच्चायुषः क्षयः ॥, व्रतादिष्वावश्यकः प्रदोषः । सच कस्मात्कालादारभ्य कियत्कालं तिष्ठति । अत्रोच्यते । व्रतरत्नाकरादिग्रन्थेषु ब्रह्मोत्तरखण्डे घटिकात्रयमस्तमयात्पूर्वः कालः प्रदोष उक्तः । घटीत्रयादस्तमयात्पूर्वं स्नानं समाचरेदिति । ततः पूजादि । अत्र पूर्वमितिकथनात् क्त्वान्तप्रयोगाच्च स्नानं दिनान्ते घटीत्रयात्पूर्वमेव । दिनान्तकालिके प्रदोषात्मके घटीत्रयेऽस्मिन् तदुत्तरकाले च वक्ष्यमाणे पूजादिकम् । सन्ध्याकालश्चोपरि दर्शितः । तेन सन्ध्याकाले एव तत्साहित्येनैव प्रदोषकालस्यारम्भः 'सायं सन्ध्यायामारभ्य अस्तादुपरि भास्वतः । प्रदोषस्त्रिमुहूर्तः स्याद्रवावस्तंगते ततः इति धर्मसिन्ध्वादिषु दर्शनात् । 'प्रदोषस्त्रिमुहूर्तस्स्याद्रवावस्तंगते सति; इति तु प्रदोषलक्षणान्तिमावधिर्दर्शितः । इहत्यप्राचीनपण्डितानां चात्र तथैवाचरणम् ॥ प्रदोषव्यापिनि नक्तव्रते च सन्ध्यासाहित्यमेव प्रदोषस्य स्पष्टं ज्ञापितम् । यथा 'मुहूर्तोनं दिनं नक्तमिति, आत्मनो द्विगुणां छायामित्यादि, कुर्याच्चत्सदिवाकरम् । सदिवाकरं तु तत्प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये इत्यादि च ॥ अन्तिमोऽवधिश्चास्य प्रदोषस्यानेकविधः शास्त्रेषु दृश्यते । तद्यथा—प्रदोषोस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते इति वत्सः । प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकात्रयमुच्यते इति हेमाद्रौ विश्वादर्शौ ।

* सूर्योदयात्पूर्वं द्वे घटिके प्रातःसंध्याकाल इति नागदेवः ॥

प्रदोषस्त्रिमुहूर्तः स्याद्रवावस्तं गते सति इति केचित् । केचित्तु हरणानिर्णये धर्मचिन्तामणौ रात्रिप्रथमयामावधिकत्वं प्रदोषस्य कुर्वन्ति । एवं सति सायंसन्ध्यारम्भकालकस्तत्संपृक्तानन्तरमाविरात्रिघटीद्वयाद्यन्तावधिकश्च प्रदोष इत्यत्र व्यवस्थानिर्णयः ॥ अत्र सायं सन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वत इत्यपि सायं सन्ध्याकालस्यान्तिमोऽवधिः । आदिमोऽवधिश्चोपरि दर्शितः इत्यपि ज्ञेयम् ॥ प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि सादित्यां पश्चिमे सन्ध्यामुपासीत यथाविधि ॥ सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । स यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥ पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमां तु समासीत सम्यगृक्षविभावनात् ॥ अकृतसन्ध्यस्य सूर्योदये सति प्रायश्चित्तं स्मर्यते-आदित्योऽभ्युदियाद्यस्य सन्ध्योपास्तिमकुर्वतः । स्नात्वा प्राणांस्त्रिरायम्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ (गायत्र्याः) अष्टोत्तरशतं जप्त्वा सन्तरेज्जन्मसागरात् ॥ सर्वेषां चैव पापानां सङ्कटे समुपस्थिते । दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् ॥ न गायत्र्या समो मंत्रो न जपो वैदिकात्परः । नान्यो देवो वासुदेवादिति व्यासोऽब्रवीत्स्वयम् ॥

व्रतादिनिरूपणम् ।

१ श्रीगणेशस्य सङ्कटचतुर्थीव्रतं कृष्णपक्षचतुर्थ्यां चन्द्रोदयव्यापि, चन्द्रोदये भोजनं च ॥ चतुर्थ्याश्चन्द्रोदयो यदि वतीयायामेव स्यात्तदा तृतीयस्यामेवैतद् व्रतम् ॥ यदा तु च-

तुर्थीचन्द्रोदयश्चतुर्थीरात्रावेव स्यात्तदा चतुर्थ्यामेवैतद् व्रतम् ॥ अन्यत्रापि–उभयदिने चन्द्रोदयव्यापित्वे तृतीयायुतैव ग्राह्या। दिनद्वये चन्द्रोदयव्याप्त्यभावे परैव ॥ चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा । कर्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतोषिणी इति हेमाद्रौ ॥ ब्रह्मवैवर्तेऽपि– चतुर्थीसहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा ॥ चतुर्थ्यां फाल्गुने मासि ग्रहीतव्यमिदं व्रतम् । नक्ताहारेणेत्यादि ॥ २ चन्द्रषष्ठ्यामपि चन्द्रोदयव्यापित्वं ग्राह्यम् ॥ यदि पञ्चम्या रात्रावेव षष्ठीचन्द्रोदयस्तदा पञ्चम्यामेवैतत् व्रतम्। यदि तु षष्ठीचन्द्रोदयः षष्ठीरात्रावेव स्यात्तदा षष्ठ्यामेवैतद् व्रतम् ॥ उभयत्र चन्द्रोदयव्यापित्वे पूर्वविद्धैव प्रशस्यते। तदुक्तं–तद्वद्भाद्रपदे मासि षष्ठ्यां पक्षे सितेतरे । चन्द्रषष्ठीव्रतं कुर्यात्पूर्वविद्धा प्रशस्यते ॥ ३ चैत्रशुक्लनवम्यां श्रीरामनवमीव्रतं मध्याह्नव्यापि ॥ नवम्या मध्याह्नकालो यद्यष्टमीगतः स्यात्तर्हि अष्टम्यामेवोपवासः। यदि नवमीमध्याह्नो नवम्यामेव तिष्ठति तर्हि नवम्यामेवोपवासः ॥ दिनद्वये मध्याह्नव्याप्तावव्याप्तौ वा परा । अष्टमीविद्धाया निषेधात् । अतः पूर्वेद्युः सकलमध्याह्नव्यापिनीमपि त्यक्त्वा मध्याह्नैकदेशव्यापिन्यपि परैव ग्राह्या ॥ केचित्तु अष्टमीविद्धां मध्याह्नव्यापिनीं पुनर्वसुयुतामपि त्यक्त्वा परेद्युस्त्रिमुहूर्तापि नवमी सर्वैरुपोष्या इत्याहुः॥ श्रीरामजन्मनवमी सम्पूर्णा सकला सदा । खण्डा चेत्परविद्धैव कर्तव्या तु विशेषतः ॥ ४ जन्माष्टमीव्रतनिर्णयः यदा अष्टमी, (सप्तम्याः दिने रात्रौ

वा अर्धरात्रपर्यन्तं सप्तमीविद्धा) स्यात् तदा पूर्वदिने सप्तम्यामेव कैश्चित्पूर्वभागिभिरिदं व्रतमुपवासलक्षणं विधीयते ॥ कैश्चित् परदिने (नवमीविद्धायामष्टम्यामेव) इदं व्रतं क्रियते उत्तरभागिभिः ॥ प्रथमे पूर्वभागिनः चरमे उत्तरभागिन इति हि प्रचारः ॥ तदुदाहरणानि व्यतीतानि प्रदर्श्यन्ते—यदा जन्माष्टमीद्वयं तदैतान्युदाहरणानि ॥

संवत् ४८०२ शुक्रदि ३२ सदि १ शरोप्र ५ अदि ५ द्वयं
सं० ४८०३ शभशे ८ सदि २४ आकुशे ५ अदि २४ द्वयं
सं० ४९४६ वृभप्र ६ सप्र ६ शुकुप्र १३ अशे १७ द्वयं
सं० ४९४७ चंअदि २६ सप्र १० भौभप्र ० अशे १५ द्वयं
सं० ४९५५ शअदि ७ सदि ३१ आभदि १३ अप्र २ द्वयं
सं० ४९३९ आकुदि २० सप्र ५ शरोदि २५ अप्र २ द्वयं

यदा तु सैषा अष्टमी, न पूर्वया सप्तम्या उदयकालादारभ्यार्धरात्रपर्यन्तं विद्धा स्यात्, नाप्युत्तरया नवम्या विद्धा स्यात्, क्षयं गता वा (त्र्यहः) द्वयोस्तिथ्योरेका स्यात् । तदा सर्वैरेव काश्मीरिकैरेकस्मिन्नेव दिने व्रतमुपवासलक्षणं विधीयते ॥ व्यतीतवर्षोदाहरणानि ॥

संवत् ४८१२ भौकुशे १२ सशे १२ बुरोशे ६ अशे १२ एकं
सं० ४८१७ ....त्र्यहः.........शरोप्र १० अशे १ एकं
सं० ४८२५ भौभशे १२ सदि ० त्र्यहः............... एकं

एकस्मिन् वर्षे ४९६४ विक्रमार्के ४९४५ तिथ्यादिविभागो यथा—
बुकदि ११ । अशे १ । बुरोदि १७ । अदि ३ । त्रिस्पृक् ॥

अत्र वादिनो विप्रतिपद्यन्ते स्म तत्काले ॥ प्रथमाष्टम्यामेव पूर्वभागिनामुत्तरभागिनां च व्रतमित्येकः पक्षः । द्वितीयाष्टम्यामेव सर्वेषां व्रतमिति द्वितीयः पक्षः । पूर्वप्रचारस्त उभयत्रोभयेषामिति तृतीयः पक्ष आसीत् ॥ पूर्वोदाहरणानिद्वित्वे

४८१३ आकृशे १२ अशे २ चरोशे ७ अदि २ द्वयं
४८१४ वृभप्र ८ अशे ० शुक्रशे १८ अदि ४ द्वयं
४८७६ भौभदि २० अशे ३ बुक्रदि २७ अदि १ द्वयं

आचारो लोकसंकेतश्च जन्माष्टम्याम्–तद्यथा–यदा सदि अदि तदा सप्तम्यामेवाष्टम्यर्धरात्रवेधात्पूर्वभागिनामुपवासः, अत्र द्वितीयदिने उत्तरभागिभिर्नवमीविद्धाष्टमी उपोष्या इति द्वयम् ॥ यदा सप्र अप्र, तदापि सप्तम्यां अष्टम्यर्धरात्रसत्त्वे उपवासद्वयमेव । अत्र सप्तम्यां अष्टम्यर्धरात्रः, अष्टम्यां तु नवमीवेधो द्रष्टव्यः॥ यदा सशे अशे, तदाष्टम्यर्धरात्रस्य अष्टम्यामेव सत्त्वेऽष्टम्यां एकमेव व्रतम् ॥ यदा च, अशे १ त्रिस्पृक् अदि ३ इत्येवं प्रकारः स्यात तदाप्यष्टमीद्वयं उपवासद्वयं, पूर्वभागिनां प्रथमाष्टम्यामुत्तरभागिनां तु द्वितीयाष्टम्याम इति निष्कर्षः॥ अन्यदपि–एषा जन्माष्टमी द्विविधा शुद्धा विद्धा च । सप्तम्या नवम्या वा न संयुक्ता शुद्धा। संयुक्ता तु विद्धा॥ सच वेधः सूर्योदये अर्धरात्रे वा ॥ सा पुनर्द्विविधा। रोहिणीयुता रोहिणीयोगरहिता च ॥ निशीथव्यापित्वमत्र गृह्यते । निशीथपदार्थः रात्र्यर्धे स्थूलः सूक्ष्मदृष्ट्या तु अष्टमो मुहूर्तो निशीथः।एषैव रोहिणीयोगवती जयन्त्याख्या । अत्र व्रते बुध-

सोमवारयोगः प्रशस्तः ॥ निर्णयसिन्ध्वादिष्वस्य विस्तारः ॥
निशीथयोगः पूर्वेद्युः परेद्युर्वा द्वयोरुत । पूर्वैव प्रथमे पक्षे प-
रैवोत्तरपक्षयोः ॥ दिनद्वयेऽर्धरात्रे तु वर्तते यदिवाष्टमी । पर-
विद्धैव कर्तव्या पूर्वविद्धां विवर्जयेत् ॥ अष्टमीमध्यरात्रं तु यदि
न स्याद्दिनद्वये । पूर्वविद्धां परित्यज्य परविद्धा प्रशस्यते ॥
अन्यच्च-पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये प्रथमे दिने । मुहूर्तेनापि
संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ॥ अस्यार्थः । सप्तम्यां पूर्व-
दिने सूर्योदये त्रुटिमात्रेणापि विद्धाष्टमी षष्टिघटिकावच्छिन्नापि
न कार्या । किंतु परदिने नवमीविद्धाष्टमी मुहूर्तमात्रापि ग्रा-
ह्या ॥ अथच- तिथिक्षयान्नवम्यामष्टम्या असत्त्वात्सप्तमीवि-
द्धामप्यष्टमीं क्वचिदुपवसन्ति ॥ तदुक्तं निर्णयामृते-उत्तरास्ति-
थयो यत्र क्षयं यान्ति नराधिप । पूर्वविद्धैव कर्तव्या परवि-
द्धापि कुत्रचित् ॥ अत्र योगीश्वरो निशीथमाह-अर्धरात्राद-
धश्चोर्ध्वमेकार्धघटिका यदि । रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवा-
सव्रतादिषु ॥ रात्रेर्मध्यमयामयोरन्त्यादिघटीद्वयं निशीथसंज्ञम् ।
तदसम्भवेऽर्धघटिका, तदसम्भवे कला । कला च घटिकाशी-
तितमो भागः ॥ विशेषः अन्यत्रापि द्रष्टव्योऽत्र व्रते ॥ यदा
तु अत्र जन्माष्टम्यां तिथिवृद्ध्या दिनद्वयेप्यर्धरात्रे रोहिणीयो-
गः, तदोत्तरैवोपोष्या ॥ तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते-वर्जनीया प्रयत्नेन
सप्तमीसंयुताष्टमी । सऋक्षापि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥
तदुक्तं विष्णुभक्तचन्द्रिकायाम्-उदये चाष्टमी किंचिन्नवमी स-
कलं दिनम् । मुहूर्तेनापि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ॥

जन्माष्टमीं पूर्वविद्धां सऋक्षां सकलामपि । विहाय नवमी-विद्धामुपोष्य व्रतमाचरेत् ॥ सकलापि सऋक्षापि बुधवारयु-तापि वा। जन्माष्टमी पूर्वविद्धा न कर्तव्या कदाचन ॥ पुरा देवैर्ऋषिगणैः स्वपदच्युतिशंकया । सप्तमीवेधदोषेण गोपितं चाष्टमीव्रतम् ॥ विना ऋक्षेण कर्तव्या नवमीसंयुताष्टमी । सऋक्षापि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥ वेधः सूर्योदये अर्धरात्रे वेति द्विधा ॥ अत्र रात्रौ श्रीकृष्णं देवकीं वसुदेवं यशोदां नन्दं बलभद्रं चण्डिकां रोहिणीयुतं चन्द्रमसं च स-र्वोपचारैः पूजयेत्॥ सपुष्पकुशचन्दनं तोयं शंखेनादाय 'क्षी-रोदार्णवसम्भूत अत्रिनेत्रसमुद्भव । गृहाणार्घ्यं शशाङ्केदं रो-हिण्या सहितो मम ॥ इति चन्द्रोदयेऽर्घ्यं दद्यात्॥ अत्रोप-वासाकरणे महादोषः ॥ ५. शिवचतुर्दशीव्रतनिर्णयः । अत्र सामान्यतो व्रतकरणे काश्मीरिकसङ्केतः॥ प्रदोषमर्धरात्रं च चतुर्दश्यां विचारयेत् । शेषे चैका दिवाचैका प्रविष्टे द्वे प्र-कीर्तिते इति ॥ अत्रैकस्यास्तिथेर्माघीयफाल्गुनीयत्वे मुख्य-गौणवृत्तिभ्यामविरुद्धे॥ अत्रोपवासः प्रधानम् । रात्रौ प्रहर-चतुष्टये शिवपूजा कार्या जागरणं च ॥ संवत्सरप्रदीपे—दु-ग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना चैव द्वितीयके। तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा ॥ माघे रवौ भौमवारे वास्य व्रतस्य स-द्भावेऽतिमाहात्म्यम् ॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्द-शी॥ पूर्वं प्रदोषनिर्णयः कृत एव ॥ ईशानसंहितायाम्—माघे कृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि । शिवलिङ्गतयोद्भूतः

कोटिसूर्यसमप्रभः ॥ तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ॥ अर्धरात्रपर्यन्तं भवेच्छिवचतुर्दशी । सूर्योदयं समासाद्य सैवोपोष्या सदा बुधैः ॥ दिनद्वयेप्यर्धरात्रं चेन्न स्यात्तदा परैव । दिनद्वयेपि वर्तते चेत्तदा परैव ॥ एकस्योभयव्रतधारिणो यदि हरात्रियागोत्सवः शिवचतुर्दशीव्रतं चैकदैवागच्छेतां । तदा शिवचतुर्दशी द्वितीयदिने विधेया । यागनैवेद्यत्यागे बहुदोषकथनात् ॥ इति धर्मचिन्तामणौ ॥ यागपूजादिने शस्तो नोपवासः कदाचन इति ॥ कामायामर्धरात्रं तु भूताया आपतेद्यदि । प्रदोषव्यापिनी भूता तद्धुपोष्या परेद्यवि ॥ निशीथव्यापिनी कार्या सदा कृष्णचतुर्दशी । फाल्गुनव्यतिरिक्तानां मासानां, नतु यागिनी । (यागत्रयोदशीसम्बद्धा शिवचतुर्दशीत्यर्थः) अर्धरात्रस्य त्रयोदशीगतत्वे चतुर्दश्यामपि प्रदोषाभावे किं विधेयमित्याह– प्रदोषव्यापिनी भूता यदि न स्यात्परेद्यवि । दिवातिथिस्तद्धुपोष्या शुचित्वात्सूर्यसंगतः ॥ अत एव पुराणेपि स्कन्दे वचनमीरितम् । शिवरात्रिव्रतं कुर्यात्सर्वदा वै महानिशि । महाफलप्रदं प्रोक्तं विना यागत्रयोदशीम् ॥ शिवरात्रिव्रतं–चतुर्दश्युपवासः । सर्वदा–सर्वेषु मासेषु ॥ अहोरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्व्रतं नरः ॥ महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोरिति देवलः ॥ तदयं संक्षेपः–यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् ॥ यदा तु पूर्वेद्युर्निशीथव्यापिनी, परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्वेद्यु

व्रतम् । यदातु न पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्याप्तिस्तदा परदिने । पारणं तु परदिने-चतुर्दश्यां तदलाभेऽमावास्यायाम् ॥ निर्णयामृतात्-शिवरात्रिचतुर्दशी प्रदोषव्यापिन्येव प्रायेणोपोष्या। एषा शुद्धा विद्धा च । शुद्धात्वेकविधैव सूर्योदयमारभ्य पुनःसूर्योदयपर्यन्तव्यापित्वात् । विद्धा तु षड्विधा। तत्र १ पूर्वदिन एव प्रदोषव्यापिनी न द्वितीये तदा पूर्वैव । २ द्वितीयदिन एव प्रदोषव्यापिनी न प्रथमे तदा परैव । ३ पूर्वदिनेऽधिकप्रदोषव्यापिनी पूर्वैव। ४ द्वितीयदिनेऽधिकप्रदोषव्यापिनी परैव । ५ उभयत्र प्रदोषव्यापिनी परैव। ६ नोभयत्र प्रदोषव्यापिनी पूर्वैवोपोष्या॥ ६. नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी सर्वदा बुधैरिति ब्रह्मवैवर्ते॥ स्मृत्यन्तरेऽपि शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता । उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ॥ इत्यादिवाक्यैः पूर्वविद्धानिषेधाच्च शुक्लाष्टमी नवमीविद्धैवोपोष्येति ॥ कृष्णपक्षाष्टमी तु सामान्यतः पूर्वयुतैव ग्राह्येति ॥ अथचात्रेदृत्यसंकेतः-शुक्लाष्टमीएकादशीअमावस्यापूर्णिमा शुक्लचतुर्दशीव्रतानि स्वदिन एव कर्तव्यानि (दि० प्र० शे० वास्यातिथिः)॥ ७ मौद्गल्यश्च तथा धौम्यो दत्तात्रेयौपमन्यवौ। पालदेवो भारद्वाजः षडेते पूर्वभागिनः-एतत्कुलजातानां 'अं-दि प्रप्र, इति तिथिविभागो यदि स्यात् तदा पक्षयागोऽमावस्यायामेव । अन्येषां तु प्रतिपदि एव ॥ एवमेवैतेषां श्राद्धमपि ॥ ८ आषाढशुक्लषष्ठी स्कन्दषष्ठी । तत्र पञ्चम्यामुपोष्य

षष्ठ्यां स्कन्दं पूजयेत्-आषाढे शुक्लपक्षे तु तिथिः कौमारि-
की स्मृता। कुमारमर्चयेत्तत्र पूर्वत्रोपोष्य वै दिने इति॥ अत्र
सामान्यतः षष्ठीव्रतोपवासः सप्तमीविद्ध एव प्रशस्य इति उ-
क्तं। परंतु स्मृतिसमुच्चये षष्ठ्यष्टम्यावमावस्या कृष्णपक्षे त्र-
योदशी। एताः परयुताः कार्याः पराः (अन्याः) पूर्वेण सं-
युता इति कथनात्, कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्द-
शी एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् इति कथ-
नाच्च, 'अन्यान्यपि पूर्वविद्धाविधायकवाक्यानि स्कन्दषष्ठीवि-
षयत्वेन योजनीयानीति सिद्धान्तः, इत्युक्तेश्च, स्कन्दषष्ठीव्रतं
पूर्वविद्धमेव (पञ्चमीविद्धमेव) इतिनिर्णयामृते॥ धर्मसिन्धौ-
च। षष्ठी स्कन्दव्रते पूर्वविद्धा एव। अन्यव्रतेषु परविद्धैव॥
शुक्लषष्ठ्यां तु सामान्यतः यदा प्र, वा, शे, इति तिथिः स्या-
त् तदा षष्ठ्यामेव व्रतम्। यदि तु 'षदि, इतिस्यात्तदा पं-
चम्यामेव षष्ठीव्रतम्॥ ९ कृष्णपक्षे षष्ठीव्रते चतुर्थीव्रते च
चन्द्रोदयव्याप्तिर्द्रष्टव्या। यदि अत्र पंदि २६ षप्र ४ तदा ष-
ष्ठीव्रतं पंचम्यामेव॥ १० यदि व्रततिथौ द्वित्वं (त्रिस्पृक्) स्या-
त्, तदा द्वितीयदिन एव व्रतम्। जन्मोत्सवोऽपि द्वित्वे द्वि-
तीयदिन एव। श्राद्धतिथिद्वित्वे तु पूर्वदिन एव श्राद्धम्॥
११ भीष्माष्टमी दिवा प्रविष्टे शेषे वा देवव्रतवत् ज्ञातव्या इ-
ति पूर्वसम्प्रदायः॥ यद्दिएयमावसी सदैवामावस्यामेव॥ १२
भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतं कुर्यात्— साचोदयकालव्यापिनी
ग्राह्या। अस्य व्रतस्य 'पूर्वाह्णे वै देवानां' इति दैविकत्वात्पूर्वा-

ह्ने एव विधानं सिद्धम् ॥ अतश्च स्वल्पायामपि उदयकाल-व्यापिन्यां चतुर्दश्यामुपक्रम्य पूर्णिमाभागेपि पूजादिकं कार्यम् ॥ उदयव्यापिन्यास्तिथेर्दैवकृत्ये संपूर्णत्वविधानम् । तदुक्तं 'उपवासव्रतादीनां घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ज्ञेया विपरीता तु पैतृके, ॥ तथा-उदयन्नेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते । सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥ सुमन्तुः-उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तङ्गते रवौ । द्वित्रिमुहूर्तमह्नो या सा तिथिर्हव्यकव्ययोः ॥ अतश्च पूर्णिमायुक्तायामुदयकालव्यापिन्यां चतुर्दश्यामनन्तव्रतं कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ धर्मसिन्धौ- दिनद्वये सूर्योदयव्यापित्वे संपूर्णत्वात्पूर्वैव ॥ अत्र पूर्वाह्णो मुख्यः कर्मकालः। तदभावे मध्याह्नोऽपि । अत्र व्रते चतुर्दशग्रन्थियुतदोरकेऽनन्तपूजनादिविधिः ॥ १३ शुक्लप्रतिपद् व्रतममावस्यायुतमेव कार्यम् । तदुक्तं युग्मवाक्ये-प्रतिपद्प्यमावस्येत्यादि ॥ पैठीनसिनाप्युक्तं-प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या सम्मुखी तिथिरिति । सम्मुखी-सायाह्नव्यापिनी ॥ धर्मसिन्धौ- शुक्लप्रतिपत् पूजाव्रतादौ अपराह्णव्याप्तिसत्त्वे पूर्वविद्धा ग्राह्या ॥ सायाह्नव्याप्तिसत्त्वेऽपि पूर्वैव इति माधवाचार्याः । १४ पंचमी शुक्लपक्षे कृष्णे च कर्ममात्रे चतुर्थीविद्धा ग्राह्या ॥ १५ व्रतमात्रेऽष्टमी शुक्लपक्षे परा । कृष्णपक्षे पूर्वा ॥ बुधाष्टमी शुक्लपक्षे प्रातःकालमारभ्यापराह्णपर्यन्तं यद्दिने बुधवासरयोगः सा ग्राह्या। यदा यदा सिताष्टम्यां बुधवारो भवेत्कचित् । तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभक्ताशिनं नृप ॥

सन्ध्याकाले तथा चैत्रे प्रसुप्ते च जनार्दने। बुधाष्टमी न कर्तव्या हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥ सन्ध्याकालः शिवताण्डवकालः । सच दिनान्तनिशयोः सार्धदण्डद्वयात्मकः। एतत्कालात्परतोपि चेदष्टमी स्यात्तदा व्रतमेतत्कर्तव्यम् यथा अदि २८ इयं वर्ज्या । अग्र ४ अशे० इयं कर्तव्या । अत्र सोमपूजया पातकान्मुक्तिः । बुधवारयुतापि द्वितीया (त्रिस्पृक्) अष्टमी न कार्या ॥ १६ अष्टमवर्षादूर्ध्वमशीतिवर्षपर्यन्तमेकादशीव्रताधिकारः । शक्तस्य तु यावज्जीवम् ॥ अशक्तपतिपुत्राद्युद्देशेन स्त्रीपुत्रभगिनीभ्रात्रादिभिरेकादशीव्रताचरणे क्रतुशतजं पुण्यम् ॥ उपवासदिने श्राद्धप्राप्तौ सर्वान्नावघ्राणं कृत्वा गवादिभ्यो देयम् ॥ आत्मार्थं फलाद्याहारश्च ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा विधेयः। सूतकेऽपि दानादेर्न निषेधः ॥ पूजादिर्ब्राह्मणद्वारा । पारणं द्वादश्युल्लंघने महादोषदम् ॥ अतिसंकटे तु श्राद्धादौ तीर्थजलेन पारणं कार्यम् ॥ प्रमादेनैकादश्युपवासातिक्रमे द्वादशी उपोष्या ॥

१७ हररात्रिनिर्णयः ॥

अस्या अधिकारिणस्त्रिविधाः महाचारा वामाचाराः (पूर्वभागिनः) दक्षिणाचाराश्च (उत्तरभागिनः) वर्तन्ते । अत्र तिथिविशेषेषु प्रायः त्रयोदश्याः प्रदोषोऽर्धरात्रं च दृश्यते । कदाचिद् व्रतैक्यं, कदाचिद्दिनद्वयेऽधिकारिभेदाद् व्रतद्वयम् ॥ कदाचित्तु बहुकालानन्तरं तिथिविशेषः सम्भवति। यथा संवत् ५०१७ । द्वाम्र ४ । ३ । त्रदि २६ । ३२ । राधे १६ । ३० । दिनमानं २७ । दिनमानात् त्रयोदशीतिथिः केवलमष्टा-

विंशतिचषकैर्न्यूना । अत्रैतादृशे तिथिविशेषे त्रयोदश्याः प्रदोषार्धरात्रयोर्द्वादश्यामन्तर्भूतत्वाद्वामाचारमहाचारिभ्यां द्वादश्यामेव हरराञ्युत्सवो विधेयः । दक्षिणाचारिभिस्तु (उत्तरभागिभिः) शास्त्रप्रमाणैस्त्रयोदश्यामेव तत्सूर्योदयव्याप्त्या पवित्रीभूतायां व्रतमिदं सर्वथा विधेयमेतादृशे तिथिविशेषे सन्ध्याकालव्याप्ते ॥ तदुक्तं वामकेश्वरे–यस्यामुदेति वै सूर्यः सा तिथिर्भैरवोत्सवे । दक्षिणाचारनिष्ठानां मुनिभिः कथिता सदेति ॥ अपिच 'एकत्र निर्णीतस्य शास्त्रार्थस्यान्यत्रापि तथा, इत्यादिन्यायेन शिवचतुर्दश्युपवासे (अर्धरात्रस्य त्रयोदशीगतत्वे चतुर्दश्यामपि प्रदोषाभावे इत्युभयराहित्ये) यथा सूर्योदयपवित्रायामेव चतुर्दश्यामपि उभयव्रतधारिणस्तदुपवासाद्युपदेशो रह्लकाचार्यसम्मतस्तथात्रापि प्रदोषाद्यभावेपि व्रतमिदं सर्वथा समुचितमेव इति ॥ प्रमाणं तु शिवचतुर्दश्या निर्णये ॥ किंच 'त्रयोदश्यामस्तगोर्को यदा पूर्वा तदेष्यते । एवं यजेदस्तगार्को शिवरात्रित्रयोदशीम् । तस्या अलाभेऽभ्युदितादित्यं पर्व न हापयेत् । कालो निमित्तमत्रैव वेलाङ्गं परिभाषितम्, इत्यत्राप्युदाहरणमेतादृश्येव तिथिरुदितादित्यपर्वग्रहणे । अत्र च त्रयोदश्यर्कास्तालाभस्त्रयोदश्यां । त्रयोदशीतिथिमानस्य दिनमानादूनत्वात् ॥ अतएवात्राभ्युदितादित्यायां त्रयोदश्यामेव प्रदोषार्धरात्ररूपवेलाद्यभावेपि त्रयोदशीतिथिरूपकालस्यैव मुख्यनिमित्तत्वं विज्ञायोत्तरभागिनां व्रतविधानं सर्वथा सर्वशास्त्रसम्मतत्वान्निरवद्यम् ॥ उक्तंच– 'उक्तो योर्वा

काल इत्यादि, । 'अस्मद् गुरवस्तु विशेषरूपा तिथिरिह न वेला· तिचेति, सम्प्रदायप्रदीपिकायाम् ॥ एतदेव स्पष्टीकृतं धर्मचि· न्तामणिकृता काश्मीरिकेण श्रीरत्नकाचार्येण तंत्रान्तरोक्तिभि· स्तंत्रालोककारिणा च ॥ धर्मचिन्तामण्यन्तर्गतहरिहरविनोदे यथा— हरस्रात्रिः शुद्धा, मिश्रा, मिश्रेतिच भेदतस्त्रिविधा । रात्रिन्दिनं त्रयोदशीसत्त्वे शुद्धात्वम् । द्वादश्यानुगता त्रयोदशी मिश्रा । एतयोर्द्वयोः प्रदोषो वा अर्धरात्रं वा उभयं वा स· म्भवतो द्रष्टव्यम् । तृतीयभेदोपि मिश्रेति । तल्लक्षणंतु 'स· न्ध्याद्वये समाश्लिष्टा भास्वता या त्रयोदशी । निशालिङ्गित· भूतेशा सापि मिश्रा मता बुधैः, इति । एषा तु सूर्योदयव्या· पिनी एव दक्षिणाचारिभिरेव ग्राह्या । नत्वत्र प्रदोषार्धरात्रापे· क्षा शास्त्रप्रामाण्यात् ॥ अत्र धर्मचिन्तामणौ हरस्रात्रिनिर्णये प्रदोषो रात्र्यर्धं च नैकविधं दर्शितम् । प्रदोषव्यापिनि नक्त· व्रते ब्रह्मोत्तरखण्डे च प्रदोषो दिनान्तभागेऽपि दर्शितः । स· न्ध्याकालश्चात्रैव पुस्तके पूर्वं निरूपितः । (शिवताण्डवकालः) । दिनान्तिमघटिकैका, निशादिमघटिकैका च त्रिंशत्पलात्मकस· न्ध्यांशसहिता सन्ध्या इति ॥ सूर्योदयव्यापित्वे चात्रैतादृशे तिथिविशेषे बहूनि प्रमाणानि ॥ एवंच सति अत्र पूर्वभागि· मिद्वादश्यामुत्तरभागिभिस्त्रयोदश्यां व्रतं विधेयम् ॥ सूर्योद· यव्यापित्वेऽपि निशायामेवैत्पूजादि विधेयम् दक्षिणाचारैः, । निशाव्रतत्वात् ॥ अत्रान्यदपि विचार्यम्— यदि कदाचिद् द्वा· दशीत्रयोदश्योर्द्वयोरपि विषयेऽर्धरात्रं न भवेत् तदा दक्षिणा·

चारवदन्यैरपि प्रदोष एव पूज्यः। यद्यर्धरात्रसंस्पर्शोऽप्युभयत्र च नो भवेत् । प्रदोषव्यापिनी तर्हि पूज्या सर्वैस्त्रयोदशी ॥ यथा 'द्वाशे ६ त्रशे ११ प्र १४, इति तिथिक्रमः स्यात्तदा त्रशे इत्यत्रैव सर्वैर्दत्तिणाचारादिभिरधिकारिभिर्हरराज्ञिका विधेया । द्वादश्यां त्रयोदश्यर्धरात्रस्याभावात् । त्रशे इत्यत्र प्रदोषादेः सम्भवात् ॥ प्रदोषार्धरात्रयोः समानपुण्यत्वात् ॥ इत्यर्धरात्रस्यानुभयत्रसत्त्वे निर्णयः। उभयत्रार्धरात्रसत्त्वे यथा- यदि द्वादश्यर्धरात्रे किंचित्तया त्रयोदश्यर्धरात्रे चोत्कृष्टतयार्धरात्रस्य सत्ता स्यात्तदा त्रयोदश्येव पूजनीया । तथाचोक्तं- 'निशीथं तु स्पृशेत्सा चेद् द्वादश्यां च त्रयोदशी । तदा परदिनं पूज्यं प्रदोषे वार्धरात्रके इति । स्पृशेदिति स्पर्शमात्रं नतु व्याप्तिः । 'पूर्वेद्युर्यदि निशीथस्पर्शः स्यात्तदापि परदिने एवेति, रत्नकाचार्योपि प्रतिज्ञातवान् ॥ अर्धरात्रस्यैकतरसत्त्वे तु- 'निशीथं समतिक्रम्य द्वादश्यां चेत्त्रयोदशी । स्यात्स्वेहनि तदा कुर्यात्कामाया नक्तभोजनम् इति, अतोत्र त्रयोदश्येव यागपूजायै ग्राह्येति ॥ अन्यदप्यत्र विषये विस्पष्टताप्रतिपत्त्यै संप्रदायप्रदीपिकातो न्यासक्रमेण दर्श्यते- आद्वादि। चंत्रदि । भौचंदि । अथवा द्वाप्र त्रप्र चंप्र इत्येवंप्रकारे रविसोमयोस्त्रयोदशी चतुर्दशी चं यथाक्रमं निशीथव्याप्त्या पूज्येति ॥ यदातु आद्वाप्र १५ चंत्रप्र १६ भौचंशे १५ इत्येवंप्रकारेण स्यात् तदा सोमवारे त्रयोदश्यर्धरात्रं स्पृष्ट्वा, भौमवारे किंचिदेवार्धरात्रं स्पृशति वा नवा, तथैव आद्वाप्र १५ चंत्रशे १६ भौचंशे १६

इत्यस्मिन्प्रकारे रविवारे त्रयोदशी सोमवारे चतुर्दशी पूर्वन्या-
येन पूज्यैव ॥ अस्ति चात्र 'दिवसनिशे किल कृत्वेत्यादिना,
सोमवारे चतुर्दश्यर्धरात्रयोगः । रविवारेपि त्रयोदश्यां द्वाद-
श्यर्धरात्रयोगः स्पष्ट एव ॥ एवं आद्याशे १५ त्रशे १४ प्र १४ ।
चंप्र इत्यस्मिन्नपि प्रकारे द्वादश्यर्धरात्रे त्रयोदश्या असत्यपि
योगे त्रयोदश्यर्धरात्रे चतुर्दशीयोगाद्दिवसनिशे इति तंत्रालो-
कनयेन गौणोप्यर्धरात्रयोग आदरणीयः । तदत्रापि रवौ त्र-
योदशी, सोमे चतुर्दशी पूज्येति सिद्धम् ॥ यदा तु द्वादश्यामर्ध-
रात्रे न त्रयोदशी त्रयोदश्यर्धरात्रे न चतुर्दशी तदोत्तरोत्तरैव
पूज्या न पूर्वा पूर्वा । तथाचैतन्न्यासः- आद्याशे ५ । चंत्र-
शे ७ । भौचंशे ८ । अत्र रवौ त्रयोदशी, चन्द्रे चतुर्दशी न
पूज्येति ॥ १८ ज्यैष्ठशुक्लदशम्यां गङ्गावतारः- । इयं दशमी दश-
हरासंज्ञिका । अत्र दश योगा उक्ताः- ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे
दशम्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचंद्रे वृषे रवौ
इति ॥ गराख्यं करणम् । बुधवारहस्तयोगे आनन्दाख्यो योगः ।
अत्र दशमीव्यतीपातयोर्मुख्यत्वम् । तेन यस्मिन्दिने कतिप-
ययोगवती पूर्वाह्णे लभ्यते तत्र दशहराव्रतं कार्यम् ॥ दिनद्वये
पूर्वाह्णे तत्सत्त्वे यत्र बहूनां योगः सा ग्राह्या ॥ ज्यैष्ठे मलमासे
सति तत्रैव दशहरा कर्तव्या । नतु शुद्धे । "दशहरासु नो-
त्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु, इति हेमाद्रिगतऋष्यशृङ्गोक्तेः ॥

कतिपयमुहूर्तसंक्षेपः ॥

१ सीमन्तोन्नयनं (दधिमुहूर्त) वाराः- आ, भौ, वृ, । नक्षत्र-

श्र, ह. पुं, मू, ति, मृ । जीव शुक्रास्तादि, वर्ज्यम् ॥
२- जातकर्म-वाराः-चं, बु, बृ, शु । नक्षत्र- चि, मृ, श्रं, रे, रो, ३उ, श्र, ति, ह, श्र, धं, श, पुं, स्वा, । तिथयो वर्ज्याः । ४, ६, १४, पर्वाणि, च [श्र, चं, श्रं, पूं, संक्रान्ति] ३-अन्नप्राशनम्- षष्ठे मासे, बालानां, कन्यानां पञ्चमे, शुभवारेषु, रे श्र, श्र, धं, पुं, ति, ह, चि, रो, मृ, ३उ, शुभतिथौ । अमावस्या, रिक्ता, च, वर्ज्या ॥ ४, कर्णवेधः- रे, श्र, ह, श्र, चि, ति, धं, पुं, श्रं, मृ । चं, बु, बृ, शु, वाराः । तिथयः २, १०, ६, ७, १३, ५, ११, ३ । षष्ठे, सप्तमे, अष्टमे, मासि । चैत्र पौष अवम (त्र्यहः) हरिस्वाप (आषाढशुक्लैकादशीसे कार्तिकशुक्लैकादशीतक) जन्ममास रिक्ता युग्माब्द जन्मतारादि त्यागना ॥ अथवा जन्मदिनसे १२ १६ वे दिन करना चाहिये ॥ विद्यारम्भः ५— वाराः बु बृ शु । रविवारो मध्यमः ॥ मृ श्रा पुं ति श्रे मू ह चि स्वा श्र पू३ श्र । शुभतिथिः । हरिबोधे । सूर्येन्दुजीवानां गोचरतः शुद्धौ च ॥ चं श्र ष पूं श्रं च प्र न-तिथयो वर्ज्याः ॥ वधूवरयोरेकत्रशयनम् ६- विशेषेण प्रचारतश्च रविवारे हस्ते च । सामान्यतस्तु श्रा चं भौ वाराः । श्रा पुं ति श्रे म पू उ ह चि स्वा वि श्रं नक्षत्राणि । करपंचकमेव वा । शुभतिथिषु ॥ यात्रा ७-प्रचारतः- श्रं श्र रे मृ मू पुं ति ह ज्ये उत्तमानि । रो ३पू स्वा चि श श्र धं मध्यमानि । अन्यानि वर्ज्यानि । केषांचिन्मते ह मृ श्रं श्र श्र ति रे धं पुं उत्तमानि । ज्ये मू श रो पू३ उ३ मध्यमानि ।

अतोऽन्यान्यनिष्टानि ॥ पूभा नक्षत्र, और गुरुवारमें दक्षिण कीतरफ न जाना । ज्येष्ठा, चं श वार पर पूर्वको, रोहिणी रवि शुक्रवार पर पश्चिमको, उफा बुध भौम वार उत्तरदिशाको न जाना चाहिये ॥ और धनिष्ठापञ्चकभी दक्षिणदिशाकी यात्रामें त्यागना चाहिये ॥ जिस वारमें प्रस्थान करना हो उस वारको पूर्वमें रखकर, कृष्णपक्षमें दक्षिणदिशासे, शुक्लपक्षमें उत्तरदिशासे कोणों के समेत अन्य वारों को रखते जाना । फिर जहां शनिवार आवे उसको काल समझना चाहिए । फिर यात्राकी दिशाकी तरफ अपना मुख करके जब शनि अपने सम्मुख वा वामभागमें रहे, तो काल अनिष्ट समझना चाहिये ॥ योगिनी– प्र, न, पूर्वे । द्वि, द, उत्तरे । तृ, ए, आग्नेये । च, द्वा, नैर्ऋते । पं, त्र, दक्षिणे । ष, चं, पश्चिमे । स, पूं, वायव्ये, । अ, अमा, ईशाने तिष्ठति । योगिनी शुभदा वामे पृष्ठे वाञ्छितदायिनी । दक्षिणे धनहर्त्री च सम्मुखे मरणप्रदा ॥ दिनके पूर्वभागमें उत्तरदिशाको, मध्याह्नमें पूर्वको, अपराह्नमें दक्षिणको, अर्धरात्रमें पश्चिमको, जाना अच्छा है ॥ मेष सिंह धनुर्धर राशिका चन्द्रमा पूर्वमें रहताहै । वृष कन्या मकर राशिका दक्षिणदिशामें, मिथुन तुला कुम्भराशिका पश्चिममें, कर्कट मीन और वृश्चिकराशिका चन्द्रमा उत्तरमें रहता है । यात्रीको सम्मुख और दक्षिणकी तरफ चन्द्रमा रहे, तो अच्छा है । पृष्ठ भागमें हानि तथा वामभागमें अत्यन्त अनिष्ट है ॥ ति. द,

अश्वि, अनू, यह चार नक्षत्र सब तरफ अच्छे हैं, और अन्यदोषोंका निवारण करते हैं। यात्रालग्नमें भौम तथा सूर्य दशम हो, तथा बुध बृहस्पति वा शुक्र केन्द्र अथवा पंचम नवम गृहस्थित हो, बहुत अच्छा होता है ॥ तथा अष्टमगृह खाली होना चाहिये । ब्राह्मणके लिये प्रस्थान चारदिनमें समाप्त होता है ॥ वस्त्रपरिधानं ८-रो, करपंचक, अश्वि, उ ३, पुं ति रे धं इतिनक्षत्राणि । परंतु स्त्रीकेलिये पुं रो, ३उ, ति यह नक्षत्र वर्जनीय हैं । आ शु बु बृ इति वाराः। शुभतिथिः। विवाहादिमें पारितोषिकके वस्त्रोंमें वारादिदोष न विचारने चाहिये ॥ ९, भूषणका बनाना तथा धारण करना-त्रिपुष्कर चर क्षिप्र ध्रुव नक्षत्रोंमें चाहिये ॥ त्रिपुष्कर-पुं उत्तराषाढ कृ उत्तरफा पूर्वभाद्र विशाखा । चर-श्र धं श पुं स्वाति । क्षिप्र-अश्वि ति ह । ध्रुव-रो, ३उ ॥ १० वस्त्रक्षालनम्-नक्षत्र-धं अश्वि करपंचक पुं तिष्य । वर्ज्यानि-च न चं अ अं पूं ष श्राद्धदिन रविवार शनिवार बुधवार ॥ ११, औषधसेवनम्-रे अ पुं ति ह चि स्वा श्र धं श अनू० मूला० मृ० यह नक्षत्र औषधकर्ममें अच्छे हैं ॥ वाराः चं बु जी शु आ । १२ अग्न्याधननक्षत्राणि- वि कृ मृ रे रो ति ज्ये उ३-इति ॥ १३ अग्निकोष्ठविचारः- जिस तिथि पर हवनकरना हो (शुक्लपक्षमें) उससंख्याको एक मिलाकर (कृष्णपक्षमें) सोलह मिलाकर तथा रविवारसे उस दिनतक वारसंख्या मिलाकर चारसे भाग देनाचाहिये । यदि तीन

वा शून्य शेष रहे तो भूमिपर वह्निवास समझना चाहिए।
फिर उसदिन हवन सुखदायी होजाता है॥ जिस नक्षत्र में
सूर्य हो, उस नक्षत्रसे हवनदिनके नक्षत्रतक सूर्यादिग्रहोंको
तीन २ नक्षत्र बांटने चाहिये। जैसे उनका क्रमन्यास-'सूर्य
बुध शुक्र शनि चन्द्र भौम जीव राहु केतु, है॥ यदि हवन-
दिनके नक्षत्रमें सूर्य शनि भौम राहु केतु पडे तो हवनक-
रना अच्छा नही है ॥ १४ गण्डान्तविचारः- रेवतीनक्षत्रकी
पीछली दोघडी तथा अश्विनीकी पहिली दोघटी। इसीप्र-
कार अश्लेषा तथा मघानक्षत्र, और ज्येष्ठा तथा मूलानक्ष-
त्रकी दो २ घडियां मिलाकर चारघडियां यात्रा जन्म तथा
उद्वाहकालमें अनिष्ट हैं। मूलानक्षत्रके प्रथमपादमें जन्मलेना
पिताके लिये अनिष्ट है, दूसरा पाद माताके लिये अनिष्ट है,
तीसरापाद धनके लिये अनिष्ट है। चौथा पाद तो अच्छा
है। (पाद चतुर्थांश होता है)। अश्लेषानक्षत्रमें विपरीत-
क्रम है॥ प्रथमपाद अच्छा। दूसरेमें धनहानि, तीसरेमें मा-
तृहानि, चौथेमें पितृहानि होती है॥ यहां उक्तदोषोंकी शा-
न्तिके लिये शान्तियाग तथा औषधस्नानादि करने चाहिए॥
दिनमें यदि बालक उत्पन्न हो, तो पिताकेसमेत, रात्रिमें उ-
त्पन्न हो, तो माताके समेत, दोनों सन्ध्याओंमें यदि उत्पन्न
हो, तो मातापिताके समेत बालकको औषधस्नान करना
चाहिये॥ यदि जात की लग्नकुण्डलीमें गुरु वा शुक्र केन्द्र
वा त्रिकोणस्थित हो तो कुच्छ अनिष्ट नहीं॥ केवल सौ-

वर्णविष्णुप्रतिमाके समेत घृतपूर्ण कांस्य पात्र दान करना चाहिये ॥ १५ चूडाकर्म-तृतीये वर्षे कुलदेवीसन्निधौ कार्यम् । पञ्चमासाधिके मातुर्गर्भे चौलं शिशोर्न सत् । पंचवर्षाधिकस्येष्टं गर्भिण्यामपि मातरि ॥ नक्षत्राणि- ति रे अश्वि मृ ज्ये ह चि स्वा पुं श्र धं शत० । वर्जनीयवाराः भौ रवि शनिवाराः ॥ च अ ष अं चं न प्र पूं तिथयो वर्ज्याः । विशेषवर्ज्यनक्षत्राणि । कृ मघा अनू रो उत्तराफाल्गुन ॥ जीवार्कचन्द्राणां शुद्धौ । वेधादि च वर्ज्यम् । जन्मराशिमें यदि चन्द्रमा हो तो यात्रा युद्ध गृहारम्भ विवाह तथा क्षुरक्रिया न करने चाहिये ॥ चूडाकर्मके लग्नमें २.१२ ५ ६ अष्टमस्थानमें अशुभग्रह न होने चाहिए ॥ शुभग्रह होनेसे शुभ होता है ॥ १६ चूडा उपनयन विवाहादिमें सूर्य चन्द्रमा और बृहस्पतिकी गोचरशुद्धि देखनी चाहिये । किन्तु विवाहपर वर को सूर्यशुद्धि, कन्याको बृहस्पतिकी, दोनोंको चन्द्रमाकी शुद्धि देखनी चाहिए ॥ जन्मराशिसे ५, ६, ११, २, ७, स्थानमें बृहस्पति हो, तो उत्तम है । १०, ६, ३, १, हो, तो पूजासे अच्छा है । और जगह हो, तो वर्जनीय है ॥ यह भी विचारना- कि यह बृहस्पति यदि उच्चस्थान, अपनीराशि, अपनेमित्रगृह, अपने नवांश, अपने वर्गोत्तम, में हो, तो १२, ८, ४, यह वर्जनीय स्थान भी इसके अच्छे हैं । यदि नीचस्थान वा शत्रुस्थानमें यह हो, तो अच्छे स्थान में भी फलको नहीं देता है ॥ इसी प्रकार सूर्य यदि जन्मराशिसे

३ १० ११ ६ स्थानमें हो, तो अच्छाहै। ९, २, १, ७, ५, इन
स्थानोंमें पूजा चाहिये। अन्यत्र ४ ८ १२ में बुरा है॥ तथा
चन्द्रमा जन्मराशिसे ४, ८, १२ वां त्यागना चाहिये ॥ यदि
गोचरसे यह तीनों अच्छे न रहें, तो अष्टकवर्गकी शुद्धि
पर चूडा व्रत तथा विवाह करना अच्छाहै ॥ जिस राशि-
में ठहराहुआ चन्द्रमा सूर्य तथा बृहस्पति दूषित हो, वह
जन्मकुण्डली की उसी राशिमें रखकर देखना चाहिए। अ-
र्थात् मकरमें जन्मराशिसे किसीका गुरु चौथा रहता है और
दूषित माना जाता है, फिर उसको जन्मकुण्डलीकी मकर-
राशिमें रखना ॥ सूर्यस्य अष्टकवर्गो यथा- भौमात् १ २ ४
७ ८ ९ १० ११ । (यदि भौमसे इन स्थानोंमें सूर्य आवे तो
एक बिन्दु रखना । इसीप्रकार आगे भी अन्यग्रहोंसे देख-
ना । बारबिन्दुओंसे यदि अधिक बिन्दु आवें, तो सूरज
बुराभी शुभदायी होता है) शनेः- १ २ ४ ७ ८ ९ १० ११ ।
सूर्यात् १ २ ४ ७ ८ ९ १० ११ । शुक्रात्-६ ७ १२ । गुरोः ५ ६
९ ११ । चन्द्रात् ३ ६ १० ११ । लग्नात् ३ ६ १० ११ ४ १२ ।
बुधात्-३ ६ १० ११ ९ १२ ५ ॥ बृहस्पतेरष्टकवर्गो यथा- भौ-
मात्-२ ८ ११ १ ४ ७ १० । बृहस्पतेः- १ २ ३ ४ ७ ८ १० ११ ।
सूर्यात् १ २ ३ ४ ७ ८ ९ १० ११ । शनेः ६ ५ १२ ३ । लग्नात् १
२ ४ ५ ६ ७ ९ १० ११ । बुधात् १ २ ४ ५ ६ ९ १० ११ । शुक्रात्
६ २ ११ १० ५ ९ । चन्द्रात्-२ ७ ११ ५ १० ॥ चन्द्रस्याष्टकवर्गः
यथा- लग्नात् ६ ३ १० ११ । भौमात् ६ ३ १० ११ २ ५ ९ । च-

न्द्रात् ६ ३ १० ११ १ ७ । सूर्यात्–६ ३ १० ११ ८ ७ । शनेः ६ ३ ११ ५ । बुधात् ५ ३ ११ ८ ७ १ ४ १० । जीवात् १२ ११ ८ १ ४ ७ १० । शुक्रात् ६ ४ ५ ३ ११ १० ७ ॥ १७ मौञ्जीबन्धः–संक्रान्तिसे मासगणना होती है । श्रावण भाद्रपद तथा पौष मास इसमें त्यागना चाहिये । कृष्णपक्षमें दुर्बलचन्द्रमा, तथा गलग्रह भौमवार तथा शनिवारको त्यागना चाहिये । ष स श्र न चं पूं श्रं प्र, च, यह गलग्रह कहे जाते हैं । मृ रे श्र धं ह चि स्वा ति अश्वि अनू पुं ज्ये यह नक्षत्र हैं । जीवशुक्रास्तादि वेधैकार्गलादि च वर्ज्यम् । व्रतबन्धेऽष्टषड्रिष्फवर्जिताः शोभना ग्रहाः । त्रिषडाये खलाः, पूर्णो गोककर्कस्थो विधुस्तनौ । अर्थः–व्रतबन्धमें ८ ६ १२ स्थान छोडकर शुभग्रह होने चाहिये, ३ ६ ११ में दुष्टग्रह चाहिये, वृष तथा कर्कराशिमें लग्नमें भी चन्द्रमा अच्छा है ॥ कृष्णपक्षकी षष्ठीसे शुक्लपक्षकी पंचमी तक दुर्बलेन्दु होता है ॥ जीव और शुक्रका बाल्य तथा वृद्धत्व और पितृपक्ष जन्ममासादि भी वर्जना चाहिये । यहां पंचमस्थान शुद्धहोना चाहिये । अथवा उसमें शुभग्रह हो ॥ १८ विवाहः संक्रान्तिसे मासगणना होती है । वर्ज्यमास पौष चैत्र आषाढ हैं । तथा भाद्रपदमास भी ॥ पितृपक्ष मलमास त्र्यहः त्रिस्पृक् (रविभौमशनिवारेषु) जीव शुक्रयोरस्तकालः, तयोर्वृद्धत्वं बालत्वं च चन्द्रास्तः ग्रहणात्पूर्वं दिनत्रयं च यह सारा त्यागना चाहिये । अमावास्या भौमवार भी छोडदेने चाहिए ॥ वेधैकार्ग-

लग्युतिजामित्रादिदोषाः, जन्मस्थश्चन्द्रः, मासान्ते दिनमेकं तु तिथ्यन्ते घटिकाद्वयम् । घटिकात्रितयं भान्ते, यह सारा वि- वाहमें छोडना चाहिये ॥ आदिगर्भकी कन्या अथवा बाल- कका विवाह ज्यैष्ठमासमें न करना चाहिये । दोमें से यदि एकही आदिगर्भका हो, तो ज्यैष्ठमासभी विरुद्ध नहीं । कई कृत्तिकास्थितसूर्यही यहां त्याज्य मानते हैं । तथा जन्ममास, जन्मनक्षत्र, तथा जन्मदिन विवाहमें वर्जनीय है ॥ जन्मदि- नसे तीस दिन तक जन्ममास होता है । मू अं मृ रो हस्त रे स्वा मघा ३उ यह नक्षत्र हैं । विवाहलग्नमें श सू चं भौ रा, षष्ठस्थानमें शुक्र चन्द्रमा और लग्नस्वामी, अष्टमस्थानमें चं भौ बु जी शु, सारे ग्रह सप्तमस्थानमें, त्याज्य हैं ॥ परंतु चन्द्रमा और बृहस्पति सम हैं ॥ तीसरा शुक्रभी वर्ज्यहै ॥

१९ वाग्दानम्- ह चि स्वा वि अं मृ अश्वि घं इन नक्षत्रोंमें कन्याओंका वाग्दान करना अच्छा है । अथवा विवाहके सारे नक्षत्रोंमें ॥ २० नाडीविचारः—

अ आ पुं उ ह ज्ये मू श पू आदिनाडीमें वियोग होता है। भ मृ ति पू चि अं पू घं उ मध्यनाडी में भर्ता का अनिष्ट, कृ रो श्ले म स्वा वि उ श्र रे अन्त्यनाडी में कुमारी का अ० यह नाडी पुरुष तथा स्त्रीके जन्मनक्षत्रसे देखी जाती है । और अनिष्ट है ॥ यदि स्त्रीपुरुषकी राशि एक हो, परंतु न- क्षत्र भिन्न हो, अथवा नक्षत्र दोनोंका एक ही हो, परंतु राशियां दो हों, अथवा नक्षत्रके एकहोनेपरभी पादभेद हो,

तो एकनाडीका कुच्छ दोष नहीं है ॥ २१ गण (जाति) विचारः अश्वि स्वा पुं तिष्य ह मृ श्रं श्र रे–यह जन्मनक्षत्र हों, देवजाति होती है ॥ भ रो श्रा पू३ ३उ यह जन्मनक्षत्र हों, मनुष्यजाति होती है। कृ मघा अश्लेषा चि ज्ये वि मू धं श यह जन्मनक्षत्र हों, राक्षसजाति होती है॥ एक जाति वधू-वरको हो उत्तमप्रीति होती है । देवजाति मनुष्यजाति हो, मध्यमप्रीति होती। देव तथा राक्षसजाति हो वैर होता है। मनुष्य और राक्षसजाति हो तो मृत्यु फल लिखा है॥ यदि अन्यदोष न हों, तो विवाह करना चाहिए, यद्यपि नारी म-नुष्यजातिकी हो, और पुरुष राक्षसजातिवाला हो ॥ यदि षष्ठाष्टकादि न हो, ग्रहमैत्री (बल) भी हो, नाडी भी पृथक् २ हो, तो विवाह शुभदायी होता है । यद्यपि नारी राक्षसी हो, और पुरुष मनुष्यजातिका हो ॥ २२ शत्रुषष्ठाष्टक, दोनोंकी राशियोंसे देखनी चाहिये। म सिं, मे कं, तु मी, क कुं, धं वृ, मि वृं, ॥ यह त्यागना चाहिए॥ २३ शत्रुद्विद्वादशी– मि क, वृं तुं. धं मं, ॥ अन्य द्विद्वादशीमें शुभ और मैत्रीभाव लिखा है ॥ २४ नवपंचक भी परस्परराशियोंसे देखनी चाहिये, यह भी दरिद्रता उत्पन्न करती है ॥ २५ ग्रहमेलनम्–दोनों-की जन्मकुण्डलियोंमें, यदि क्रूरग्रह (सू भौ श रा के) लग्नमें तथा चतुर्थ सप्तम दशम अष्टम और द्वादशस्थानमें हों तो एक २ ग्रहका एक २ बल समझा जाता है। एवं राशिच-क्रमें भी देखना । गुरुभार्गवसंयोग एक बल है। भौम और

वृहस्पतिका संयोग भी एक बल है। स्त्रीको क्रूरग्रहके साथ चन्द्रमा एक बल है। पुरुषको पापग्रहकेसाथ शुक्र एक बल है॥ और केवल पुरुषके लिये-शुक्रसे यदि चौथे और आठवें गृहमें क्रूरग्रह हो, अथवा शुक्र क्रूरग्रहोंके मध्यमें हो, वा शुभग्रहोंके समेत न हो, वा शुभग्रहोंकी दृष्टिके रहित हो, तो एक बल विचारना। राक्षसजाति भी एक बल है॥

२६ गृहनवास्तु का काम॥ नक्षत्र- ह ज्ये अं श्र स्वा उत्तरापाढा ति पुं मृ अश्वि धं पूफा वि। वाराः चं बु वृ शु॥ २७-नवगृहनिर्माणम्- क मं सिं कुं की संक्रान्तियोंमें पूर्वपश्चिममुखवाले घर बनाने चाहिये। तु मे वृ वृं की संक्रान्तियों पर दक्षिणोत्तरमुखवाले घर बनाने चाहिये। शेष सङ्क्रान्तियां निषिद्ध हैं॥ नक्षत्राणि- पुं ति रो मृ रे धं ३उ ह श्र मघा (श,चि) अनू स्वा। इसमें वेधैकार्गल गुरुशुक्रास्तादि वर्जित करना चाहिये। रिक्ता विष्टि भौमकी वारवेला, वर्ष, मास, वार त्यागना चाहिये। वाराः चं बु बृ शु। शनिवारभी॥ शुभतिथिः प द्वि पं स त्र प्र द त्र पूं॥ कृत्तिकादि सात नक्षत्र पूर्वमें, मघादि सात दक्षिणमें, अनूराधाआदि सात पश्चिममें, धनिष्ठादि सात उत्तरमें रख कर, जिस नक्षत्रपर गृहारम्भ करना हो वह घरके दक्षिण अथवा उत्तरमें अर्थात् घरके दांई बांई तरफ रहे तो चन्द्रमा अच्छा समझना चाहिये। वास्तुचक्रके देखनेकी विधि-सूर्य जिस नक्षत्रमें हो उस से सात नक्षत्र छोडकर आठवेंसे अन्य ग्यारह नक्षत्रों

में से कोई नक्षत्र गृहारम्भका हो, तो शुभकारक है ॥ मे क तुं मं यह चरलग्न हैं । वृ सिं वृं कुं यह स्थिरलग्न हैं । मि कं धं मी यह द्विस्वभावलग्न हैं ॥ गृहारम्भ स्थिर अथवा द्विस्वभावलग्नमें करना चाहिये । लग्नमें शुभग्रह वा उनकी दृष्टि हो। दशमगृहमें शुभग्रह हों । पापग्रह तीसरे छठे और ग्यारवें स्थान पर हों, ५ ६ ७ १ ४ १० स्थानोंमें शुभग्रह हों। परंतु अष्टमस्थान पर कोई क्रूरग्रह न होना चाहिये ॥ २८ नवगृहप्रवेशः वै ज्यै आ आश्विन मगर फगन यह चान्द्रमास नवगृहप्रवेशके लिये हैं। नक्षत्राणि– चि अं मृ रे ति स्वा धं रो ३उ श। वाराः चं वु वृ शु। शुभतिथिः। रिक्ता निन्द्ययोगाश्च वर्ज्याः। चरलग्न, प्रवेशमें वर्जनीयहै । भौमवर्ष वार मास वर्ज्य हैं । गृहप्रवेशमें चौथा गृह शुद्ध होना चाहिये। लग्नके ५ ६ ७ १ ४ १० इन स्थानोंपर शुभग्रह होने चाहियें । क्रूरग्रह अष्टम तथा वारवें स्थान और केन्द्रमें न होने चाहिए। स्थिरलग्नका उदय और वलिष्ठ चन्द्रमा चाहिए ॥ ८ १२ वां गृह शुद्ध होना चाहिए। ६ ३ ११ वें गृहमें क्रूरग्रह हों । वृहस्पति वा शुक्र लग्नमें वा केन्द्रमें हो, तव प्रवेश करना चाहिये। प्रवेशलग्न, गृहकर्ताका जन्मलग्न वा राशिलग्न हो, अथवा इन दो लग्नोंका उपचय (३ ६ १० ११ वां) लग्न हों शुभदायक होता है ॥ सूर्यनक्षत्रसे पांच नक्षत्र छोडकर यदि प्रवेशनक्षत्र ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ वां हो, अथवा २२, २३, २४, २५, २६, २७, वां हो, तो कलशचक्र भी प्रवेशमें शुभदायक होता है ॥

इति निवेदयति कल्लेत्युपाह्वो नाथरामशास्त्री

श्रीमद्भगवत्पादाय नमो नमः